

AKADEEMIA

7. AASTAKÄIK 1995 NUMBER 11

Eestlased Lõuna-Austraalias	Karen J. Cameron
Setu mõrsjaitkudesst	Paul Hagu
Kust me tuleme? Kes me oleme?	Urmas Sutrop
Filosoofiast: Dorotheale	Friedrich Schlegel
Schlegeli religioon	Claus Sommerhage
Ideoloogia ja utopia	Leonidas Donskis
Eutanaasia	Kurt Stellamar
Eesti rahvamajandus	Kersti Meiesaar
Kas Jumal mängib täringuid?	Ian Stewart

Lõuna-Austraalia luulet

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalia</i>	Jaan Kangilaski
.	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

431 373, 431 117

Fax:

431 373

Arveldusarve nr. 12301797 ERA-Pangas

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 27. X 1995. OÜ «Greif» trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. Trükiarv 3600. Tell. nr. 8743.

© AKADEEMIA 1995

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

7. AASTAKÄIK 1995 NUMBER 11 (80)

Migratsioon ja integratsioon: Eestlased Lõuna-Austraalias
1948–1961

Karen J. Cameron 2243
Tõlkinud Triinu Pakk

Lõuna-Austraalia luulet

..... 2256
Tõlkinud Ain Kaalep ja
Ene-Reet Soovik

Poesia eksam: Setu mõrsjaitkudest kõrvutuses lääneme-
resoomlaste põhjapoolsema itkutraditsiooniga

Paul Hagu 2262

Kust me tuleme? Kes me oleme?: Ühest raamatust

Urmas Sutrop 2290

Filosoofiast: Dorotheale

Friedrich Schlegel 2302
Tõlkinud Krista Läänemets

Schlegeli religioon: Viis kirja kirja juurde filosoofiast
V***-le

Claus Sommerhage 2325
Tõlkinud Mari Tarvas

Ideoloogia ja utoopia: Kas utopismi lõpp? II	
	<i>Leonidas Donskis</i> 2352
	Tõlkinud Küllike Saks
Eutanaasia arstieetika ja õiguse vaatenurgast	
	<i>Kurt Stellamor</i> 2373
	Tõlkinud Nils B. Sachris
Eesti rahvamajanduse arvepidamise süsteemist	
	<i>Kersti Meesaar</i> 2395
<i>Arvustus: Väärtuslik raamat. Eesti pagulaskirjandus 1944–1992: Luule.</i> Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 1994. 256 lk.	
	<i>Karl Muru</i> 2405
Pagulaseesti luulelugu	
	<i>Janika Kronberg</i> 2414
Uus "Vana Tallinn". <i>Vana Tallinn IV (VIII)</i> . Toim. Raimo Pullat. Tallinn: Estopol, 1994. 163 lk.	
	<i>Kaalu Kirme</i> 2418
Editorial note. Summaries	2422
Kas Jumal mängib täringuid?: Kaosematemaatika. IV	
	<i>Ian Stewart</i> 2429
	Tõlkinud Kristin Haljasorg

MIGRATSIOON JA INTEGRATSIOON: EESTLASED LÕUNA-AUSTRALIAS 1948–1961

Karen J. Cameron

Tõlkinud Triinu Pakk

Selles uurimuses on vaatluse alla võetud rühm enne 1945. aastat kodumaalt lahkunud eestlasi¹. Rahvusvaheline Pögenikeorganisatsioon (IRO) liigitas nad kodumaatuteks inimesteks (*displaced persons*) ning aastail 1948–1950 lubati neil kokkuleppe tulemusena IRO ja Austraalia valitsuse vahel asuda elama Lõuna-Austraaliasse. Edaspidi vaatame, kuidas nad end Lõuna-Austraalias sisse seadsid ja sealse ühiskonna elus osalesid. Enne Austraalia sisserännusoodustuste lõppemist 1952. aastal sai Adelaide Austraalia suuruselt kolmanda eestlaste kogukonna kodulinnaks Sydney ja Melbourne'i järel ning on selleks ka jäänud. 1947. a lõpus algas eestlaste märgatav juurdevool. Kui soodusprogramm 1952. aastal lõppes (Birskys, Birskys, Putnins, Salasoo 1986: 127), oli Austraaliasse saabunud ja üle kogu riigi elama asunud 4867 eestlast (*Nationality...* 1952). Pärast 1950. aastaid on Eesti immigrante lisandunud väga vähe. 1991. a elas Lõuna-Austraalias ligikaudu 550 eestlast². 1954. a rahvaloenduse andmetel elas Lõuna-Austraalias 492 eesti meest ja 452 eesti naist.

Tõlgitud käsikirjast "Migration and Integration: Estonians in South Australia c 1948–1961", mis on osa autori väitekirjast BA kraadi saamiseks 1993. a novembris.

¹Sõna "eestlane" kasutatakse siinses uurimuses alati tähenduses "Eestis sündinud".

²Need andmed on võetud ABSi andmetest eestlaste kohta Lõuna-Austraalias ja Austraalias 1954. kuni 1981. a rahvaloenduse põhjal.

Käesoleva uurimuse aluseks on Adelaide'is ja selle ümbruses elavate eestlaste seas korraldatud intervjuud ja küsitlused. Natuke üle poole neist pärines kahest suuremast Eesti linnast, Tallinnast ja Tartust; ülejäänud olid pärit maalt või väiksematest asulatest. Enamiku osalejate vanemad olid töötanud näiteks ooperilaulja, kooliõpetaja või vaimuliku kutsealal, olnud väikeettevõtjad ja mänedžerid või kuulunud kaitsejõududesse. Osalejate endi kutseala kajastab nende vanust. Enamik neist (kes 1944. a olid 12–21 aastat vanad) olid enne 1944. aastat õpilased, kuigi pole teada, kui suur osa neist oli käinud ülikoolis.

Kõik intervjuueeritud olid kodumaalt lahkunud põhjendatud hirmu tõttu oma julgeoleku pärast. Otsustavaks tõukeks väljarändamisele sai Saksa vägede lahkumine Eestist 1944. a, mille järel liitlased ei teinud Nõukogude vägedele takistusi selle väikese riigi taashõivamisel. Kel oli põhjust karta oma elu pärast ja värsked mälestused nähtud õudustest meeles, need põgenesid.

“Me põgenesime kommunistide eest, nad olid ühe aasta Eestis olnud ja tuhandeid inimesi küüditanud, minu isa oli ka nende seas; meil ei tulnud pähegi sinna jääda. Kolm aastat Saksa okupatsiooni andis võimaluse minema pääseda [---] ja kui venelased 1944. aastal tagasi tulid, siis oli aeg põgeneda. Inimesed läksid Rootsi, Saksamaale, ükskõik kuhu, et ainult minema saada. Me olime kõik poliitilised põgenikud.” (Intervjuu nr 4.)

Eestist lahkumise ja IRO kodumaatute isikute laagrisse jõudmise vaheline aeg oli enamikule sügavalt traumeeriv, sest Euroopas valitseva kaose tõttu oli raske toitu hankida ning elati pidevas Vene vägede kätte langemise hirmus.

“Saksamaa oli sel ajal väga vaene, kellelgi ei olnud küllalt süüa, meile anti üks viil leiba päevas. Minule oli sellest küllalt, aga mu abikaasale mitte, sellepärast läksin ettekandjana tööle ja ma saime küllalt süüa. Koju viia meil midagi ei lubatud. Aga ma ju teadsin, et mu abikaasa ei saa niipalju süüa kui vaja, ja ma peitsin toitu oma rindade vahele ja kui me väravast läbi läksime, oli seal sõjaväepolitsei, me pidime igaüks ühe “muna” võtma, kui said valge, võisid läbi minna, kui said musta, siis otsiti sind läbi. Läbi otsiti

Tegelike eestlastest asukate ligikaudne arv 1991. a on ekstrapoleerimise teel tuletatud BIRi 1991. a hinnangutest Austraalias elavate eestlaste arvatava hulga kohta.

meid niimoodi (käed libistati üle naiste külgedele), me teadsime seda, ja mõnikord peitsin ma ära praetud muna ja mõnikord tüki liha. See oli riskantne ja ma teadsin, et kui vahele jään, siis lastakse mind töölt lahti, aga teisiti ei saanud ja igaüks viis niimoodi natuke välja.” (Intervjuu nr 2.)

Saksamaale, Austriasse või Itaaliasse pagenute jaoks sai sõjast purustatud Euroopa ainult vaheetapiks asüüli otsimisel, kuigi mõnel neist kulus uue kodu leidmiseks kuni kuus aastat. Selle aja vältel uskus enamik eestlasi optimistlikult, et mingil hetkel nende kodumaa vabastatakse ja nad võivad sinna tagasi pöörduda. Suurem osa neist lahkus võimaluse tekkides Saksamaalt ja siirdus Austraaliasse. Mõned nende seast tundsid üksteist juba põgenikelaagris viibimise ajast. Teised tutvusid laevareisi vältel Austraaliasse.

Paljude kodumaatute eestlaste jaoks lõppes üleminekupeerioid ühest püsivast elukohast lahkumise ja uude jõudmise vahel 1947. aastal. Austraalia võttis vastu ainult kindlate kriteeriumide põhjal välja valitud sisserändajaid. 1940. aastate lõpul tehti Austraalias pingutusi rabelemaks välja sõjaaegsest kaosest. Kuni 1950. a keskpaigani olid toit ja kütus normeeritud. Hinnangute kohaselt oli Austraalia umbes seitsmemiljoniline elanikkond liiga hõre osutamaks küllaldast vastupanu võimaliku kallaletungi korral. Tugevamaks muutus soov saavutada sõjalist iseseisvust. Elanikkonnast ei piisanud ka Austraalia majanduslike nõudmiste rahuldamiseks. Tööjõu vähesuse tõttu oli puudus tarbekaupadest, näiteks ehitusmaterjalist. Neil põhjustel loodi immigratsiooni- ja informatsiooniministri ametikoht ning määrati sellele 13. juulil 1945 Arthur Augustus Calwell. Esinedes ministrina parlamendi ees, ütles Calwell 22. novembril 1946. aastal: “Kui me tahame hõivata meile õigusega kuuluvat kohta maailmas, kui me tahame kindlustada oma riigi julgeolekut ka tulevikus, siis tuleb meie elanikkonda märgatavalt suurendada niihästi loomuliku iibe kui ka planeeritud immigratsiooni teel.” (*Parliamentary...* 1946: 10.)

Seda poliitikat õigustas Calwell väitega, et Austraalia rahvastikutihedus oli 2,5 inimest ruutmiili kohta ning kuigi suur osa Austraaliast on asustuskõlbmatu, on asustatud alade edasine arendamine “meie ellujäämise seisukohast mõödapääsmatu” (Calwell 1949: 11). Calwell nägi ette rahvastiku kolmekordistamist lü-

hikese aja vältel, mille käigus tuli säilitada täielik tööhõive ning rahuldavad elutingimused. Seega tuli leida immigrante, kes sobituksid kergesti Austraalia elupilti ning asuksid aega viitmata töötama nõrgestatud majanduse ülesehitamisel. Eelispositsioonil olid inglased, peatselt selgus aga, et Ühendatud Kuningriigil ei jätku inimesi täitmaks Calwelli nõudmisi, mis nägid ette 70 000 sisserändajat aastas. Laevaühenduse puudulikkuse tõttu oli raskesti ka transpordi leidmisega neile, kes siiski immigreruda soovisid. Seega tuli Austraaliale leida niihästi sobivad sisserändajad kui ka vahendid nende kohaletoomiseks.

1944. aastal lahkusid koos Saksa vägedega mehed, kes olid kuulunud mõnda Eesti kaitsejõudude formeeringusse, olgu siis vabatahtlikku või kutselisse, ning värvatud seejärel Saksa vägedesse. Teised põgenesid omal käel nii hästi-halvasti, kui suutsid, ning rändasid ringi elukoha, sõprade-sugulaste ja elatusvahendite otsingul. Enamik neist liikus IRO poolt rajatud põgenikelaagrite suunas. Mõnedel läks korda saada Saksamaal ajutine erakorter ning töötas seniks, kuni õnnestub leida mõni parem lahendus oma esmastele probleemidele. Ametliku versiooni kohaselt ei pöördunud nad vabatahtlikult oma kodumaale tagasi sellepärast, et 1945. a lõpuks olid "sovettide poolt okupeeritud aladel toimunud selgelt märgatavad poliitilised ja sotsiaalsed muutused. Kõikjal niinimetatud rahvademokraatiamaades haarasid võimu kommunistid, rajasid seal koonduslaagreid ning moodustasid salapolitsei. See oligi peamine põhjus, mis takistas suurt osa põgenikest oma sünnimaale tagasi pöördumast." (Sõjaväevalitsuse kantseleist Berliinis Avalikule Informatsiooniteenistusele raadio kaudu edastamiseks 28. juulil 1949, AA: 16980/4 250107.)

1946. a ministrina esinedes tõstis Calwell esile vajadust anda humanitaarabi Euroopa põgenikele:

Tuleb meeles pidada ka Euroopa tuhandete kodutute ja jälitatavate inimeste traagikat. Auväärsed saadikud teavad, et Liitlasriikide valitsustele on rahvusvahelistel konverentsidel avaldatud tugevat survet, et nad võtaksid vastu hulgaliselt neid õnnetuid mehi, naisi ja lapsi [---] Humanitaarsetel kaalutlustel peaks ka Austraalia andma oma panuse kergendamaks teatavate rõhutatud rahvaste saatust Euroopas [---] Ma tahaksin veel kord rõhutada, et valitsuse immigratsioonipoliitika rajaneb põhimõttel, et Ühendatud Kuningriigist

saabuvale sisserändajaile peab osaks saama kõikvõimalik toetus ja abi. Ma loodan siiralt, et iga võõrmigrandi kohta tuleb kümme inimest Ühendatud Kuningriigist [---] Teisi võetakse vastu ainult sellisel arvul ja sellise sotsiaalse taustaga, mida on lihtne assimileerida. (*Parliamentary...* 1946: 1049.)

Parlament pidas parimaks lahenduseks võtta ÜRO kohustuste raames vastu teatud hulk põgenikke. Calwelli mõtteid aktsepteeriti ning hakati hankima informatsiooni inimeste kohta, keda merede tagant tuleks otsida. Austraalia valitsusele saabuvates nõuannetes tõsteti esile põgenikke Eestist, Lätist ja Leedust:

Parimaks materjaliks on arvatavasti Balti rahvad. Neil on esindatud suur hulk erialasid ja elukutseid, eriti eestlaste seas. On olemas arste, hambaarste, insenere, ehitustöölisi, põllumehi. Paljud on päris hea haridusega ning jätavad mulje, et võiksid Austraalia ühiskonda üpris hõlpsasti assimileeruda. Tervikuna moodustavad Balti põgenikud teistest rahvastest mõnevõrra erineva kategooria selle poolest, et ei kuulu alamklassidesse. Saksamaa laagrites on nad enamasti käitunud korralikult ning endaga hästi toime tulnud. Nad moodustavad ise laagri juhtkonna, politsei ja koolid. Võimaluse korral jäävad nad kindlaks oma rahvustoitudele ja tegelevad käsitöö ning teiste tegevusaladega, tunduvad üldjoontes olevat töökad ning seadusest lugu pidavat. (Depešš Austraalia sõjaliselt esinduselt Berliinis välisministrile, ACT AA: A6980/4 250104³.)

Nõuanded, mille põhjal Calwell Balti rahvaid assimileerivateks pidas, rajanesid vaatlustel, isiklikel teadmistel ning nende inimestega laagrites tehtud intervjuudel. Niisuguste allikate põhjal tehtud järeldused olid aga liialt lihtsustatud ning optimistlikud:

Austraalia eelistab Baltikumi rahvaid, sest need inimesed on kergesti assimileeritavad. Poolakatele näiteks meeldib moodustada omaenda väikesi kogukondi ja nad ei assimileeru. Paljud ootavad päeva, mil nende kodumaal kehtestatakse uus poliitiline režiim, ja kasutavad oma uut kodumaad ainult puhkepaigana. Austraalia ei olnud valmis selliseid inimesi vastu võtma. Meile saabunud saavad kõik kodanikuõigused; vastutasuks nõuame, et nad võtaksid omaks meie maa kombed ning saaksid headeks austraallasteks. (Depešš 46/47

³Teisi viiteid Balti rahvaste eelistamisele: telegramm Londoni ülemkomissariaadilt 31. X 1947, AA: A6980/4 250104; raadiosaate tekst 2KY, 30. VII 1947, Jack Hooke; kiri ühelt leedulasel, AA: A434/1 49/3/487; kiri mr. Cookilt, AA: A434 49/3/6072.

Austraalia sõjaliselt esinduselt Berliinis välisministrile, ACT AA: A6980/4 250101.)

Eestlasi peeti hea ülalpidamisega ja töökateks keskklassi inimesteks, kes näisid hästi kõlbavat Austraalia vajaduste rahuldamiseks. Austraalia valitsus võis tervitada nende tulekut "valgete Austraaliasse", kartmata, et nad hakkavad koonduma getodesse. Kaitseks sobimatute sisserändajate paigalejäämise vastu sunniti neid võtma vastu katseajaline tööleping algul üheks, hiljem kuni kaheks aastaks. Pärast viieaastast Austraalias elamist võisid sisserännanud taotleda naturaliseerimist. 1947. aastal käis Calwell Euroopas, et olukorda oma silmaga näha ning selgitada, kuidas sealsed põgenikud võiksid sobituda Austraalia kultuuripilti. Nähtut iseloomustas ta sõnadega "suurepärane inimmaterjal" (*Parliamentary...* 1947: 4) ja arvas, et nad vastaksid õhinal assimileerumistüleskutsele.

Vastuvõetavad põgenikud pidid olema hea tervisega, ei tohtinud põdeda nakkushaigusi ega olla osalenud sõjakuritegudes. Austraalias pidid nad tegelema põhiliselt majapidamistöõde ning põetamisega või osalema rekonstruktsiooni- ning ehitusprogrammides. Esialgu piirduiti põgenike valikul kolme rahvusega, keda peeti kõige kergemini assimileeritavaks: eestlaste, lätlaste ja leedulastega (*Parliamentary...* 1947: 4).

Algselt nägi IRO ja Austraalia valitsuse vahel kooskõlastatud ümberasustusprogramm ette võtta vastu vähemalt 4000 põgenikku aastas. Valitsus nõudis endale õigust uusasukad ise välja valida; IRO pidi kindlustama nende transpordi Austraaliasse (Holborn 1956: 675–676). Ülalpeetavaid isikuid võis vastu võtta koos nende ülalpidajaga tingimusel, et viimane suudab tagada neile elatise ka pärast kohalejõudmist. Austraalia kiirustas, et parimad põgenikud Ameerika Ühendriikide eest ära näpsata, ning palus seetõttu salaja IROd, et see parimad põgenikud Austraalia jaoks hoiaks. (Peadirektor L. E. Barsdelli kiri mr. Hugh Murphyle, AA: CP815/1/1 Bun 33/21/134.)

Üks immigrant jutustab:

Kõige raskem aeg meile kõigile oli siis, kui mu poeg sündis [---], sest Saksamaal ei olnud lastele küllalt toitu, me teadsime, et peame kuskile mujale kolima, ja just enne seda oli Austraalia esimene riik, kes immigrante vastu hakkas võtma; Inglismaa oli teine. Inglismaa-

le me minna ei tahtnud, sest mõned meie sõbrad olid sinna läinud ja nemad ütlesid meile, et me läheksime Austraaliasse ega jääks Saksamaale ega üldse kuhugi mujale. Nad tahtsid, et me Austraaliasse läheksime. (Intervjuu nr 2.)

Calwell oli teinud põhjalikke ettevalmistusi sisserändajate vastuvõtmiseks. Ametiühingud tundsid muret, et sisserändajad hakkavad austraallastele konkurentsi pakkuma nii töö- kui elukohtade osas. Parlamendis esitas rahvasaadik F. J. Condon küsimuse: "Miks ei võiks me kõigepealt omaenda rahva korteriprobleemi lahendada?" (*SA Official...* 1947: 61.) Talle vastati, et kui on rohkem rahvast, siis saab lühema aja jooksul ehitada rohkem maju. Immigrante vajati põhiliselt kvalifitseerimata tööde tegemiseks, töödeks, mida "austraallased ega inglased ei taha vastu võtta [---], sest nemad võivad saada ka sellist tööd, mis sobib neile paremini ja milleks nad on saanud ettevalmistuse." (Berliini konverentsi kodumaata isikute küsimuses, AA: A6980/4 250104.)

1946. aastal oli Calwell jõudnud arusaamisele, et sisserändajate assimileerumist ei saa jätta nende endi hooleks, et nad vajavad selleks tööstuse ja Austraalia rahva toetust. 1946. a kinnitasid seda ka osariikide peaministrid, kes olid võtnud enda peale sisserändajate "vastuvõtmise ja toetamise" ülesande (*Parliamentary...* 1946: 8). Calwell väitis, et "minevikus osutasime liiga vähe tähelepanu sisserändajatena vastu võetud võõramaalaste assimileerumisele. Sisuliselt lasti neil minna oma rada ega tuntud huvi, kas nad saavad rahvuse täisväärtuslikuks osaks ning annavad oma õiglase panuse meie riigi majandusse või mitte." (Calwell 1949: 15–16.) Calwelli arvates pidi iga sisserändaja mõistma, et vastutust Austraalia eest kannavad kõik, ning püüdma austraallastega sobituda.

Uute austraallaste jaoks tehtud ettevalmistuste eesmärk oli neid kohalike elanike silmis võimalikult heas valguses näidata. Sideministeerium levitas järgnevat avaldust: "[---] need inimesed on sõja süütud ohvrid; inimesed nagu meiegi, kes armastavad rahu ja vabadust, ent ei saa neid enam nautida omaenese kodumaal. Austraalias leiavad nad selle uuesti." (AA: CP815/1/1, Bun 33/21/134.) Kui esimene põgenikelaev sadamasse jõudis, kutsuti ajakirjanduse ning elanikkonna esindajad sisserändajatega kohtuma. Imetleti tulijate "välimust, ilu, sõbralikkust, muu-

sikat" (AA: CP815/1/1, Bun 33/21/134), tunti neile kaasa nende kannatuste pärast. Sideministeerium võis rahuloluga tõdeda, et sisserändajad olid Austraalia ilmselt "kõvasti südamesse võtnud [---], nende naeratused, töötahe, muusika ning kunst on neile parimaks reklaamiks". Mitmesugused Austraalia organisatsioonid nagu YMCA, YWCA, Uusasukate Liit, Heanaaberluse Nõukogud ning religioossed rühmitused hakkasid tegelema "assimileerimistööga".

Austraallastele kinnitati: põgenikud on töökad ("nad on kohanemisvõimelised ning on näidanud, et assimileeruvad kergesti oma uue kodumaa erialasesse, tööstus- ning põllumajandusellu"; AA: CP815/1/1, Bun 33/21/134); nad on tihedate perekondlike sidemetega inimesed, usklikud, kehaliselt ja vaimselt terved, demokraatlikud ning üldse lausa kingituseks. Näib, et värbamisõnumid pidanuksid Euroopa põgenikelaagrites suurt vastukaja leidma. Enamik intervjuerituist kinnitas aga, et neil pole õnnestunud enne Austraaliasse jõudmist selle riigi kohta midagi asjalikku ega kasulikku teada saada. Eestis koolis käies olid mõned õppinud Austraalia geograafiat ning tähtsamaid linnu, ent tarbeväärtusega teavet ei olnud. Üks sisserändaja meenutas: "Kuskilt ma lugesin, et tänavatel käivad siin krokodillid ringi ja kõik otse kihiseb madudest." (Intervjuu nr 1.)

Vaatlusalune rühm saabus Austraaliasse 1950. a lõpus. Avalikku protestilainet aitas ära hoida asjaolu, et Austraaliasse sisseelamise perioodil hoiti Euroopa immigrante kohalikust üldsusest eemal. Et nende jaoks loodi uued töökohad, siis leevenes ka ametiühingute hirm, et konkurents võib kärpida "vanade" austraallaste palku ja halvendada töötingimusi. Eeldati, et töölepingute lõppemise tähtjaks on sisserändajad juba kohanenud. Tõhusaks peeti ka igasuguseid brošüüre ning laagrites antavaid inglise keele ja "üldkultuurilisi" tunde. Näib, et kohanemine kulges rahuldavalt, sest organisatsioonid nagu Heanaaberluse Nõukogud ei ajanud eestlasi nende assimileerimise eesmärgil aktiivselt taga.

Eestlaste kontaktid assimileerimisühingutega ei rajanenud mitte nende suurel ihal assimileeruda, vaid hoopis soovil kanda edasi oma keelt ning tutvustada oma kultuuri austraallastele. Heanaaberluse Nõukogude üritustele ning teistele austraallaste poolt tihedalt küllastatavatele koosviibimistele kutsuti esi-

nema eesti koore ja rahvatantsurühmi (*Meie Kodu*, 12. I 1950, 22. III 1951). Valitsuse poolt tehtud ettevalmistused mõjutasid eesti asustuse kujunemist Lõuna-Austraalias ainult selles mõttes, et asunikud pidid täitma kaheaastase töömahuka töölepingu tingimused ja said alles siis võimaluse iseseisvalt areneda.

Austraaliasse saabudes ei teadnud sisserändajad, milline tulevik neid ootab — välja arvatud see, et tuleb täita kaheaastane tööleping, õppida või täita oma kohuseid lapsevanemana. Kohale jõudes olid pooled sellest rühmast vallalised; ülejäänud tulid kas koos oma vanemate ning perekonnaga (õed jne või lapsed) või abikaasa ning perega (lapsed). Ümberasunute esimesteks elupaikadeks said kas vastuvõtu- ja õppelaagrid (transiit) või korterinappuse tõttu püstitatud telklaagrid. Esimest tüüpi laagrites said sisserändajad “õpetust inglise keele ja Austraalia olude kohta ning valiti välja erinevate elukutsete esindajad”; teist tüüpi laagrites “elasid püsiva elukoha ootel sisserännanute naised ja lapsed”. (AA: A571 1947/3833.) Põhiosa rühmast sattus suu- riasse laagrisse Bonegillas Victoria osariigis. Vähesed sattusid kohe alguses esimesse Lõuna-Austraalia elamislaagrisse Woodside’is Adelaide’i lähedal. Enamikul selle näidisgrupi liikmetest tuli Lõuna-Austraaliasse elama asudes siia omal käel kolida või siis saada vastav suunamine.

Suurem osa küsimustele vastanuist elas oma töölepingu täitmise ajal Adelaide’is, kuna teistel ei olnud kindlat baasi või nad töötasid Adelaide’i ümbruses. Grupi liikmetele antud töö oli vastavuses valitsuse plaanidega — enamik mehi tegi kehalist tööd, naised tegelesid majapidamistöodega; mõni töötas ka kontoris. Pärast töölepingu lõppemist oli kuni 1961. aastani kõige tavalisem tööhõive liik füüsiline või majapidamistö⁴. Inimesed, kellel ei tekkinud ühtegi püsivamat töökohta, olid ilmselt perekonna eest hoolt kandvad koduperenaised.

Peatselt oli näidisrühm Lõuna-Austraalias saavutanud rahuldava tööhõive ning eluaseme. Kaks suuremat gruppi asus paigale väidetavasti oma saabumisaastail, s.t 1948–1949; enamik oli end sisse seadnud enne 1954. aastat. Maa ostmine võttis rohkem aega kui rahuldava elamispinna leidmine. Mõned pidid kokku

⁴Selle võib panna poole koormusega töötavate tudengite arvele.

hoidma või pangalaenu võtma, teised müüsid maa ostmiseks oma väärtesemeid. 1953. aastaks oli peaaegu pool näidisrühmast juba ostnud esimese lapikese maad. Need, kes ostsid maad enne 1953. aastat, ehtasid tihti endale ise maja. Tuli ette, et nad läksid raamatukokku, laenasid sealt raamatu majaehitusest ja hakkasidki pihta, tihti sõprade abiga. Enamik neist majadest on alles veel tänapäevalgi.

Need sisserändajad tulid ja hakkasid kõvasti tööd vihtuma, mõnel neist oli kaks või kolm töökohta [---] ja nad suutsid kuidagi kiiremini edasi jõuda, nad hakkasid otsekohe maju ehitama ja juba oli neil mingi väike auto ja lapsed tahtsid haridust saada, kõik läksid muudkui ülikoolidesse: nad õppisid imehästi, vähemalt need baltlased. Nende seas on suur protsent väga kõrgesti haritud inimesi ja austraallased vist ei suutnud aru saada, kuidas need sisserändajad tulid niimoodi võõrale maale ja muudkui hakkasid edasi jõudma. (Intervjuu nr 10.)

See hiilgav kokkuvõte esimesest kümnest Lõuna-Austraalias elatud aastast näitab, et vähemalt väliselt olid eestlased kohanenud. Austraallastest eristasid neid aga nende ühiskondlikud ning omavahelised tegevused või hoiakud.

Paljud näidisrühma liikmed abiellusid Lõuna-Austraalias enne 1961. aastat. Enamikul varem või Lõuna-Austraalias enne 1961. aastat abiellunuist on eestlasest abikaasa. Austraallastega abielludes oleksid nende sidemed Eestiga ning eesti keelega kindlasti kiiremini lõdvenenud kui praegusel juhul. Kodus kõneldi keelt, mida oli kõige mugavam rääkida — s.t eesti keelt. Mõnede jaoks takistas see tõenäoliselt suhtlemist “vanade” austraallastega. Pärast töölepingu lõppemist said eestlased võimaluse osta välja oma väike maatükk. Pärast naturaliseerumist võisid “uued austraallased” osta nii palju maad, kui nad tahtsid. Eestlased ei asunud elama nii tihedalt üksteise naabrusesse kui võimalik, vaid jäid laialipillatuks, kuigi Adelaide'i põhjaosas elab neid tihedamalt, sest maa oli seal 1950. aastatel odavam (intervjuu nr 11). Enamik näidisrühma liikmeid tegi naturalisatsioonitseremoonia läbi enne 1961. aastat ning töötas saada headeks “uuteks austraallasteks”.

Suurem osa näidisrühmast sai Austraalias enne 1961. aastat mingit koolitust. Enamik neist, kes enne 1961. aastat mingid kursused läbi olid teinud, õppis ülikoolis. Teised käisid keelekur-

rustel oma inglise keelt täiendamas või tegid läbi lisakursused, kui neil juba oli mingi teaduslik kraad, mida Austraalias ei tunnustatud. See näitab, milliseid väärtusi eestlased au sees pidasid. Eestis oli ülikooliharidus kõrges hinnas. Austraalias seevastu õhutati tüdrukuid 1950. aastatel pärast keskkooli koduperenaisteks hakkama, selle asemel et astuda ülikooli või otsida tööd väljaspool kodu. Oma kultuuri hoidsid eestlased Austraalias alal ka sellega, et rajasid oma laste jaoks koole, kus neile tutvustati nende kodumaad ja keelt. Üks säärane kool rajati Adelaide'is 1950. aastal. Õppetöö toimus seal üks päev nädalas, õpetati eesti keeles lugema ja kirjutama, tutvustati grammatikat ning lauldi eesti laule. Kool tegutses veel kaua pärast 1961. aastat.

Enamasti seltsisid eestlased teiste eestlastega. Vahel polnud see ilmselt töötingimuste pärast võimalik (näiteks töötati kusagil kaugemas piirkonnas) või siis ei tuntud selle järele vajadust. Suurem osa kutsealasid meenutas neid, millega inimesed olid tegelnud enne 1944. aastat või põgenikelaagrites viibides. Kohe 1950. aastate hakul pandi alus kultuuriürituste ja harrastustegevuse korraldamisele, rajati spordi- ning skaudi- ja gaudiorganisatsioonid. Pool näidiserühmast osales ka mõnes austraallaste organiseeritud klubis või harrastusühingus. Enamasti töötasid need, kes osalesid mõne Austraalia klubi või ühingu tegevuses, kusagil kaugemas piirkonnas.

1949. aastal rajati Lõuna-Austraalia Eesti Selts, eesmärgiks "üksteist vastastikku majanduslikult ja füüsiliselt aidata ning teha kultuurialast koostööd" (*Meie Kodu*, 2. IX 1949; Lõuna-Austraalia Eesti Seltsi Arhiiv, s 1, 1948–1950). Korjati raha vähem õnneliku saatusega eestlaste heaks Saksamaal ja Austraalias, samuti mitmesugustel muudel eesmärkidel, näiteks eestikeelsele ajalehele *Meie Kodu* (4. I 1951). Eesti Maja — LAESI hoone Adelaide'is — saadi nii, et üks mees käis eestlaste kodud läbi ning palus neil osta aktsiaid. Iseseisvuspäev oli üks paljudest seltsi poolt korrapäraselt tähistatavaist tähtpäevadest, milles avaldus eestlaste uhkus riigi üle, kust nad olid vastu tahtmist pidanud lahkuma.

1950. aastatel nägid kolmest Balti rahvusest sisserändajad Austraalias vaeva selle nimel, et tunnustataks nende sünnimaad tabanud õnnetusi. 1952. aastal ühinesid kõigi osariikide Eesti

seltsid eesmärgiga luua võimalusi teiste eestlastega suhtlemiseks, kasvatada oma lapsi noorteks eestlasteks ning teha kõik võimalik Eesti vabastamiseks ja kommunismi vastu võitlemiseks (*Meie Kodu*, 10. I 1952).

Eestikeelne ajaleht *Meie Kodu* asutati Sydneys 1949. aastal. Oma ülevaates 1953. a kodakondsuskonventsioonist teatas see, et "paljud Austraalia delegaadid leiavad, et võõrkeelset kirjan dust tuleks tõrjuda". Ent juba 1950. aastaks oli Lõuna-Austraalia osariigi raamatukogu omandanud 100 võõrkeelse raamatu hul gas ka kümme eestikeelset (*Meie Kodu*, 31. VIII 1950). See on tõenduseks mitteametlikest vastutulekutest "uutele austraallaste le". Üheks Calwelli assimileerimispoliitika nõrgaks kohaks oli see, et jäeti täiesti kahe silma vahele rahvuslik uhkus ning kombed.

Valitsus tõstis esile Austraalia kiriku osatähtsust sobiva institutsioonina assimileerumise kiirendamiseks (AA: A1838/1 862/24/1). Kirikutegelased aitasid sisserändajatel leida kortereid ning koole. Lõuna-Austraalias moodustati juba varakult eesti luterlik kogudus, kuhu mingil ajal enne 1961. aastat kuulus suurem osa vaatlusalusest rühmast. See ei aidanud kaasa assimileerumisele, sest jumalateenistusi peeti eesti keeles ja raskusi valmistas juba sobiva kogunemispäiga leidmine. Praegu käib see kogudus endiselt koos Adelaide'i luterlikus Püha Stefani kirikus.

Enne sõda oli inglise keel Eesti koolides populaarseks õppeaineiks, mistõttu pole üllatav, et Austraaliasse saabudes oli paljudel sisserändajatel olemas teatav tarbekeele oskus. 1961. a lõpuks leidis enamik vaatlusalustest, et nende inglise keele oskus on ladus; kõik arvasid, et igal juhul suudavad nad end vestluses arusaadavalt väljendada. Sellele, et eestlased ei assimileerunud, viitab aga asjaolu, et rahvuskaaslasega abiellunud isikute inglise keele oskus langes, sest neil oli vähem võimalusi selle kasutamiseks.

Assimileerumise ulatust näitab olulisel määral see, millisesse rahvusesse sisserändaja ise arvab end kuuluvat. Kolmeteistkümnest intervjueeritavast, kes vastasid küsimusele "Kas te peate end eestlaseks, eesti austraallaseks, austraalia eestlaseks või austraallaseks?", pidas viis end eestlaseks, neli rohkem eestlaseks kui austraallaseks, kaks tundis end olevat "kahe maailma vahepeal"; üks pidas end rohkem austraallaseks kui eestlaseks ja üks päris

austraallaseks. Võib-olla tuli see asjaolust, et nad oli kodumaalt lahkunud vastu tahtmist ja tundsid seetõttu teravnenud vajadust alal hoida oma kombeid (mis Austraalias väljendusid ühiskondlikus aktiivsuses) ning oma rahvuslikku uhkust.

Kirjandus

- Birskys, Antanas, Betty Birskys, Aldis L. Putnins, Inno Salasoo 1986. *The Baltic Peoples in Australia: Lithuanians, Latvians and Estonians*. AE Press
- Cowell, Arthur A. 1949. *Immigration: Policy and Progress*. Melbourne: Cecil John Morley
- Holborn, L. 1956. *The International Refugee Organization: A Specialized Agency of the United Nations, its History and Work 1946–1952*. London: Oxford University Press
- Nationality of Permanent and Long Term Arrivals October 1945–June 1952*. 1952. Bureau of Immigration Research, statistics section.
- Parliamentary Papers*. 1946. General, Vol. II, Session 1946.
- Parliamentary Papers*. 1947. General, Vol. II, Session 1947.
- SA Official Reports of the Parliamentary Debates*. 1947. 1st session.

KAREN J. CAMERON (sünd. 1971. a) lõpetas Lõuna-Austraalia Flindersi ülikooli 1993. a (BA Honours). James Cook University (Townsville, Queensland) ajaloo teaduskonna doktorand Austraalia Teise maailmasõja järgse tervishoiupoliitika ja moskiitodest põhjustatud haiguste alal.

LÕUNA-AUSTRALIA LUULET

SUUR LÕUNAMAA

(Katkend)

Rex Ingamells

Tõlkinud Ain Kaalep

Jultunult tulid nad uurima meie Rannikut,
viipasid meile,
hõikasad meid,
otsekui pidanuksidki nad siia randuma,
otsekui oleks neid siia oodatud
ja otsekui poleks viisakus üldse tähtis;
aga meie pöörasime neile selja
ja nemad läksid tagasi oma suurde paati,
tehes sealjuures solvunud näo.

Lahemeres ju, ses Lahemeres,
kus nad peatusid paar päeva oma suure paadiga,
ei olnud midagi nende sissetungi tõkestamas.

Meile ei meeldinud nende tulek.
Nad ei peatunud kaldast eemal ühe paiga peal
ega oodanud meie märguandmist ära.

Me ei tahtnud, et nad ligemale tuleksid,
aga kui nad püsinuksid kaugemal kaldast,
olnuks see küll kombekohane
ja me andnuksime neile külalisõiguse.

Nende tulek oli häbematu ja vaenulik,
otsekui Seadust ei oleks olemaski.

Kui nad tõid oma suure paadi Lahemerre,
ei oodanud nad meie nõusolekut;
seda ära ootamata ronisid nad väikestesse paatidesse
ja võtsid suuna kalda poole.

Kaks meie meest seisis kalda peale
andes märku tabust,
mille rikkumine tähendab kallaletungi.

Aga võõrad ei teinud väljagi
ja pidasid end üha halvasti üleval.

Nad küsisid
väga kohmakas märgikeeles
vett,
pildudes meile igasuguseid kingitusi,
mis oli solvavalt vilets tasu
millegi nii väärtusliku eest kui vesi.

VAALAD KUIVAL

Geoffrey Dutton

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Vaalad, tervelt kuus tükki,
olid kuival kui õhku ahmivad emad,
armastusväärset ja surmaval liival
ning surmavas puhkuselinnas
läks peatselt liikvele kumu,
nii et aniliinvärvides "Holdenid"- "Datsunid"
öökisid igat masti ja tõugu
paksult kui prügikala liivale,
pehmelt kuldsele siniselgsete vaalade all.
Nad jooksid nende hingeldavate olendite turjale,
kes juba kolm päeva hinge olid vaakumas

ja kellele oli jäänud veel kaks päeva elu.
Nad tulid, kandes koduseid relvi,
kõveraid aiasaage, kirveid ja kõõginuge,
rauasaage töötubadest, mõned isegi redeleid,
ning see armastusväärne kodukäsitöö-puhkuserahvas
ronis voogavatele vaaladele ja raius
veriseid rasvatükke ning viskas lastele alla,
sellal kui surevad vaalad pahvasid lõtvu hingusemulle.
Üks heledate ja pikkade juustega poiss
kraapis redelil vankudes kelluga välja vaalasilma
ja toppis oma tüdruku teksaste värvlisse,
viiekümnene parknahkjäs harrastuspuusepp aga,
üksikud juuksed võidega üle kolba,
kangutas lahti ukseuurused elavad lõuad
ja lõikas rauasaega välja paar hammast.
Keegi armastusväärset kirglik isamaamees
pistis lehviva Lõunaristiga teiba
otse vaala värisevasse hingeavasse
ning õpetajannal, kes teadis üht-teist bioloogiast,
õnnestus lõpuks, kuigi ta oli verest libe
ja itsitas, küljest raiuda terve esiuim,
mis, kui see luudeni puhtaks teha, paljastab
käsivarre ja käe ja viis sõrme, inimsarnased.
Nädalavahetus lõppes, viis päeva sai mööda,
vaalad hakkasid viimaks, kuigi jäid liikumatuks,
jõudma hingevaakumisest surma.
Vaid veri leidis tagasitee merre,
väikseist säbarjaist küljevagudest alla
smaragdmadalike taha, sügavat safiiri määrima,
kuni surmavad kiskjad vereaardele järele tulid,
vett roosakaks pettumusvahuks kloppides.
Musti mägesid urgitsevad puhkajad muutusid rahutuks,
libistasid end trofeedega alla ja kadusid kodu poole.

Nii surid vaalad ja kõdunesid
ja nende korjuste pärast kraageldes
ütles Maakonnaavalitsus, et nad tulid merest
ja Maakonnaavalitsus nende eest seega ei vastuta,
Veeteede ja Sadamaamet ütles aga, et nad surid maal
ja Veeteed ja Sadamad nende eest seega ei vastuta.

Keegi ei tahtnudki vaalaid.

Tuli vaid, kui nad sahaga kuhja aeti
ja põlema pandi, jäi hellalt nende juurde
sama paljudeks päevadeks, kui neil läks selleks, et surra.

HULL JASPER

Max Harris

Tõlkinud Ain Kaalep

pilvelõhkujate tipus Jasper, see hull,
oli seismas ja tundmas, et minekul
on meelest kõik soovid, mis soovitud said
ja täitmata jäid — vaja hüpata vaid.
Tema ees loll koit oli tõstmas pead,
üles ronimas tramme õõnsast mäest,
kuna rongid, klaasist kärbestest read,
vilus hommikus põrrasid kõigest väest.
Tema ihanud oli olla seal sees
üks kesköö huultest suudeldud mees,
keda kõrtsikärasse kannab samm
või keda kõigutab kihutav tramm.
Aga kõrgus oli olnud aina ta paik,
oli võõras talle see moonimaik,
see ülasehõng, kui hüvastijätt
seob tänavakuumas mõnd suud või kätt.

Ja tundis kandes hommikurüüd
hull Jasper, et eal pole olnudki all.

Enam kuskilt kinni ei hoidnud ta nüüd,
soov luua uus, tõeline seos oli tal.

LISAKS

Austraalia kirjanduselu ei ole ilmselt eriti tsentraliseeritud: Sydney kõrval on oma osa teistelgi linnadel; nii on omapäraseid jooni ka Lõuna-Austraalia osariigi pealinna Adelaide'iga seotud poetidel. II maailmasõja eel äratas tähelepanu sealne *Jindyworobak Club*, kus Inglise imperialismile teadlikult vastu seati omamaised, sealhulgas isegi arhailise pärismaalaskultuuri traditsioonid. Juhtautoriks oli **Rex Ingamells** (1913–1955), peateos *Suur Lõunamaa* (*The Great South Land*, 1951), eeposemõõduline maaling Austraalia ajaloost, mis kirjutatud nimelt pärismaalaste vaatekohalt. Pärast II maailmasõda on Adelaide'i kirjanduselus kesksel kohal olnud **Geoffrey Dutton** (sünd. 1922) ja **Max Harris** (sünd. 1921), mõlemad muuseas viljakad kirjastajad ja toimetajad. Esimese luuletus "Vaalad kuival" (*The Stranded Whales*) on esitriikis ilmunud 1977, "Hull Jasper" (*Mad Jasper*) on üks Harrise "antoloogia-luuletusi".

Kahe esimese tõkeluuletuse originaaltekstiks on kasutatud Rodney Halli antoloogia *The Collins Book of Australian Poetry* (Sydney—London 1981) redaktsiooni, viimase puhul on selleks olnud George Mackanessi *An Anthology of Australian Verse* (Sydney—London, 1952²) oma.

A. K.

Erik Obermann. ***

POEESIA EKSAM

Setu mõrsjaitkudest kõrvutuses läänemeresoomlaste põhjapoolsema itkutraditsiooniga

Paul Hagu

Setu itkutraditsioon on eesti ning muumaistegi rahvakultuuri uurijate tähelepanu all olnud pikemat aega, vastavat materjali on hoolega kogutud (Pino, Sarv 1981: 7–18) ja jõudumööda ka uuritud. Setu surnuikku kõrval, mille kohta on praegu olemas juba esinduslik teaduslik materjalipublikatsioon (Pino, Sarv 1981, 1982), on mõrsjaitk seni küll veidi varju jäänud, kuid see pole kaugeltki söötis maa. Ometi on enamik setu itkutraditsiooni käsitlustest trükisõnaks saanud võõrkeeltes. Ka ulatuslik kirjandus meie sugulasrahvaste itkutraditsiooni kohta on kättesaadav üksnes võõrkeeltes. Emakeelses kirjasõnas on sugulasrahvaste vastavale uususele setu itkutraditsiooni taustana pigem viidatud kui seda kirjeldatud või demonstreeritud. Sellepärast püüan järgnevalt sarnasusi ja erinevusi esile tuua võimalikult reljeefselt.

Pärimuslik setu pulm oma kireva kombestiku, laulude ja itkudega on praeguseks jõudnud siirduda kuldsele mälestuste maale. Aga vaid inim põlv tagasi, viimasele sõjale järgnenud aastakümnetel oli see, küll tunduvalt lihtsustunud, aga siiski oma olulisemaid ja karaktersemaid osiseid säilitades, veel ere lõngalõim iga setukese elukangas. Vanemal põlvkonnal setu leelonaistel on vist eranditult igaühel käepärast oma isiklik mõrsjaitku esitamise kogemus kas iseenda või oma eakaaslase pulmadest. See võimaldab setu leelokooridel tutvustada oma esinemistel nooremategi seda kaunist folkloorižanri. Mõrsjaitku esitatakse tõepoolest meeleldi — selle esitusviis on kutsuvalt vaatamänguline, sisu (tekst)

mõjusalt poeetiline ning meenutustest lähtuvad emotsioonid valdavalt positiivsed.

Meenutada on aga mõndagi. Mõrsjale oli ehtne setu pulm väga tõsine vaimne (ning füüsilinegi) pingutus. Ainuüksi pulmapäeval pidi ta itkema kõigile oma sugulastele, kõigile saajaga saabunud kosilase sugulastele ja lisaks veel võõrastele-pealtvaatajatele — kokkuvõttes kindlasti enam kui sajale isikule. Mõistagi ei saanud erinevatele isikutele määratud itku rüütatud sõnum olla ühesugune. Lühidalt öeldes: setu mõrsjal tuli pulmas sooritada tõeline poeesiaeksam. Üritame jälgida, kus ja kuidas ta seda tegi.

TRADITSIOONILINE SETU PULM

Soome etnoloog Matti Sarmela on üldist pulmade tüpoloogiat esitades eristanud kolme pulmarituaalide põhitüüpi: 1) hõimupulm, 2) külapulm ja 3) perepulm. *Hõimupulm* on eelkõige kahe suguseltsi vahel sõlmitud lepingu pidulik vormistamine ning mitmeetapiline siirderituaalide kompleks, millega tagatakse noore abielunaise järkjärguline siirmine uude suguseltsi. *Külapulm* on omane stabiilsele külaühiskonnale. Pulmad on ühiskondliku suhtlemise üks vorme, tseremoonia, kus esiplaanile tõuseb paigalistraditsioonist varjundatud ajaviide: pidusöögid, külaliste lõbustamine, tants, parodeerimine jm meelelahutus. Mõrsjat ei siirda mitte uude suguseltsi, vaid abielunaiste rühma ja tulevasele ühiskondlikule positsioonile. *Perepulm* on industrialiseerunud ja linnastunud ühiskonna väikeperele iseloomulik tähelepanuosutusrituaal. Pulmad ei puuduta oluliselt üldsust (kus need peetakse) ega seo ühte suguseltsi. Selles osalevad lisaks abiellujate lähimastele harilikult sõbrad ja töökaaslased. Peost on üha enam kujunemas "kulutamisrituaal" — pulmateenused ostetakse, peopaigaks on restoran jne (Sarmela 1981: 16).

Sarmela klassifikatsiooni kasutades oli pärimuslik setu pulm hõimupulm väheste külapulma elementidega. Läbi kõigi pulma järkude kõlasid setu pulmas (nagu eesti pulmaski) arvukad pulmalaulud. Sellepärast võib setu pulma nimetada ka *laulupulmaks*. Setu pulma eristas aga ülejäänud eesti traditsioonist see, et ta oli samas ka *itkupulm*.

Traditsioonilise setu pulma küllalt põhjaliku ja detailse kirjelduse esitab Jakob Hurt *Setukeste laulude* II köites (Hurt 1905: 463–499). Et see allikas on asjahuvilisele soovi korral kättesaadav, piisab järgneva mõistmiseks sellest, kui esitada siin ainult setu pulma põhiskeem.

SETU PULMA PÕHISKEEM

Mõrsja kodus

Peiu kodus

I. Eelpulm

1. Kosjad (*kos' a e edimätse' viina'*)
(2. *Tõõsõ' viina'*)
2. Peiukodu vaatamine
(*vahtsõ kodo kaeminõ*)
3. Kihlad (*suurõ' viina' e kihljat-sõ'*)
4. Pulma kutsumine (*saaja kutsminõ*) (mõrsjaitkud)
(5. Kiriklik laulatus (*kuulutaminõ ja laulataminõ*))

II. Pärispulm (*pulma' e saja' e hähä'*)

A. Sajapäev

6. Külarahva pulmakutsumine (itkudega)
7. Vets' orkalaud
7. Vets' orkalaud
8. Mõrsja itkeb sugulasi
9. Vakalaud
9. Sajalaud
10. Mõrsja itkeb sugulasi ja võõraid
10. Saja lahkumine
11. Saja saabumine
12. Esimene söötmine (*edimäne ravitsõminõ*)
13. Mõrsja itkeb kosilase hõimu
14. Mõrsja ehtimine, otsimine, terveisejook
15. Teine söötmine (*tõõnõ ravitsõminõ*)
16. Huvastijäturituaalid, saja lahkumine

B. Vakapäev

22. Hommikusöök
23. Vakarahva lahkumine

29. Vakarahva saabumine koju

C. Hõimupäev

30. Mõrsja hõim pidutseb kuni lahkumiseni

III. Järelpulm (peräpütü') (nädal pärast pulmi)

31. Mõrsja koju kogunevad noorpaari lähisugulased. Söögid, joo-
gid, ajaveetmine.

Loomulikult kirjeldab skeem normaalset, k a h e o t s a g a pulma. Ning kahjuks ei saa selline skelett kajastada loendamatuid värvikaid detaile. Sellepärast esitan ühe konkreetse, kombestikult juba lihtsustunud setu pulma kirjelduse, mis muust talletatud materjalist tõuseb esile niihästi dokumentaalse ehedusega kui ka kirjeldatud detailide värvikusega.

"[---] Enne pulme paar pühapäeva käib pruut ümberkaudu külades sugulasi pulma kutsumas või kummardamas. Sellest on juba ennem teada antud ja nii koguneb seks ajaks ümbruskonna küladest hulga rahvast sinna külla, kus "mõrsja' tulõva'".

17. Saja saabumine, vastuvõturi-
tuaalid

18. Linutamine (*liniku panõk'*)

19. Noorpaari magamapanek

20. Noorpaari äratus

21. Uue elukoha tutvustus (annete
panek)

22. Hommikusöök

24. Vaka saabumine

25. Pulmalaud (*edimäne ravitsõ-
minõ*) ja meelelahutus (*kul'atami-
nõ*)

26. Veimede jagamine

27. Pulmalaud (*tõõnõ ravitsõmi-
nõ*)

28. Vakarahva lahkumine

30. Peiu hõim pidutseb kuni lah-
kumiseni (pulmanaljad)

Mõrsja pulma kutsumas Rissova külas 19. VI 1921.

Pulmad Truba külas olid suviste keskmisel pühäl 20. VI 1921 (setud peavad pühi veel vana kalendri järele). Suviste esimesel pühäl läks mõrsja Truba külast Rissova külla sugulasi kumardama (neid pulma kutsuma). Mõrsja oma kaaslastega (podruškitega ja hobuse ajajaga) istusid kõik ühe vankri peale ja sõitsid lauluga (leelotades) [siinkohal kirjeldaja eksib: sõideti mõrsjaitkuga — P. H.] oma külast Rissova küla poole teele. Hobuseajajaks oli noor poiss (ts'ura) pruudi sugulastest. Pruutneitsisi, setu keeli podruškisi, oli 4 (vahel olevat neid ka 6 tükki). Nendeks võetakse enamiste mõrsja õed, kus õdesid ei ole, seal oma küla tüdrukutest. Väga harva võetakse naisi (kes mehel) podruškiteks, vast ainult siis, kui tüdrukute hulgas häid lauljaid ei leidu. Saatma oli tulnud mõrsjat suur hulk Truba küla rahvast, kes vankri taga järel kõndisid, kuni pruut juba külast väljas oli. Rissova külas võttis peremees, kuhu tallu nad sõitsid, neid suure rõõmuga vastu ja viis nad kohe tuppa sööma.

Sõivad ilma kahviteta ja nugadeta, kõike näppudega ehk lusikaga võttes. Sööginõudest olid ainult kausid, kuna soost [kaste] kartulite juure oli panniga lauale toodud. Sõivad ainult mõrsja oma kaaslastega ja selle talu rahvas, kuhu mõrsja oli tulnud. Muidu oli tuba külarahvast täis, kes ümberringi seisid ja laulsid (leelotasid). Toas viibijad ja lauljad olid ainult naesed. Poisid ja mehed olid enamjagu õue peal ja viitsid seal aega. Laua juures, kui naeste koor oma laulus pruudi nime nimetas, seisis pruut laua tagast püsti ja kumardas lauljate poole. Sedasama tegid ka podruškid. Vahel andis peremees lauljatele topsi viina, kõige rohkem laulu eestvõtjale pakkudes.

Kui oli söödud, tõusivad kõik lauast üles, kumardasid esiteks jumalakuju ette ja pildusid ristisid ette. Pärast tänab pruut oma podruškitega kumardades peremeest ja perenaist, ja siis lähvad kõik välja õue peale, kus juba harmoonikumees mõnda tantsutükki käaksutas. Õue peal olid poisid ja tüdrukud eraldi, teine salk teisel pool õue. Neil ei ole sugugi see moodis, et poisid ja tüdrukud segamini on ja üksteisega nalja teevad. Päevaalguses hoitakse väga üksteisest eemale, aga õösi selle vastu muutub asi selles suhtes hoopis. Ööhulkumist ja tüdruku juures magamist peetakse harilikuks nähtuseks, ja emadel ja isadel ei näi suurt vastu olevat, kui ta tütar proovitakse.

Tüki aja vaikimise järel hakkas kumardamine peale. See seisab nimelt selles, et pruut oma podruškitega igähele sealviibijale midagi laulab ja selle juures ühtelugu kumardab. Keskel on pruut, tema kumalgi pool oli kaks podruškit. Üks podruškitest oli eestlaulja, teised aitasid kaasa (killetasid) [kirjeldaja eksib ka siin: kõrgemat saatehäält *killõ*'t laulab ainult üks, teised on *torrõ*', korrates või varieerides eest-

laulja meloodiapartiid — P. H.]. Eestlaulja peab hea laulja olema, sest igale isikule tuleb tema isiku kohaselt midagi laulda. Peale harilike kumarduste, mis kõik kaasa tegid, laseb pruut 3 korda iga üksiku inimese kohta põlvile ja kumardab õige sügavasti. Podruškid hoidsid teda selle juures kahelt poolt käe alt kinni ja aitasid tal üles tulla. Sedaviisi kumardasid ja leelotasid nad iga inimese kohta umbes 5 minutit. Peale selle andis see, kellele lauldi, mõrsjale raha (harilikult 10–25 marka). Kui meesterahvastele korrast kõigile läbi oli lauldud, siis kumardati ja lauldi niisama igaleühele naesterahvale.

Selle aja sees, kui pruut laulis ja kumardusi tegi, löödi harmooniku saatel tantsu. Tantsisid peajaslikult ainult tüdrukud, sest poisid, peale mõne üksiku, ei oskavat. Tantsud on enamasti harilikud (nad olevat need eesti sõdurite käest suuremalt jaolt õppind), kuid väga ära moonutatud. Mõnest tantsust ei saa enam hästi aru, nii on ümber tehtud. Peale nende tantsude tantsiti veel kasatskit ja kadrilli. Kui aga üks tüdruk tantsu lõpetas, siis lõpetasid kõik korraga ja kogusid jälle ühte hunikusse. Poisid ja mehed vaatasid pealt. Suurem osa oli neist kaunis purjus, mille tõttu siis ka varsti kakelus lahti läks. Neil olevat see harilik asi, ja väga harva juhtuvat mõnda pidu või pulma, kus lahingut ei lööda.

[Pulmapäev.]

Umbes kella 3 ajal päeva oli juba osa sugulasi (hõimusi) pulmamaja juure kokku kogunud. Peremees viis nad tuppa sööma, kus mõrsja oma podruškitega neid korrast kumardama hakkas. Selle eest sai ta nende käest jälle raha. Väljas selle aja jooksul kogus juba kaunis palju rahvast, omast ja ümbruskonna küladest. Neid keegi ei ole kutsunud, kuid sealpool on see moodis, et minnakse ilma kutsumata "pulma kaema". Tüdrukud tantsisid õue peal lõõtspilli saatel, kuna poisid niisama aia ääres istuvad. Pärast, kui sugulased olid söönd ja lauast üles tõusid, läks mõrsja podruškitega omakorda sööma. Tuppa, kus nad söövad, kogub palju küla naisi (mitte tüdrukuid) ja leelotavad pruudist, ette tuues lauldes kõik tema eluloo.

Kui kõik on söönd, mindi välja õue peale, kus suurem osa aega tantsides mööda saadeti. Sedaviisi läks aeg kuni peigmehe tulekuni, kes oma pulmalistega pruudile järele pidi sõitma, et teda oma kodu viia. Laulatus oli juba enne ära olnud.

Enne peigmehe külla jõudmist läksid neile maskeeritud mehed (neid oli 3) ratsa hobustega vastu. Varstigi sõitis pulmamajasse umbes 10 hobuseline rong peigmehe pulmalisi. Kõige esimese vankri peal sõidab ükskõik kes sugulastest. Teise vankri peal (see on igas pulmas nii) sõidab peigmees oma ristiema ja ristiisaga (keda pulma truuškaks kutsutakse). Oma isa ja ema ei sõida kunagi ühes.

Mõrsja ühes oma podruškitega läks selleks ajaks aita. Aida ukse peal võeti pulmalised lauluga vastu. Kui olid hobused ära säetud, viidi peigmees oma hõimkonnaga kohe lauda sööma. Vanematel aegadel peigmees lauas ei söönd, vaid ta võis seal ainult viina juua. Pärast üldist söömist viidi peigmees teise tuppä ehk suvel aita, kus ta üksinda söi. Nüüd aga on see mood kadunud ja peigmees sööb ühes pulmalistega.

Laua juures külanaesed laulavad "Mõrsja kiitust". Selles laulus kiidavad nad mõrsjat ja ülistavad tema olevaid ja olematuid häid omadusi.

Peigmehega tulevad kaasa sajanaesed või kaasikud (kaasitajad). Nad kannavad sõlge, kuldrätti ja siidisiid. Nendeks võetakse ikka kõige paremad lauljad. Pärast õhtasööki laulavad kaasikud ja kiidavad laulus oma peigmeest üle kõige.

Kui peigmees oma sugulastega (hõimudega) on söönd, hakkab pruut oma podruškitega ka nende käest (peigmehele ei laula ega kumarda ta mitte) raha norima. Õhta tantsiti ja "kul'atadi" niisama kuni öösi kella 2-ni. Siis sõitsid peigmees oma sugulastega pruuti kaasa võttes oma kodu. Pruudiga kaasa sõitis tema ristiema, kuna oma ema alati kodu jääb. Enne lahkumist aga laulab veel mõrsja ja tänab laulus oma ema kasvatuset ja hoidmist eest. Seda nimetatakse mõrsja ikuks.

Vaka viimine.

Teisel päeval kogusid hõimud jälle pulmamajas (kus pruut oli) kokku, et süüa ja siis peigmehe poole minna pruudi veimevakka viima. Kui hobused valmis olid ja kirst peale tõstetud, siis läksid ärasõitjad veel kord tuppä ja istusid laua juure (kuid midagi ei söö ega joo), et näha saaks, kui palju sõitjaid on.

Kaasa sõitsid "vakanaesed", kes niisama riides olid kui sajanaesed. Vakanaeste kohuseks on laulda ja hästi nalja teha. Kui kõik olid vankritesse istund, võeti vakaga hobune rongi keskele ja sõit algas. Vakaga sõitsid kaasa hulk noorimehi (või ts'urasid). Kui väga kaugele sõita ei ole, siis võetakse ka podruškid ühes, kuid mitte enam neis ehteis, mis nad siis kannavad, kui pruut veel omas kodus on. Sõle, kuldrätti ja siidisiid võtsid nad peale selle ära, kui peigmees mõrsjaga ära sõitis.

Pulma teisel päeval peigmehe pool.

(Ühe setunaese jutustuse järele kirjutatud). Kui vakarahvas peigmehe kodu jõuab, on mõrsja (nüüd juba noorik) oma ristiemaga aidas, kuhu ka vakanaesed kutsutakse. Seal antakse neile viina. Vakapoi-sid (kes vakaga ühe vankri peal istusid) tõstavad vaka aita, kusjuures nad igasuguste vigurite abil viina välja petavad. Näituseks ütlevad nad, et kirst on raske, ei jõua tõsta, aga kui viina antakse, siis jõuavad küll.

Aida ukse juure jõudes ütlevad nad, et kirst on suur, ei mahu uksest sisse, kuid viina tõttu muutub jälle asi.

Pärast seda lähvad pruudi (nooriku) sugulased (vakarahvas) sööma. Selle juures kiidavad toas olevad külanaesed peigmeest ja trööstivad noorikut. Pääle vakarahva lähvad peigmehe sugulased sööma. Kui kõik söönud, lähvad nad välja, kus tantsides ja kõiksugu vigurit tehes aega viidetakse. Öösi vastu hommikut läheb vakarahvas veel kord sööma. Laua ääres laulavad jälle külanaesed ja kiidavad oma peigmeest.

Kui söödud, hakkab nooriku ema, kes ühes vakarahvaga siia sõitis, kingitusi välja jagama, enne kingitust igale ühele naps viina andes. Kõige esiteks annab ta peigmehele viina ja kingituse (särgi, mis ümbert vööga kinni seotud). Siis annab särgi ühes vööga peigmehe isale, emale, vendadele ja õdedele. Peale selle antakse peigmehe truuškale kindad ehk sukad ühes vööga. Kui kõik valmis on, siis laulavad veel vakanaesed, kiidavad ja tänavad söökide eest ja sõit algab kodu poole.

Peigmehe pool antakse hõimudele ka veel kord süüa, ja siis on sellega sel päeval lõpp.

Teisel (s.t. kolmandal pulma päeval) tulevad kummagisse pulmamajasse veel kord sugulased kokku, et viimast korda juua ja süüa, ja siis on sellega pulmadel lõpp." (E 58526/38 Se — J. Ziergand (1926)).

ITKU KOHT PULMARITUAALIS

Läänemeresoome rahvastest oli itkupulm peale setude tuntud karjalastele, vepslastele, ingerlastele (isuritele tuleb siin lisada idapoolsed ingerisoomlased ja äürämõised) ning vadjalastele. Tollel alal algasid itkud kohe pärast kosilaste lahkumist ja saatsid kõiki pulmaetappe kuni mõrsja lahkumiseni isakodust. Ingeris näiteks esines A. Nenola-Kallio koostatud koonddabeli järgi 30 itkusituatsiooni (1982: 122), kuigi eri hõimurühmadel mitte sugugi kõik need polnud kasutusel. Valime isurite traditsioonist näitena itkude olulisemad etapid:

1) kosjad ja kihlus — mõrsja itkemine algab kosilaste lahkudes või kohe pärast käelöömist;

2) pulmadeks valmistumine — mõrsja valmistab (koos sõbratidega) peigmehe suguvõsale veimi ja võib itkeda igal päeval;

3) pulma eelõhtu. Itkud seostuvad selliste rituaalidega nagu leivaküpsetamine, sugulaste haudadel käik, mõrsjasaun, kängitusõhtu jt. Ingerlaste itkurituaalide enamik keskendub just sellele päevale;

4) esimene pulmapäev. Itkudega mõrsja äratatakse, viiakse lauda, esitatakse võtjatele, riietatakse ning hüvastijätuikuga ta ka lahkub (Nenola-Kallio 1981: 71).

Kesk-Vepsas itkes mõrsja

1) seoses käelöömisega kihlusel;

2) pulma eelõhtul pärast mõrsjasauna;

3) pulmapäeval peiu saabudes, vaeslaps surnud vanemat otsides, vanematelt õnnistust paludes ja neiu põlve sümbolist loobudes (Salve 1986: 258).

Setu pulmas seostusid mõrsjaitkud kahe pulmaetapiga: 1) tsemoniaalse mõrsja sugulaste pulmakutsumisega ja 2) pulma esimese päevaga, mis mõrsjale algas külarahva pulmakutsumisega ja lõppes hüvastijätuikuga vanematele.

See oli üldine traditsioon, aga sellega ei saa piirduda. Vaike Sarv on J. Hurdale viidates väitnud, et mõrsja itkeb kosilase vanemaid suurtel viinadel (Sarv 1986: 273). Viidet Hurdale ei saa lugeda tõestusena piisavaks, vastav tsitaat kõlab nii: "Mõrsja majas võetakse neid lahkemal kombel vasta, igalt poolt kuulukse rõõmus "tere" kah". On tuppa mindud, siis tervitab mõrsja isa tulijaid iseäranis ja jagab igaühele "tsääragu" viina. Selle pääle vastab kosilase isa nõnda, et ta omalt poolt paar pudelit "kallist viina" laua pääle paneb. Kosilase ristisa toob vankrist pütiku "proostat mõrro" (lihtviina) sisse ja seab selle omalt poolt ka laua pääle. Mõrsja kumardab kosilase isa ja ema. Need toovad ehk kingivad kosilase poolt mõrsjale sõle ja poolelsaapad, mõrsja emale poolelsaapad, ka saia, seepi ja kumakat ("kumakut"). Mõrsja isale ei anta midagi. On tulijad ja vastuvõtjad oma tervitamise lõpetanud, siis kaetakse laud ja minnakse sööma." (Hurt 1905: 465.)

"Kumardab" võib tõepoolest tähendada ka itkemist, aga siin ilmselt ta ei kannu seda lisatähendust. Oleks Hurt silmas pidanud tõepoolest itkemist, oleks ta hoolika uurijana oma informandidelt ilmtingimata palunud näidet mõrsjaitkust peiu vanematele, ning

sellise oma väljaandes ka publitseerinud. Aga itkud kosilase isale ja emale selles puuduvad.

V. Sarve väitele leiab tõenduse hoopis rahvaluulekäsikirjadest. Sommeri kogus (S 8701/32) on väike vihuke mõrsjaitke, mille I. Sontsi on kirja pannud oma emalt Anna Sontsilt Mäe vallas Mikitamäe külas 1928. aastal. 11 mõrsjaitkust koosnev tsükkel kannab pealkirja "Suurtõ viino aigo", igasugused kommentaarid aga puuduvad. Itkutekstit ei jäta kahtlust, et neid on esitatud tõepoolest kihlustel ja ei kuskil mujal. Demonstreerigu seda katke mõrsjaitkust peiu isale:

*Sullõ, kull' a tätäkäne, ma kumarda jalga,
mar' a sullõ, tätäkäne, ma maalõ painutõlõ,
päüle naka, tätäkäne, ma kõrda kõnõlõma,
arvõlt naka, tätäkäne, ma juttu ajama.*

*Siia tullõ', tätäkäne, sa-kull' a kosjollõ,
kui siiä, tätäkäne, sa veere' viinoga,
edo olli', tätäkäne, sa, tuvi, tundmalda,
pääsõ olli', tätäkäne, sa pääle kaemalda.
Su'ka aie, tätäkäne, ma jutto julgõhõ,
kõnõli, tätäkäne, ma kõrda pite.
Sedä mõista-s, tätäkäne, mu mar' a meelekäne,
seda tiia-s, tätäkäne, mu hellä hingekäne,
õga tiia-s, tätäkäne, ma pelgü pelädä,
õga mõista-s, tätäkäne, ma häpü häbendellä,
kulla olli', tätäkäne, et kos' a tuujani,
virve mullõ, tätäkäne, et veere' viinoga.*

*Mino õks kull' a tätäkäne mu armakanõ.
Pehme olli', tätäkäne, sa minno petmähe,
oigõ olli', tätäkäne, sa minno ostmahe.
Näio künnü, tätäkäne, ma sinolt küsümähe,
näio nõsõ, tätäkäne, ma sinolt nõudmahe:
kas saat, tätäkäne, sa pehme pidämähe,
kas saat, tätäkäne, sa oigõ olõma?*

*Kui saa, tätäkäne, ma sinnä saanost,
võõras saa, tätäkäne, ma sinnä võetost,
agu saat, tätäkäne, sa ridasta mõromb,
kurus- saat, tätäkäne, sa -lakasta kureb?*

[---]

(S 8715/7 (7)).

Niisiis, vähemalt kohati (ning üsna tõenäoliselt nimelt varasema laiemalt levinud traditsiooni reliktna) alustas setu mõrsja itkemist juba kihlustel.

Obligatoorne oli aga itkemine mõrsja sugulaste pulmakutsu-
misel. Need käigud kandsid tseremoniaalset iseloomu. Nii käidi
kutsumas lähisugulasi, sest kutsuma minek eeldas varasemat kut-
set (nõusolekut) ja kokkulepet päeva suhtes. Käidi 1–3 nädalat
enne pulmi, siin esitatud pulmakirjeldusest ilmneb, et isegi veel
päev enne pulmi. Et siin oli tegemist juba lihtsustunud rituaaliga,
lisan detaile varasemast tavast.

Itkemist alustati kodus itkudega vanemaile (Miks mind ehi-
te? Kuhu mind saadetakse? Miks ma lähen suure summaga?
Keda kutsuda enne, kas isa või ema hõimu?), aga sellega võisid
kaasneda itkud pere teistelegi liikmetele (õde, vend). Seejärel
istus mõrsja oma kaaslaste (podruskitega) vankrile (talvel reele)
ja nüüd jagati õpetussõnu kutsarile — see võis kesta kogu tee (Vii
mind õnneteed! Ole ettevaatlik! Näen põldu, metsa, mäge, oja,
küla tulevat. Kiirusta hobuseid, sest sugu ootab!). Kutsutava pool
alustas mõrsja itkuga vastuvõtjale, näiteks ristiema pojale (Juhi
hobune õue, vii ta talli.), jätkas itkemist vasturutanud kutsujale (Ei
tõuse vankrilt enne kui katad riidest tee. Ema ajas oma armult,
nüüd tuln su tütreks jt). Tuppä sisenedes tervitati tuba ning itkud
saatsid ja kommenteerisid järkudena ka kogu järgnevat rituaali:
pealisriiete äravõtmist (Võta kaal kaelast!), mõrsja ja ta kaaskonna
kostitamist (Ei tulnud kodust söömata. Tahtsid uputada õllel jt)
ning tänamist selle eest. Personaalse itkuga pöördus mõrsja iga
perekonnaliikme poole (kõige muu kõrval esitati siin ka pulma-
kutse). Hiljem itkes ta õues ka kõiki pealtvaatajaid (mõrsjakaajit).

Traditsiooni kohaselt pidi itketav itku eest mõrsjale kingitu-
se tegema. Mehed andsid harilikult raha, naised-tüdrukud aga
mitmesuguseid riideesemeid (kindad, vööd, paelad). Sugulaste

kingid olid loomulikult rikkamad (vastavad sõnad itkust: *anni' üsätävve*). Et mõrsja pidi setu pulmas tegema kingituse igale peiu sugulasele, kõigile pulmategelastele, pisinäputööd tuli jätta ka eri paikadesse pulmasõidul ja uue kodu tutvustamisel, olid saadud esemed teretunud täiendus veimevakale. See lisas mõrsjale kaaluka stiimuli kõigi kohalolijate läbiitkemiseks.

Enne lahkumist tänati itkus kutsujat ja esitati pulmakutse. Enamasti pöörduti tagasi koju, kuid mõnikord võidi siirduda ka järgmise kutsuja poole, kus kõik kordus. Kutsarile itketi sageli ka tagasiteel, aga obligatoorselt lõpetas käigu kodune itkemine isalemale. Loomulikult oli selliseid kutsumiskäike enne pulmi mitu.

Teine itkusituatsioon oli pulmapäev. Mõrsja ja ta podruskite jaoks algas päev varavalges, kui ta mööda oma küla peresid käies kutsus neid itkedes pulma. Oma sugulaste saabudes alustas ta itkemist neile. Vakalaua järel jätkus itkemine sugulastele, aga nüüd lisandusid ka võhivõõrad — “pulumakaeja’ ”. Kui enne õhtut jõudis kord kohale saja, itkes mõrsja ka kõiki neid. Ainus, keda setu pulmas ei itketa, on peigmees. Tegelikult jäid aga itkemata ka kosilase vanemad, sest nemad ei sõitnud sajaga kaasa.

Kindla rituaalsituatsiooniga oli seotud itk, milles mõrsja kutsus oma hõimu juukseid kammima enne ärasõiduks riietumist. Itkemise lõpetasid hüvastijätuitkud isale ja emale.

Muust mõrsjaitkust mõnevõrra erinev oli itkemine surnud vanemale või sugulasele. Need itkud kuulusid kutsumistsükklisse. Kui surnuaed jäi kaugele, itkes mõrsja toas ikooni ees, võimaluse korral mindi aga surnu hauale. Oma tekstilt lähenes see itk oluliselt surnuitkule, kuid esitusviisilt (kooris) ja funktsioonilt (kutse tulla pulma) oli see kaheldamatult pulmaitek.

ITKEJA

Itk on kõigil läänemeresoomlastel naiste loodud, nende poolt arendatud ja alal hoitud rahvaluuleliik. Itku esitaja pole aga neil sugugi mitte samä. Karjalas itkeb mõrsja nimel spetsiaalselt kutsutud poolprofessionaalne *itkettäjä*, kuigi Aunusest on üksikteateid selle kohta, et soovi korral võis itkeda ka mõrsja ise (Konkka 1985: 104). Ingeris on põhiliseks itkejaks mõrsja, aga talle vastata

või temale oma itkuga sekundeerida võisid ka mõrsja ema ja õde (Nenola-Kallio 1982: 123). Setudel oli itkejaks mõrsja või tema nimel itkeja, aga — ta ei itke üksi. Olulisim vahe setu ja põhjapoolse traditsiooni vahel on see, et mujal on pulmaikud soololaulud, setudel aga kooriesitus. Selle poolest erineb mõrsjaitk ka setu surnuikust.

Tõsi on see, et Setumaal esitatakse mõrsjaitk eranditult mõrsja nimel, mõrsjast kui itkejast lähtudes. Aga alati ei pruukinud ta seda ise teha.

Pulma kutsudes itkes mõrsja nimel üks podruskitest (Hurt 1905: 470). See ei olnud siiski range reegel. Setu lauliknaised kinnitavad, et soovi korral võis seda teha mõrsja. Et podruskiteks kutsuti ainult neidusid, ei pruukinud podruski kogemus ja kompetents itkusõnade ütlemisel olla suurem kui mõrsjal.

Pulmas itkes mõrsja ise. Ainult siis, kui mõrsja ebusikaal-sena ei saanud või muul põhjusel üldse ei osanud itkeda, itkes tema nimel üks sõbrataridest. Hilisemal ajal võis itku eestütlejaks olla koguni vanem, abielus naine. Sellisel juhul seisis viimane mõrsja selja taga, aga ei kummardanud koos mõrsja ja podruskitega.

Mõrsja koori kuulus peale mõrsja neli (harva kuus või ainult kaks) neidu, keda mõrsja oli selleks spetsiaalselt kutsunud sugulaste hulgast või vajaliku arvu puudumisel täiendanud sõbrataride seast. Itkedes seisid nad mõrsja kõrval, kaks kummalgi pool, toetades mõrsjat küünarnukist ja aidates tal tõusta, kui too vanematele ja lähisugulastele itkedes põlvitas ja kummardas maani (*tekk' maani kumarduisi*). Tavaliselt kaasnes iga itkurea esitusega mõrsja ja ta podruskite (kasutatakse ka vormi *prootski'te*) kummardus itku objektile.

Nagu leelokooriski, oli mõrsja kooris üks kõrgema saatehääle partii (*killõ*) esitaja, teised laulsid *torrõ't* ehk madalamaid, eesüt-leja meloodiast lähtuvaid saatepartiisid.

ITKU OBJEKT

Põhjapoolses itkuregioonis on mõrsjaitkud selgelt rituaalikesk-semad, kindlale itkusituatsioonile orienteeritud. Konkreetne itk võib olla küll tervenisti suunatud ainult ühele isikule (näiteks

emale, vennale, patvaškale-isamehele, mõrsjale jne), aga samas itkus võidakse pöörduda ka eri isikute poole või itkeda kindlale grupile (kõiki kohalolijaid, sugulasi, sõbratare, külarahvast jt).

Setus on mõrsjaitk alati kindlale objektile suunatud, isiku-keskne, vahetu mina—sina suhe. Pöördumine kollektiivi poole päriselt siiski ei puudu. Podruskite poole (*sõbrakõsõ'*) pöördus mõrsja itkemist alustades sugulasi kutsuma minnes ning pulma-päeval, kui peig tuli (aita) ehitud mõrsjat otsima (*Võe, võe, võtja' tulõva'*). Kogu hõimule oli adresseeritud itku algus, kus mõrsja palus sugulastest kedagi endale truus' kaks (sajavanemaks). Oli otsitav leitud, muutus järgnev juba mina—sina suhteks. Ka kutse rituaalsele juuste kammimisele võis olla suunatud hõimule, aga edaspidi itku tekstis seda juba diferentseeriti (eraldi pöörduti ristiema, ema, tädi jt poole). Ning lõpuks, pöördumissõna "sõsarõ-kõsõ'" või "sõbrakõsõ'" ei osutanud itku objektile, kui kutsutava majja sisenedes tervitati tare.

Itku alustades määratles itkeja juba esimeses värsis järgneva itku objekti, näiteks: *L e l l ä k e n e, mu armakõnõ*. Pöördumis-värsist siirdus see kõnetussõna, pöördumismuudetus kogu järgneva itku teksti. Seda ei pruukinud kõigis itkuvärsides kasutada itkeja, kuid koor paigutas selle järjekindlalt iga värsi keskele.

Pöördumismuudetusena kasutati setu itkudes ainult suguluster-mineid. Need olid: emale — *maamakõnõ*, isale — *tätäkene*, ristiemale — *ristämäkene*, ristiisale — *ristesäkene*, ka *itsekene*, tädile — *tädikene/tät'kene*, onule — *unokõnõ*, isa vennale — *lelläkene*, isa õele — *tsõdsõkõnõ*, vanaemale — *vanaimäkene*, vana-isale — *vanaesäkene*, vennale — *velekenene*, õele — *sysarõkõnõ* ja *tsids'akõnõ/tsits'kõnõ*. Keerulisemate sugulussuhete väljendamiseks tuli kasutada liitsõnu, näiteks *velenaasekõnõ*, *unopujakõnõ*, *lellätütremehekene*, *ristämämehekene*, *tsõdsõpujanaasekõnõ*. Ristiema- ja -isa laste puhul kasutati lühendamisvõimalusi: mõlema poeg oli *ristivelekenene* ja tütar *ristisysarõkõnõ*, millest tulenevalt näiteks ristiema pojanaine oli *ristivelekenaasekõnõ*. Samu termineid kasutati ka kosilase sugulaste puhul.

Mittesugulase puhul oli pöördumismuudetusena meesterahvale *vel'okõnõ/velekenene* (täheanduses 'külaveli') ja naisterahvale *sõsarõkõnõ*, *tsids'akõnõ/tsits'kene* (= külasõsar) või *sõbrakõnõ*. Vanemat naisterahvast, keda ei tundunud sobiv nimetada sõbraks,

itketi vormeliga *langukõnõ*. Väga eakat külanaist võis kõnetada ka *vanaimäkesena*.

ITKUKHEEL

Kristi Salve on "Toone tares" juba rõhutanud itkukeele erinevust Põhjala itkuregioonis ja Setus, kõrvutades kumbagi runolauluga. Et see oli esitatud rohkem viitamisi, riskin siin seda detailiseerida.

Terves põhjapoolses itkuregioonis on itkukeelele kõige iseloomulikumaks tunnusjooneks metafoori kasutamine, algriiim ja kordus. Mitte ühegi isiku poole ei pöörduta itkus nime või sugulusterminite kasutades — need asendatakse antud alale tüüpiliste metafoorsete vastetega. Metafoore kasutatakse ka muudel juhtudel kesksetest asjadest ja olulistest situatsioonidest rääkides. Näiteks ei räägita pulmaitkus neiu põlvest, kihlumisest või abielust, need kõik asendatakse piltlike väljendustega (Nenola-Kallio 1981a: 48).

Võib nentida, et runolaulust kõige kaugemale on arenenud Põhja-Karjala itk. Selles ei saa eristada värsse nagu laulus. Itkul on oma struktuur ning selle põhiprintsiibiks on, et meetriliselt küllalt vabad laused või lauseraad koonduvad pikkadeks, allite ratsiooni kaudu seotud perioodideks.

Näide Louhi rajoonist on isalt ja emalt kaasavara küsimine, mille itketaja esitab enda poolt, s.t ei itke mõrsja nimel (*Karel'skie pričitanija* 1976: 61):

Kapuole, kaunis allisen, kašilla kalovehkätysilläš kahet kanta-pyöräset kallehen hyväseš, dai kaunehien ilmojen piällä kantajaiseš šiätelijäš, tai kahet kaklapuoliset kajon olkuol' uaikasina kajon omattomih vierahih kannettuih.

Etkö voi, kantajaisen, kajon ašetella kaikkien šanojen virkkamattomie kačahuškostinččaisie kannettujen puolilla kallehie ilmasie? Anna hot, kaunis allisen, kačahetelis katkiemattomih karkeih aikasih kantajaiseh kaikkein ensimmäisie kačahuškostinččaisie.

Etkö voi, haleijen rannan ilmojen piällä šiätelijä kantajaisen, halon ašetella hallašäijen hankkoamattomie havenkostinččaisie hautomien puolilla haleita ilmasie?

Etkö voi, kallis hyväsen, aššukšennella kaikkein ensimmäisiksi kačahušvierahaisiksi kannettuijen puolih kaunehie ilmasie kaunehen allisen katkieleमतtomih karkie aikasih?

Tõlge (et kirjakeeles puudub itkutraditsioon, siis setu murdes) kõlab nii:

Kallistõlõ', kaunis parts' kõnõ [= mõrsja], umal katõl ehidül käeke-sel kattõ kundsakõist umal kuku hüäkesel [= ese], ja ilosidõ ilmu pääle kandjal säädelijal [= ime], ja kallu' näile katõlt käel kaala ümbrele, ku olõt vyyridõ puult kannõtuihi umatsihe kaldumah.

Kas sa võisi-i, kandjakõnõ, valmis panda' kyigist synost viil sori-malda' kaemiskostikõsõ' poolõnistõ jo ilosihe ilmu kannõtulõ? Anna' hot', kaunis parts' kõnõ, õt ma kaehutasi' kakkõmalda kibõhidõ aigu seeh uma kandjakõsõ kykõ edimätsi andõkõisi.

Kas sa võisi-i, pehme ranna ilmu pääle säädjä kandjakõnõ [= ime] no oiutõlla' hallailmust viil haardmalda hähäkingitüisi tuul puul ilosit ilmu havvutuilõ [= saajarahvalõ] kallutõlõmisõs?

Kas sa võisi-i, mu kuku hüäkene [= ese], astuskõlla' kykõ edimätses saajavastavõtjas ilosidõ ilmu puul välläkannõtuilõ [saajarahvas] kaunilõ parts' kõsõlõ kakkõmalda kibõhidõ aokõstõ astuh?

Pisutki lõuna poole tulles, juba Kesk-Karjalas, on muutused märgatavad. Sugulussuhteid märkivad keerukad mitmesõnalised metafoorid lühenevad ühe-kaheõnalisteks, lühenevad ka pikad lauseperioodid. Näitekatkend on kaasavara küsimise itkust Se-gozerost (*Karel'skie pričitanija* 1976: 192):

*Armas kandajani, ana angeh rukkazellani
monikerdazet andamizet aigomien paikkazeh lähtiessä.
Ana, lämmin kandajani, liänimih lähtiessä
monikerdazet lämmitykset,
tuhanzilla virbilöillä tukutut turkkiod' ožat,
kargie rukkazella kaheksildatoista kymmenildä
kabrehen kagloilda kaučitut
kallirahazet kauhtanaod' ožazet.*

Tõlge:

Armas kandjakõnõ, anna' mullõ kurvalõ kehvälitskõsõlõ
mitmõkõrdsõ' andmisõ' arvatuhe paika astuh.
Anna', lämmi kandjakõnõ, kavvõlitsilõ kalduh

mitmõkõrdsõ' lämmidüsrõiva',
tuhandil niidikeisil kirädü' kasugarõiva',
kahrõlõ kehväliitsesele katsatõiskümne
kitsõkõsõ kaala päält kahridu'
kalliarvulisõ' kaftanirõivakõsõ'.

Ingeri traditsioon on — mida rohkem lõuna poole, seda enam — runolaulule veelgi lähemal. Matti Kuusi järel (*Finnish*. . . 1977: 71) iseloomustab ka A. Nenola-Kallio (1982: 86) seda kui "lappimismeetodit" (*patchwork method*) — itkeja ei kasuta oma itkus mitte ainult teistes itkudes kasutatavat materjali, vaid mõttekäike, klišeesisid, püsivormeleid haaratakse kogu mälus olevast poeesiast, eelkõige aga lauludest.

Lõpetame näidetega Setumaal, valides sama motiivi, kaasavara (*pridana*) küsimise:

Tätäkene õks armakõnõ.

*Näio künnü, tätäkene, ma sinoli küsimähe,
sis nõsõ, tätäkene, ma sinoli nõudmahe:
kas annat, tätäkene, sa lehmä-lammast,
kas annat, tätäkene, sa särki-kaskata?
Kas'k anna', tätäkene, sa kar'ah käümästä,
särk anna', tätäkene, sa säre püüdmästä.*

*Mullõ andku-i, tätäkene, sa mullust vasikõta,
mullõ anna', tätäkene, küll lehm lyialinõ,
lammas anna', tätäkene, sa lauda-peräline.
Mullõ andku-i, tätäkene, sa mullust vas'kõta —
mullunõ, tätäkene, saa kuri müügmä.
Mullõ nakas, tätäkene, sis ülä ütlemmä,
mullõ nakas, tätäkene, sis kasa kadsatamma:
kagoh tõidõ sa kur'a mi kodo.*

Tätäkene, mu armakõnõ.

*Perämäne, tätäkene, mul om ikminõ,
kullakõsõl, tätäkene, om kumardaminõ.*

Tätäkene mu armakõnõ.

(ERA II 174, 285/7 (8) / Järvesuu v., Jatsmani k. — A. Reinola < Maria Reinola (1937).)

Toodud näidete põhjal peaks olema silmanähtav, et võrreldes põhjapoolse itkutraditsiooniga on setu mõrsjaitk nii poetika kui ka vormi poolest peaaegu identne regilauluga. Siiski leidub ka erinevusi. Et neid selgitada, võtame järgevalt vaatluse alla setu mõrsjaitku värssi.

SETU MÕRSJAITKU VÄRSS

Setu mõrsjaitku meetrilist struktuuri on põgusalt vaadelnud Vaike Sarv (1986: 277–279), spetsiaalne käsitus on tal aga pühendatud setu surmuitku värssi meetrikale (Sarv 1993). Mõlemad käsitlused tuginevad statistilisele analüüsile. Selle tulemused on põhiosas (itkuvärssi silpide arv, pöördumismvormelite asukoht värssis) vaidlustamatud, ent erinevate interpretatsioonivõimaluste puhul (rõhkude koht värssis, silpide arv teatud kõnetaktis) vähemalt diskuteerimist võimaldavad. Mõrsjaitku puhul on V. Sarv statistikas arvestanud eestütteleja teksti, lisades, et koori partiis osutub värssi struktuur veelgi stabiilsemaks, sest seal korrigeeritakse eestütteleja väiksemadki kõrvalekalded vormikaanonist (Sarv 1986: 279).

Pisut eespool leiab ta, et muusikalise ja värssianalüüsi tulemuste põhjal põhineb mõrsjaitku värssi meetrika rõhulisele värssisüsteemile (Sarv 1986: 278). Viidates J. Põldmäele, kes vastavat meetrumit nimetab liuguriks ehk peoniidiks ning esitab nelikliuguri järgmise üldvalemina (\times tähistab rõhulist silpi, numbrid rõhutute silpide arvu — *P. H.*):

$$0/1/2 \times 1/2/3 \times 1/2/3 \times 1/2/3 \times 0/1/2 \text{ (Põldmäe 1978: 147),}$$

modifitseerib V. Sarv seda valemit pisut ning leiab, et põhimõtteliselt kehtib see ka mõrsjaitku puhul.

Peaaegu vajalikuks veel kord rõhutada, et mõrsjaitku värssi meetrika baasstruktuuriks tuleb lugeda koori partiis ilmnevat struktuuri. Erinevalt itkejast (eestüttelejast), kes võib oma järjekordest itkuvärssi formeerides lubada endale teatud kõrvalekaldeid baasstruktuurist, teades, et teksti ja meloodia ühildamisel saab ta moduleerida (varieerida) ka meloodiat ja muusikalist rütmi, on kooripartiis üsna kindlaksmääratud. Muidugi pole ka koori jaoks variatsioonid meloodias ja rütmis välistatud, aga need peavad olema omavahel sobivad, koori teiste liikmete valikuid arvestavad.

Veelgi tugevam on identsuse nõue itkuvärsi tekstile: kui kooris osalevad lauljad valiksid värssi erinevad sõnad või erineva silpide arvu, muutuks sõnum kuulajale mõistetamatuks ja laguneks esitus tervikuna. Kahtlemata arvestab itkeja iga oma itkuvärssi formeerides koori ning hoidub liiga kaugeleulatuvatest kõrvalekalletest võrreldes normiga. Samas võib ta aga teadlikult kasutada enda ja koori partii vahelist kontrasti esituse monotoonsuse vältimiseks. Lihtsaim näide sellisest võimalusest oleks pöördumisvormeli paigutus. Teades, et koori esituses kõlab värss igal juhul kujul:

mille minno, maamakõnõ, sa armulta ajat

võib itkeja selle täpselt nii esitada, aga võib ka pöördumisvormelist täiesti loobuda:

mille minno sa armulta ajat

või paigutada selle vormeli hoopis värssi algusse:

maamakõnõ, mille minno sa armulta ajat.

Eelnevast arutluskäigust võib teha ka ühe teistsuguse järelduse. Ja nimelt — itkuvärsi meetrika baasstruktuur, eestütteleja sõnastusvariandi kooritekstiks formeerimise reeglid ei tohi olla ka liiga keerulised, erinevaid individuaalseid vastakaid lahendusi lubavad, sest tegelikult peavad kõik koori liikmed ikkagi täpselt sama tulemuseni jõudma.

Millised on siis need transformatsiooni reeglid? Selle selgitamiseks ei pöördu ma praegu mõrsjaitku kooripartiide statistilise analüüsi poole, empiirilist materjaligi kasutan vaid näideteks ja lähtepunktiks loogilisele arutlusele. Asetan end hoopis mõtteliselt ühe kooriliikme ossa (nende teadmiste ja kogemustega, mis mul on olemas mõrsjaitkude kuulmisest ning kaasaulamisestki — viimast pole loomulikult juhtunud rituaalsituatsioonis), ning püüan otsustada, milline oleks minu valik itkeja tekstivariandi transformeerimisel kooripartiiks, mis selles tohiks minu arvates olla lubatav ja mis mitte. Tulemusest peaks (minu interpretatsioonis) vormuma mõrsjaitku värssi meetrika baasstruktuur.

MÖRSJAITKU VÄRSI MEETRIKA
BAASSTRUKTUUR

Alustame siinkohal pöördumisvärsist. Itkeja värsile

Maamakõnõ mu armakõnõ

kirjutab itkutraditsioon ette täiesti ühese jätku kooripartiis:

kallis kull' a maamakõnõ vai kaligo.

Sõna *kaligo* on kahtlemata lühenenud vorm sõnast *kallikoo/kallikõnõ*. Asja ei muudaks see, kui pöördumissõna oleks liitsõna, niisiis suurema silpide arvuga:

Sysarõmehekene mu armakõnõ,

koor:

kallis kull' a sysarõmehekene vai kaligo.

Edasistes värssides paigutub pöördumisvormel "sysarõmehekene" (või näiteks "tsõdsõpujanaas' kõnõ") muutumatu kõnetak-tina ja rütmilis-meloodilise üksusena värsi keskele.

Keskendame nüüd tähelepanu esimesele ja teisele värsijalale. Vaatleme vaid problemaatilisi juhte, näiteks itkeja värssi

kummarda, maamakõnõ, ni kummalõ jää.

Kui itkeja on laulnud ka teisiti, peaksin ma kooris selle silbitama:

kum-mar/da-a/, /maa-ma-kõ-nõ, ni/kum-ma-lõ/ jää-ä

× - / × - / × - - - - / × - - / × -

Isegi kui tavakõne lähtepunktist oleks värsi esimeses pooles kaks ühesilbilist sõna:

nu kae', maamakõnõ, sa tuuho kõivo

laulaksin:

Nu-u ka-e, maamakõnõ, sa tuu-u-ho kõivo.*

× - / × - / × - - - - / × - - / × -

Kui esimestes värsijalgades on rohkem kui kaks silpi, siis võib ebaolulisena tunduva silbi (sõna) jätta laulmata, aga ei pea. Nii värsis:

*Mõeldav ka lisasilbiga *nu õks* — × -.

Setu mõrsjaitkudest

küll õks sis ikõt, tsids' akõnõ, viil näio nãrv(e)sih

× --/× -/× ----/× --/×

võib vahele jääda õks.

Edasi vaatleme 3. ja 4. värsjalga. Itkeja *perämäne om õdagukõnõ* peab kooris kõlama:

perämäne, tätäkene, om õdagukõnõ

× -/× -/× ----/× --/× -

Problemaatiline on interpreteerida, kuidas jaotuvad silbid värsjalgadesse siis, kui neid teises värsipooles rohkem on. Siin tuleks osutada kooripartiis selgelt ilmnevale tendentsile esitada värsi lõpp, viimane värsjalg kiirendatud rütmis. Lisaks viimasele värsjalale haarab rütmikiirendus eelnevaid silpe siis, kui neid on eespool normaalsest rohkem. Värsis

õga mõista-s, tätäkene, ma häpü häbendellä

× -/× -/× ----/× ---/× -

haarab kiirendus kogu viimast sõna. Ebaloomulik tundub laulda nii, et pearõhk sõnas oleks asetatud esimesele silbile. Lühike pearõhuline silp ei tohi ka regivärsis asuda värsjalala tõusus. Aga värsi võib lõpetada ka neljasilbiline sõna, mille esimene silp on pikk:

mar'a sullõ, tätäkene, ma maalõ painutõlõ

× -/× -/× ----/× ---/× -

Selle värsi esituse puhul on sõnarõhk ja muusikaline rõhk opositsioonis, sisetunde järgi eelistan kindlalt muusikalist rõhku, sest sõnarõhku on raske säilitada.

Kuidas toimub rõhkude paigutus siis, kui 3. värsjalas on kolm silpi? Kui selles asub 3-silbiline sõna, probleeme ei teki:

mille minno, maamakõnõ, sa armulta ajat

× -/× -/× ----/× --/× -

Kui aga itkuvärsi lõpetab 3-silbiline sõna, tekib jällegi sõnarõhu ja muusikalise rõhu opositsioon, mille lahendan muusikalise rõhu kasuks:

mille kaidat, maamakõnõ, sa kaala ümbreltä

× -/× -/× ----/× --/× -

Võiks oletada, et itkuvärsi lõpukiirendus ongi tekkinud selle baasil, et värsi teine pool lubab (ja isegi nõuab) värsijalas rohkem silpe kui kaks. Suurema silpide arvuga värsijala "äramahutamiseks" kiirenes rütm. Kui 3. värsijalg on 4-silbiline, haaras kiirendus nii 3. värsijala kahte viimast silpi kui ka 4. värsijalga. Kui aga 3. värsijalas on kolm silpi, võib täheldada huvitavat metateesi — 3. värsijala viimane silp säilitab enam-vähem oma kestuse, tema asemele lühendatakse 4. värsijala kestust.

Eraldi tähelepanu vajab veel pöördumisvormeli asukoht. Analüüsisides surnuitku värsi meetrikat, leiab V. Sarv, et värsisisene pöördumisvormel kiilutakse vajaduse korral teise värsijalga (kõnetakti), kuhu ta paigutub kahe- ja ühesilbilise sõna vahele (Sarv 1993: 289). Sama kehtib mõrsjaitku kohta. Itkeja tekst:

kohe nakat sa minno ajamahe

saab koori partiis pöördumisvormeli *tätäkene* lisamisel kuju

kohe nakat, tätäkene, sa minno ajamahe

× - / × - / × - - - - / × - - - / × -

Edasi osutab V. Sarv, et surnuitkus paikneb pöördumisvormel mõnikord teise kõnetakti (värsijala) lõpul, kuid siis lisatakse pöördumisvormeli lõppu veel üks ühesilbiline sõna. Sellised juhtumid osutavad, et teise kõnetakti rõhutut lõpusilpi võiks pidada kolmanda kõnetakti rõhutuks eelsilbiks (Sarv 1993: 289). Analoogiline võimalus eksisteerib ka mõrsjaitkus. Kui itkeja tekst on

sullõ oi u viil, maamakõnõ, ma kaala ümbrele,

siis kooripartiis võin ma sõna "viil" sedavõrd oluliseks pidada, et seda säilitada:

sullõ oi u viil, maamakõnõ, ma kaala ümbrele

× - / × - - / × - - - / - / - / × - - / × -

Käsikirjas leiduvat itkuvärssi (oletades, et fikseering on täpne)

noidõga tulõ veertä vihmakibõnillõ

transformeeriks kooripartiiks kõiki sõnu säilitades:

noidõga tulõ, maamakõnõ, veertä vihmakibõnillõ

× - - / × - / × - - - / - / - / × - - - / × -

Arvan, et itkeja tekstis on pöördumisvormeli puudumisel mõistlik käsitleda sellist ühesilbilist sõna 2. värsijalga kuuluvana, mis tähendab, et 2. värsijalg on harilikult 3-silbiline ja rütmstruktuuriga $\times - -$. Kooripartiis oleks aga loogilisem pidada sellist rõhuta sõna eeltaktiks kolmandale värsijalale või siirdesilbiks üleminekul pöördumisvormelilt kolmandale värsijalale. Lisaks viimasele näitele tuleb mujalgi ette (tõsi, väga harva), et selline üleminek teostub 2-silbilise sõnaga. Interpretatsiooni siirdesilbiks toetab veel üks seik, seekord mõrsjaitku muusikalise külje pealt. Kui nn hariliku itkuvärsi esitab itkeja kujul:

Maarja ti-id, maamakõnõ, üts madalakõnõ

$\times - / \times - / \times - - - // - / \times - - / \times -$

meloodiaga

f-f-h-g-h-g-f-f-f-h-g-f-g-g

siis järgmises värsis ta viib meloodias siirdesilbi *f*-ist *h*-sse:

määne elo, maamakõnõ, mul ette tulõ

f-f-h-g-h-g-f-f-h-g-f-g-g

See tähendab, et sõnale *mul* on asetatud muusikaline rõhk ning värsi rütmstruktuuri tuleb kirjeldada:

määne elo, maamakõnõ, mul ette tulõ

$\times - / \times - / \times - - - // \times - - / \times -$

Et siirdesilp paigutus 3. värsijalga, jääb tema positsioon täitmata: siirdesilp võib teatud juhtudel ka puududa. Toodud näide oli võetud mõrsjaitku reaalsest esitusest setu pulmade instseneeringul 1991. a jaanuaris Võru kultuurimajas "Kannel". Aga samaguseid juhte võib leida ka kirjapanekutes. Piisab ühest näitest:

küll minno, velenaaš kõnõ, sis vaja haarat

$\times (-) / \times - / \times - - - - // \times - - / \times -$

Erinevaid näiteid sai toodud piisavalt, et nende alusel üldistada mõrsjaitku värsi meetrika baasstruktuur. Itkeja värsile (ilma pöördumissõnata) oleks see:

$\times - (-) / \times - - / \times - - (-) / \times -$

Et pöördumisvormeli silpide arv võib olla erinev (leidub iseigi juhte, kus sellele lisatakse 2-silbiline täiend, näiteks *kuku*),

siis oleks ülevaatlikum tähistada vormel sümboliga *R*. Kooripartii eelistatud meetrikavalem oleks siis:

$$\times -(-) / \times - / R // - / \times - -(-) / \times -$$

Siiani ma pole eraldi rõhutanud (kuigi see lipsas sisse ühes näites), et viimane värsijalg võib olla ka ühesilbiline. Lausa reeglipäraselt tuleb seda ette surnuitkudes, kus paralleelvärsi lõpus viimane silp ära jäetakse ja selle asemele pikendatakse eelviimast silpi (*maamakõnõ* asemel *maamakõõn*, *küsumähe* asemel *küsumä(ä)h* jne).

Kasutades J. Põldmäe märkimisviisi, oleks mõrsjaitku värsi üldvalem

$$\times 0/1/2 \times 1/2 R 0/1/2 \times 2/3 \times 0/1$$

Küllap poleks vist huvitusetu kõrvutada seda järeldust tulemustega, mis V. Sarv sai mõrsjaitkuvärsside statistilisel analüüsil. Ehk ei ole liigne seejuures meenutada, et tema statistika põhineb eestütleja (itkeja) värssidel. Tulemused esitas ta tabelina, kus viimasena, sulgudes esitatu märgib vastava struktuuriga värsside protsenti koguhulgast (1522 värssi) siis, kui pika vokaali või diftongiga silbid on tõlgendatud kahe silbina (Sarv 1986: 278):

	Värsijalad					
	I	II	III	IV		
9-silbine värss	× -	× - -	× -	× -	14%	(15%)
10-silbine värss	× -	× - -	× - -	× -	18%	(20%)
10-silbine värss	× -	× - -	× -	× - -	35%	(42%)
11-silbine värss	× -	× - -	× -	× - - -	16%	(20%)

Siin oleks hädavajalik mõni kommentaar. Minu poolt pakutud baasstruktuurile vastab täpselt tabeli 2. rida. Tabeli 3. reas on juhud, kus värss lõpeb 3-silbilise sõnaga, mille esimest silpi olen erinevalt V. Sarvest lugenud muusikalise rõhu puudumise tõttu neutraliseerituks ehk rõhutuks. Näiteks:

kallis ommõ mul kotost kalduda

$$\times - / \times - - / \times - - / \times -$$

Tabeli 4. rida registreerib juhte, kus minu interpretatsioonis on värsi kolmandas jalas peale rõhulise silbi kolm rõhutat silpi. Kõige intrigeerivam on tabeli 1. rida. Värsirea lõpus on siin

kaks kahesilbilist sõna. Kuidas on sõnarõhu ja muusikalise rõhu (julgeksin ütelda ka — meetrumi) opositsioon lahendatud igal konkreetset juhul? Usun täiesti, et esineb neidki juhte, kus on eelistatud sõnarõhke. Üks selline värss käsikirjas esineb kujul:

sullõ oi u, maamakõnõ, ma olgõ nõalõ.

Lauldes oleks seda võimalik silbitada

sullõ oi u, maamakõnõ, ma o-l-gõ nõalõ

× - / × - / × - - - / / - / × - - / × -

või

sullõ oi u, maamakõnõ, ma olgõ nõ-al-lõ

× - / × - / × - - - / / - / × - - / × -

Veelgi tõenäolisem ja loomulikum tundub, et itkeja ja koorgi viib siirdesilbi *ma* meloodiakäigus *f*-st *h*-sse, asetades nii silbile muusikalise rõhu, saades:

sullõ oi u, maamakõnõ, ma olgõ nõalõ

× - / × - / × - - - / / × - - / × -

ITKUVÄRSI JA REGIVÄRSI SUHE

Eespool kasutatud protseduuri ei saa ma rakendada setu regivärsi suhtes. Nendin koos W. Andersoni ja V. Sarvega (1993: 282), et setu laulude meetrika on tänaseni lahendamata probleem. Aga detailidesse laskumata võib väita, et regilaulu värsi kohaldamine itkuvärsi meetrikaga ei tekita mingeid probleeme ühelegi setu laulunaisele. Selle tõttu ei ole õige setudel regivärsimaterjali kasutamist itkus iseloomustada lappimismeetodina, vähemalt mitte täpselt samas tähenduses kui ingerlaste puhul. Suhe on sügavam ja tihedam. Pole kahtlust, et kogu pika ajaloo vältel on mõlemad üksteist vastastikku mõjustanud. Niisama kindel olen ma selles, et mõrsjaitku vorm ja meetrika on olulist mõju avaldanud surnuikule.

Omaette probleem oleks leida vastus küsimusele, millal ja kuidas on setu mõrsjaitk lahknenu teiste läänemeresoomlaste traditsioonist. Oleks vale *a priori* väita, et mitmehäälnelaul

on igal juhul ühehäälselt hilisem. Setu mitmehäälsuse käsitlus osutab, et sel on tugevad geneetilised seosed mordva mitmehäälsusega (Kolk 1979). Teadaolevalt on ka volgasoome rahvaste mõrsjaitk soololaul. Setu mõrsjaitk on koorilauluks kujunenud juba Setumaal ja teatud isolatsiooni tingimustes. Aga see ei pruugi olla hiline, viimaste sajandite arengu tulemus. Kõrvutamist läänemeresoome itkutraditsiooniga jääb väheseks, võrdluse tuleb haarata ka volgasoome rahvaste itkutraditsioon, et kontrollida, kas pole selliseks arenguks mõningaid eeldusi või lähtepunkte juba soomeugrilaste ühises pärimuses.

Kirjandus

- Finnish Folk Poetry: Epic.* 1977. Eds. Matti Kuusi, Michael Branch, Keith Bosley. Helsinki
- Hurt, J. 1905. *Setukeste laulud: Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud ühes Rāpinā ja Vastseliina lauludega* II. Helsinki
- Karel'skie pričitanija. 1976. Sost. A. S. Stepanova, T. A. Koski. Petrozavodsk
- Kolk, U. 1979. Setu mitmehäälsuse probleeme. — *Regivärss.* (TRÜ Toimetised 501.). Tartu, lk 100–101
- Nenola-Kallio, A. 1981. Inkeriläiset itkuhäät. — *Pohjolan häät.* Toim. Matti Sarmela. (Tietolipas 85). Vaasa, s. 58–76
- Nenola-Kallio, A. 1981a. Itämeresuomalaiset itkuvirret. — *Kansanmusiikki.* Toim. Anneli Asplund, Matti Hako. Helsinki
- Nenola-Kallio, A. 1982. *Studies in Ingerian Laments.* (FFC 234.) Helsinki
- Pino, V., V. Sarv 1981. *Setu surnuited* I. Tallinn
- Pino, V., V. Sarv 1982. *Setu surnuited* II. Tallinn
- Põldmäe, J. 1978. *Eesti värsiõpetus.* Tallinn
- Salve, K. 1986. O funkcijah, poetike i sposobe ispolnenija srednevepsskih svadebnyh pričitanij. — *Muzyka v svadebnom obrjade finno-ugrov i sosednih narodov.* Tallinn, s. 253–271
- Salve, K. 1993. Toone tare. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2605–2621
- Sarmela, M. 1981. Suomalaiset häät. — *Pohjolan häät.* Toim. Matti Sarmela. (Tietolipas 85.) Vaasa
- Sarv, V. 1986. Pričitanija nevesty u setu. — *Muzyka v svadebnom obrjade finno-ugrov i sosednih narodov.* Tallinn, s. 272–291
- Sarv, V. 1993. Setu itkuvärsi meetrikast. — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 282–292

Setu mõrsjaitkudest

PAUL HAGU, (sünd. 1946), lõpetas Tartu ülikooli 1970. a folkloristina, ajalookandidaat 1984. a, Tartu ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õpetooli dotsent. Avaldanud erialaseid artikleid, huvikeskmes setu rahvatraditsioon.

HEARST

Erik Obermann. ***

KUST ME TULEME? KES ME OLEME? Ühest raamatust

Urmas Sutrop

Kui see lugu oli juba valmis, siis ilmus *Akadeemias* Valdar Parve väga huvitav ja eestlaste maailmapilti demütologiseeriv artikkel "Keel ja geenid". Ma nõustun täiesti tema järeldusega, et eestlane on ammuilma eurooplane. Kuid ma pole nõus tema pakutud seletusega, nagu oleks euroopastumise põhjuseks (ainult) kroonilisele avitaminoosile toimiv darwinliku valiku surve. Samuti ei põhine empiirilisel materjalil tema väide, et Permist pärit ja Eestisse asunud venelane on eestlasest mitu korda soome-ugriilisem. (Parve 1995.)

"Meie esivanemad elasid Eestis juba 10 000 aasta eest," kirjutas professor Ago Künnap *Postimehes* (Künnap 1994). Nii see ehk oligi. Kunagiste siinsete elanike geenid elavad edasi tänapäeva eestlastes. Siin on käinud igasuguseid rahvaid, kes on siia jätnud oma jälje — geenid, savipotid või midagi oma keelest. Mõned inimrühmad jätsid siia Läänemere kaldale läänemeresoome keele, tänapäeva keeled.

Kes-kus-kunagi elanud on, kuulub ideoloogia, ka rahvusideoloogia valda. Meie lõunanaabrid baltlased on vahel kõvasti vaeva näinud, et oma kultuurilis-rahvuslikku üleolekut naabrite arvel näidata. Nad ju ikkagi indogermaanid! Nende üks ideoloog, välisleedu arheoloog ja indogermanist Marija Gimbutas püüab näiteks tõestada, et eestlased ja soomlased on kogu oma kultuursõnavara ja kultuuri saanud baltlastelt, kes olevat Kunda ja Narva kultuuri kõige vahetumad kandjad. Loomulikult on nende otseseks järeltulijateks tänapäeva leedulased. Monograafias *Baltlased*

kirjutab ta ka, et Kunda kultuur on oma nime saanud "ühe arheoloogilise leiukoha järgi Narva ja Riia vahel" (Gimbutas 1983: 44). Õnneks ei ole niisugused arvamused ainuvalitsevad. Näiteks Krakovi ülikooli professor Witold Mańczak väidab ühes oma värskes töös, mis põhineb indoeuroopa keelte sõnavara võrdleval uurimisel, et slaavlaste esivanemad jäid kauaks indoeurooplaste alkoju, ent baltlaste esivanemad lahkusid sealt ning asusid territooriumile, mis oli eelnevalt juba asustatud soome-ugri hõimude poolt (Mańczak 1995: 157).

Marija Gimbutase teooriad (nt pottide ja nende kildude abil Indo-Euroopa algkodu leidmine Lõuna-Venemaal, need on tänapäeval küllalt arvestatavad ja mõjukad teooriad) naerab välja ungari päritolu ameerika lingvist Gyula Décsy: "Meie ajaarvamise viienda aastatuhande arheoloogid võivad USA territooriumilt välja kaevata Toyota ja Honda autosid ning järeldada, et aastal 2000 oli jaapani keel Põhja-Ameerikas peamine." (Décsy 1991: 13.)

Veel üks terminoloogiline märkus: indogermaani, indoeuroopa ja indohetiidi keeled on sünonüümid. Need märgivad india, iraani, balti-slaavi, germaani ja itaalia keelterühma. Esimene termin tähtsustab üle germaanlasi, teine eurooplasi ja kolmas — moodne *indohetiidi*, mis osutab väljasurnud hetiidi keelterühmale, jääb püsima ainult siis, kui leiab üldist aktsepteerimist "indogermaanide" või siis juba "indohetiitide" hetiidi päritolu hüpotees Anatoolias tänapäeva Türgi territooriumil.

Cavalli-Sforza artiklid inimkonna geneetilisest ajaloo kohta on juba mitu aastat lingvistide, antropoloogide, arheoloogide, ajaloolaste ning bioloogide huvikeskmes. Tallinna ja Tartu raamatukogudes peaks olema kättesaadav tema manifesteeriv artikkel "Inimese evolutsiooni rekonstruktsioon: võttes kokku geneetilised, arheoloogilised ja lingvistilised andmed". Artikkel äratas kohe ilmunisel laialdast vastukaja (Cavalli-Sforza, Piazza, Menozzi, Mountain 1988)¹.

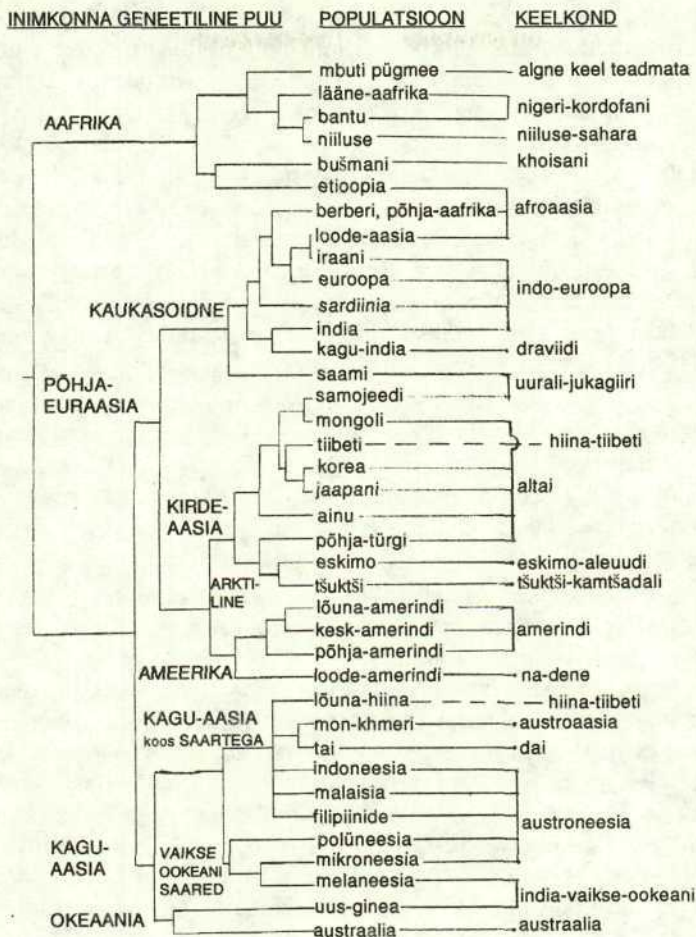
¹ Selle artikli tõsisem kriitika koos artikli autorite vastusega kriitikale on avaldatud ajakirjas *Current Anthropology*, 1990, kd 31, nr 1, lk 1–24. Ajakirjas *Scientific American* (aprill 1991) on kahjuks tutvustavas artiklis joonisel lk 77 uurali ja altai keelerühmad ära vahetatud.

Eelmisel aastal ilmus neilt põhjalik monograafia *Inimgeenide ajalugu ja geograafia* (Cavalli-Sforza, Menozzi, Piazza 1994). Raamatu autorid konstrueerivad geneetiliste distantside abil inimkonna geneetilise sugupuud ning seavad sellega vastavusse maailmas kõneldavad keeled (joonis 1). Keelte klassifikatsiooni aluseks võtavad nad tüpoloogilise suuna esindajate Merritt Ruhleni ja Joseph H. Greenbergi tööd. Merritt Ruhleni maailma keelte klassifikatsioonis kuuluvad jukagiiri keeled uurali keeltega kokku, moodustades uurali-jukagiiri keelkonna (Ruhlen 1987). Meile natuke kummastav, aga kui kogu maailma keeli võrdleva keeleteadusliku uurimistööst jaoks valida ratsionaalselt sada keelt, mis esindaksid kõiki maailma keelkondi ja isolaate (šumeri, keti, nahali, hurriani, burušaski, meroiti, baski, etruski ja giljaki), siis uurali-jukagiiri keelkonda esindaks ainult üks keel. Eesti keel võib niisuguses uurimuses väga hästi olla esindatud jukagiiri keele kaudu.² Eesti keel uurali-jukagiiri keelkonna esindajaks hästi jälle ei sobi, sest meie keel on liiga (indo)germaniseeritud. Võrdlevas uurimuses läheks nii paljudel juhtudel meie keelkonna omapära kaduma.

Inimpopulatsioonide geneetiliste distantside (geneetilise kauguse) arutamiseks kasutavad raamatu autorid üle mitmekümne geneetilise markeri, mille kohta neil kirjandusest oli võimalik andmeid koguda. Kõige lihtsam ja tuntum marker, mille järgi saab inimpopulatsioone eristada, on ABO-veregruppide jaotus populatsioonis. Lisaks veregruppidele võeti arvesse paljude antigeenide, proteiinide ning DNA polümorfismi jaotusi. Tulemused allutati matemaatilisele analüüsile, koostati alternatiivsed, s.t erinevatest tunnuste kombinatsioonidest lähtuvad inimkonna geneetilised sugupuud, võrreldi neid kriitiliselt omavahel ning esitati lõpuks kõige tõenäolisemad, mida siis kõrvutati eelkõige lingvistika, kuid ka teiste teaduste tulemustega.

Oma arvestuste põhjal väidavad nad, et inimkond jagunes ajaloolis-geneetiliselt kõigepealt aafriklasteks ja mitteaafriklas-

²Ratsionaalse keeleveliku koostamise põhimõtete kohta vt Rijkhoff, Bakker, Hengeveld, Kahrel 1993. Eriti huvitav on selle töö juures see, et valiku põhimõtete selgitamiseks ja keelkondade sisemise struktuuri analüüsimiseks on mudeliks valitud uurali-jukagiiri keelkond.

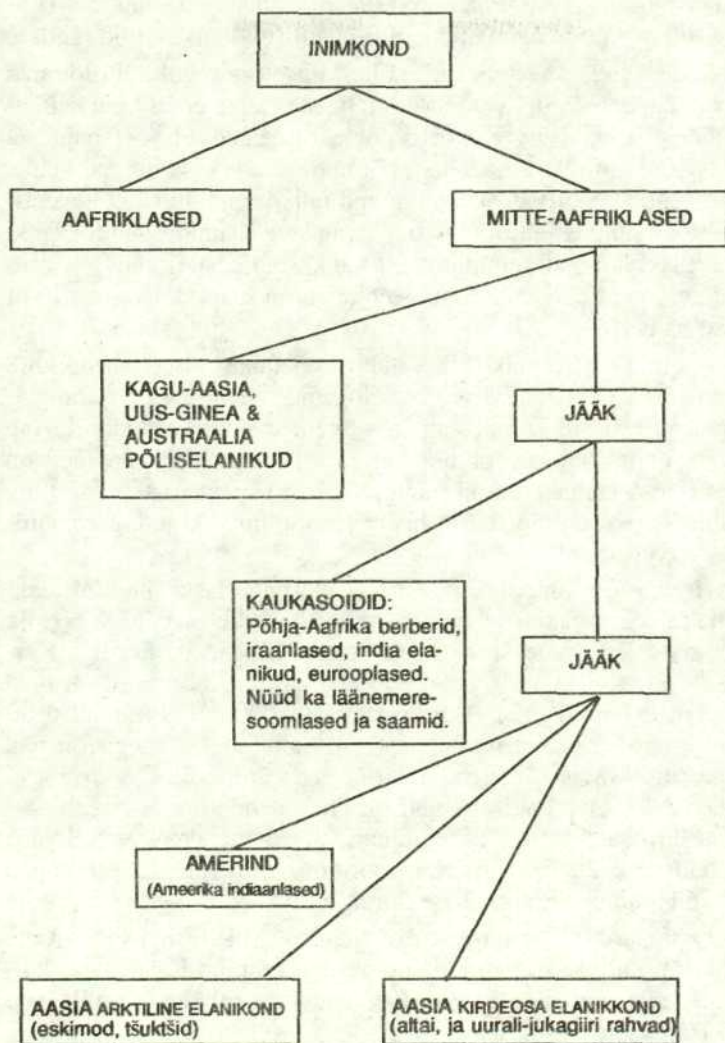
Joonis 1. Inimkonna geneetiline puu, millele on vastavusse seatud keelkonnad Cavalli-Sforza jt 1988 järgi. Eestikeelsete keelkondade nimede puhul on püütud niipalju kui võimalik juhinduda taskuteatmiklus A ja O leiduvatest, kuigi seal esitatud keelte süsteem erineb oluliselt Merritt Ruhleni keelte klassifikatsioonist, eriti Ameerika ja Okeania osas. (Amerind=ameerika indiaanlased, nende keeled.)

teks. Seejärel eristusid mitteaafriklastest Kagu-Aasia, Uus-Ginea ja Austraalia põliselanikud. Ülejäänud mitteaafriklastest eristus kaukasoidide populatsioon. Uuest jäägist eraldusid Ameerika populatsioonid ning jääk jagunes kaheks — Aasia arktiliseks ja kirdeosa populatsiooniks (joonis 2). Selline jaotus vastab ka hüpoteesile, mis on saadud mitokondriaalse DNA analüüsi põhjal, et inimkonna ürgema — Eva — elas Aafrikas. Inimkonna hälli asumist Aafrikas kinnitavad ka viimaste aastate arheoloogilised leiud Lõuna-Aafrikas, olgu nendeks siis miljonite aastate eest basalti tardunud ürginimese jalajäljed või äsjased kolme ja poole miljoni aasta vanused luuleiud, mis kuuluvad juba kahel jalal kõndivale inimese ja tema eellase vahevormile.

Inimkonna geneetilist jaotust uurides on raamatu autorid isegi üllatunud, kui nad leiavad, et uurali rahvad, kes elavad tõepoolest kahel pool Uuraleid (mitte Läänemere ääres ega Lapimaal), eraldusid geneetiliselt mongolitest alles 4000 aastat tagasi. Nad tunnistavad, et see on väga lühike aeg, ning asi vajab edasist uurimist.

Kuhu siis meie, eestlased, kuulume? Et ei ole võimalik läbi uurida kõiki maailma rahvaid, siis on nad grupi mõne esindaja põhjal teinud üldistusi kogu grupi kohta. Meid esindavad selles uurimuses saamid. Klassikalise (1988. aasta artikli) skeemi järgi läheb uurali-jukagiiri keelkond geneetiliselt lõhki. Geneetiliselt kuuluvad saamid (koos soome-ugri rahvastega) kaukasoidide hulka ning samojeedi rahvad koos jukagiiridega Aasia kirdegruppi, mongoloidide hulka. Nüüd ettevaatust moeteemadega *kaukasoidid—Kaukaasia päritolu*. “Kaukasoid” on üldnimetus Põhja-Aafrika berberitele, iraanlastele, indohetiidi keeli kõnelevatele eurooplastele, Sardiinia saare elanikele, nii hindohetiidi kui draviidi keeli kõnelevatele India elanikele ja... saamidele koos läänemeresoomlastega. Tegemist on antropoloogilis-geneetilise tüübiga.

Samas ei saa nad saame puhasteks kaukasoidideks pidada. Saamid on segu kaukasoidsetest (52,5%) ja mongoloidsetest (47,5%, standardhälve $\pm 4,9\%$) geenidest, inimestest, populatsioonidest, esivanematest. Näiteks on taanlaste ja saamide vaheline geneetiline kaugus üle kahe ja poole korra väiksem kui samojeedi rahvaste ja saamide vaheline geneetiline kaugus. Et

Joonis 2. Inimkonna ürgne jagunemine suurpopulatsioonidesse.

kaukasoidsete geenide ja markerite osatähtsus on saamidel suurem (üle poole), paigutuvad nad geneetiliselt kaukasoidide hulka.

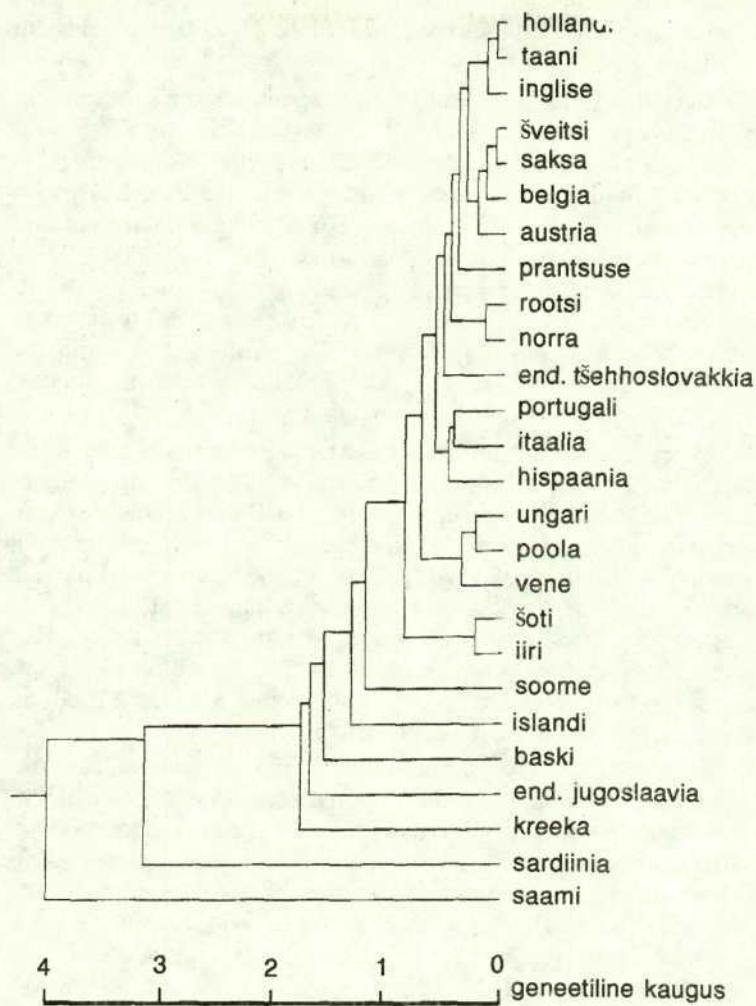
Seda seletatakse sellega, et olles algselt mongoloidid, on nad aastatuhandete vältel võtnud vastu geene, segunenud oma kaukasoididest naabritega (eelkõige põhjagermaanlased — tänapäeva rootslased, norralased, ka balti hõimud). Nad on säilitanud keele, kuid nende genofondis on toimunud niipalju muutusi, et geneetiliselt on nad juba eurooplased. Tänapäeva saamide puhul saabki juba rääkida nende eraldumisest kaukasoididest (joonis 3), mitte aga mongoloididest. Samojeedidega on saamidel geneetiliselt ühist vaid 18%.

Soomlased on juba 90% ulatuses kaukasoidsed europiidid. Ainult 10% (standardhälve $\pm 4,9\%$) nende geenidest on uurali päritolu. Eestlaste kohta raamatus andmed puuduvad, kuid võib arvata, et protsent europiidide kasuks on veelgi suurem ja meis on ainult piisk kaugete uurali mongoloidsete esivanemate verd, ning igapähe meist on oluliselt rohkem (enam kui 9:1) indogermaani-dest esivanemaid.

Huvitav on, et poolakad, venelased ja ungarlased moodustavad küllalt ühtse geneetilise grupi. Asustuslooliselt ongi väga õpetlik ungarlaste etnogenees. Kui nad aastal 862 seitsme hordiga Karpaadid ületasid ja oma praeguse territooriumi hõivasid, oli neid erinevatel hinnangutel 100 000 kuni 500 000. Nad moodustasid invasioonijärgsest elanikkonnast 10 kuni 50%. Praegu on nad geneetiliselt 87% ulatuses kaukasoidsed europiidid. Neil on veel 13% ($\pm 2,3\%$) geene, mis neil oli enne nende hordide teeleasumist. Nii saab ka ungarlaste puhul kõneleda nende rahva-rahvuse moodustumisest praegusel territooriumil, mitte aga sellest, et nad on sinna tulnud. Ehkki seitse hordi ju tuli!

Et ungarlaste ugrilastest esivanemad asusid oma praegusele asualale oluliselt hiljem kui soomesugu hõimud Läänemere kallastele, siis on nad säilitanud siiski natukene rohkem uurali geene kui läänemeresoomlased.

Sellised tulemused on väga intrigeerivad. Need võivad põhjustada tugevaid vastuväiteid, eriti nende poolt, kes püüavad eestlastes näha väga erilist, teistest eurooplastest erinevat rahvast. Faktid kõnelevad sellele vastu. Niimoodi variseb kokku müüt, mida ma

Joonis 3. Euroopa 26 populatsiooni geneetiline puu (siin on läbisegi territoriaalseid ja rahvuslikke populatsioone). Geneetilised kaugused (skeemil on 100-kordsed väärtused) on kalkuleeritud 88 geeni jaotuse põhjal.

varem isegi uskusin, et eestlased või eesti keel indogermaniseeriti eelmisel sajandil hernhuutlaste usuhulluse ja postipapa Jannseni asjaliku tegevusega.

Raamat jaguneb kaheksaks suureks peatükiks. Esimeses peatükis esitatakse mõisted, andmed, meetodid. Teises peatükis võetakse kokku kogu inimkonna geneetiline ajalugu, kusjuures siin ja edaspidi kõrvutatakse bioloogia andmetega arheoloogia ja keeleteadus andmeid. Sellele järgnevad sügavuti käsitletused mandrite kaupa: Aafrika, Aasia, Euroopa, Ameerika. Austraaliat, Uus-Ginead ning Vaikse ookeani saari käsitletakse koos ühes peatükis. Lõpuks võetakse kõik eelnev uuesti kokku, esitatakse arvukalt lisasid, bibliograafiat, kaheksa värvilist etnilist kaarti ning üle viiesaja geenijaotuse kaardi. Loomulikult on raamatul indeks, mis võimaldab vajalikku kiiresti leida.

Ma ei kavatsenud siin Luigi Luca Cavalli-Sforza ja tema kaas-töötajate raamatut kritiseerima hakata, püüdsin lihtsalt raamatut intrigeerivalt tutvustada, et võimalikult paljude erialade inimesed, eelkõige ajaloolased, keeleteadlased, bioloogid, geograafid, antropoloogid, filosoofid seda raamatut loeksid, raamatus olevale vastu vaidleksid, tarvitsid seda oma igapäevases töös käsiraamatuna ning asuksid kõik koos uurima raamatus käsitletud küsimusi. Nii viisi oleks võimalik multidistsiplinaarselt edasi arendada meie rahvusteadusi, ilma emotsioonideta uurida meie päritolu, keelt, meie kohta maailma teiste rahvaste seas.

Kasutades Eesti ja naabrite populatsioonide geneetilist struktuuri, saab koostada mitmesuguseid matemaatilisi mudeleid. Näiteks eestlaste populatsiooni geneetiline muutumine pärast Põhja-sõda ja katkuaega. Läbi saab mängida mudelid, mis võtaksid indogermaani geenide juurdevoolu aluseks eestlaste populatsiooni muinasajal olnud tava naisi naabritelt röövida. Sellise mudeli abil saab ka uurida ja seletada eri perioodidel suurt hulka balti või varaseid germaani laene meie keeles. Enamasti seletatakse neid ühel territooriumil pikka aega kooselamisega. Samas, kui suur hulk naisi pärineb pidevalt teisest rahvagrupid, siis toob see juurde nii võõraid geene kui võõrast keelt. Meie keel ei ole ju mitte ainult sõnu laenanud, vaid terveid grammatilisi struktuure, kogu sõnajärje lauses (alus—öeldis—sihitis) jpm.

Traditsioonilise antropoloogia tulemusi³ tuleb võrrelda molekulaarse antropoloogia ja paljude teiste teaduste tulemustega, sest tänapäevane antropoloogia ei saa olla ainult mõõdulindi ja joonlauuga mõõtmine, pigem on ta integraalne, multidistsiplinaarne teadus, mis ühendab kõiki rahvusteadusi ja teadusi (nt molekulaarbioloogia, matemaatika), mis tahavad olla toeks rahvusteaduste arengule. Rahvusteadusi ei ole meile vaja mitte selleks, et teised ei uuriks meie rahvusteaduste poolt hõivatud valdkondi, vaid seepärast, et kui uuritavad küsimused paigutada kogu inimkonda puudutavate küsimuste hulka, siis muutuvad meie rahvusteadused globaalse teaduse osaks. Ainult globaalse haardega rahvusteadused võimaldavad meie väikese rahva teadusel püsida ja olla maailma teaduse tipus.

Kirjandus

- Cavalli-Sforza, Luigi Luca, Alberto Piazza, Paolo Menozzi, Joanna Mountain 1988. Reconstruction of human evolution: Bringing together genetic, archaeological, and linguistic data. — *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA*, vol. 85, pp. 6002–6006
- Cavalli-Sforza, Luigi Luca, Paolo Menozzi, Alberto Piazza 1994. *The History and Geography of Human Genes*. Princeton: Princeton University Press
- Décsy, Gyula 1991. *The Indo-European Protolanguage: A Computational Reconstruction*. (Bibliotheca Nostratica. Vol. 10.) Bloomington, Indiana: Eurolingua
- Gimbutas, Marija 1983. *Die Balten: Geschichte eines Volkes im Ostseeraum*. München—Berlin: Herbig
- Künap, Ago 1994. Juba 10 000 aasta eest võisid Eestis elada meie soomeugrilised esivanemad. — *Postimees*, nr 56, 8. III, lk 16
- Mańczak, Witold 1995. Glottochronology and the method of comparing the vocabulary in parallel texts. — Jacek Fisiak (ed.), *Linguistic Change under Contact Conditions*. (Trends in Linguistics:

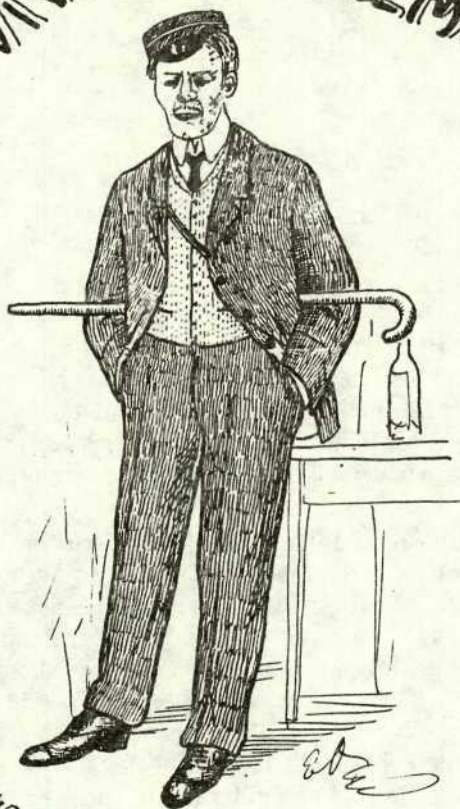
³Siinjuures osutan suure lugupidamisega Karin Margi töödele ning eriti tema raamatule *Zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker vom Standpunkt der Anthropologie* (Mark 1970), mis on eeskujulikult interdistsiplinaarne.

Kust me tuleme? Kes me oleme?

- Studies and Monographs. Vol. 81.) Berlin—New York: Mouton de Gruyter, pp. 149–160
- M a r k , Karin 1970. *Zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker vom Standpunkt der Anthropologie*. Tallinn: Eesti Raamat
- P a r v e , Valdar 1995. Keel ja geenid: Kuidas eestlane on ammuilma eurooplane. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1387–1394.
- R i j k h o f f , Jan, D i k B a k k e r , K e e s H e n g e v e l d , Peter K a h r e l 1993. A method of language sampling. — *Studies in Language*, vol. 17, no. 1, pp. 169–203
- R u h l e n , Merritt 1987. *A Guide to the World's Languages. Vol 1: Classification*. London: Edward Arnold

URMAS SUTROP (sünd. 1956) lõpetas Tartu ülikooli bioloogina 1984. aastal. Töötanud Eesti Biokeskuses, on Eesti Looduseuurijate Seltsi liige. Praegu on doktorant lingvistika erialal Konstanzi ülikoolis Saksamaal.

"VIVAT ACADEMIA!"

"WIRONIA" "NEO-BACIA"
"LYONIA" "SAKSONIA"
"LETONIA" "BARONIA"
"ESTONIA" "BLATONIA"
"WEBRONA"

И Т. П. И Т. Д.

FILOSOOFIAST

Dorotheale

Friedrich Schlegel

Tõlkinud Krista Läänemets

Seda, mida kõnelesin Sulle Spinozast, ei kuulanud Sa sugugi ilma religioossuseta; Hemsterhuis valmistas Sulle palju rõõmu; ja isegi tõlked ei suutnud Sind eemale kohutada Platoni juurest, keda Sa ilmselt pisut jumaldama kalduksid, kui Sa teda täielikult tunnek-
sid. Ka oled Sa mõelnud "mitte ainult oma loodusfilosoofiaga rahulduda, vaid Sa tahad, kui Püha Vaim Sulle seejuures abiks on, sellega millegi päris tõsiseni välja jõuda."

Mul on hea meel, et Sa seda asja nii tõsiselt võtad. Kuidas võikski see teisiti olla? Pelgalt uudishimu ei ole Su filosoofiakalduvus kindlasti mitte: sest see, kes teab õiget asja, sest et see tema hinge põhjas olemas on, ei püüa lihtsalt haarata kord üht, kord teist, tal on muudki teha kui iga hinna eest teada saada kõike seda, mis parasjagu moes või mis ta enese tujud on välja valinud. Seega, miks ei peaks Sa sellele kalduvusele anduma? Hirm selle ees, mida on selle kohta öeldud nn maailmal, Sind vaevalt sellest eemal hoiab. Sest Sa tead liigagi hästi, kui kerge on selles ühiskonnas märkamatuks ja segamatuks olla suurepärase, ja hädakorral ei kohkuks Sa tagasi ka end talle lihtsa otsekohesusega näitamast sellisena, nagu Sa oled. Ühtlasi loodan ma kindlalt, et Sind ei ole

"Über die Philosophie. An Dorothea." — Friedrich Schlegel, Werke in zwei Bänden. Berlin und Weimar: Aufbau-Verlag, 1988, Bd. 2., S. 102–129.

nakatanud mõte, mis nii mõnelegi õrnale naisele sisendab salajast hirmu teaduste ja isegi kunstide ning kõige selle ees, millel on mingisugustki kokkupuudet õpetatusega. Ma pean silmas kartust selle vaimse hariduse omandamisega kanda kahju kõlbelse süütuse ja iseäranis naiselikkuse vallas; just nagu võiks nimelt see, mis terveid rahvusi, nagu öeldakse, naiselikuks teeb, muuta naise liialt mehelikuks. Mure, mis näib mulle samavõrd põhjendamatu kui ebamehelikuna! Sest kus naiselikkus juba kord olemas on, ei jäta ta vist küll enam hetkekski oma valdajale enda olemasolust märku andmata. Eriti kui ollakse harjunud tervikliku, jagamatu eksistentsiga nagu Sina.

Mulle meenub parajasti väga elavalt mu jultunud märkus, *et filosoofia on naistele hädavajalik, sest nende jaoks pole teist voo- rust peale religiooni, mille juurde nad võiksid jõuda vaid filosoofia kaudu.* Lubasin Sulle tookord seda mõtet, nagu öeldakse, tõendada või pisut täielikumal kujul esitada, kui see vestluses sündida võib. Täidan siinkohal oma lubaduse, aga mitte selleks, et näidata, milline sõnapidaja mees ma olen, vaid ainuüksi sellepärast, et see mulle rõõmu pakub, olgu selle sihiks siis kasvõi narritada üht kirjutamise ja kirjatarkuse kindlat põlgajat oma armastusega nende asjade vastu. Vestlus oleks Sulle ilmselt rohkem meeltnööda. Aga ma olen kord juba läbi ja lõhki kirjamees. Kirjamärkides peitub minu jaoks mingi käsitamatu salajane lumm, ehk on see tingitud igaviku hämarusest, mis nende ümber hõljub. Jah, tunnistan Sulle, et imestan isegi, milline salajõud on varjul neis surnud joontes; kuidas lihtsaimadki väljendid, mis näivad olevat vaid õiged ja täpsed, ei muud, võivad olla nii tähenduslikud, et vaatavad sulle otsa justkui selgete silmadega, või nii kõnekad nagu sügavaimast hinge põhjast tulevad loomulikud rõhuasetused. Usutakse end kuulvat seda, mida loetakse, ja ometi ei saa ettelugeja nende iseenesest kenade kohtade juures teha muud kui hoiduda neid ära rikkumast. Tummad jooned näivad mulle sobivama kestana nende vaimu sügavaimate, vahetuimate väljenduste jaoks kui huultelt kostev heli. Tahaksin peaaegu öelda meie H. veidi müstilises keeles: elu on kirjutamine; inimese ainsaks elueesmärgiks on jumaluse mõtteid kujundava vaimu krihvliga looduse tahvlitele kriipida. Kuid mis puutub Sinusse, siis arvan ma, et

Sa täidad täielikult oma osa inimsoo sihi saavutamisel, kui laulad sama palju kui seni, seda nii väliselt kui seesmiselt, tavapärasel ja sümbolises mõttes, vähem vaikid ja vahetevahel ka hardunult jumalasõna loed, selle asemel et lasta teistel enda tarvis lugeda ja Sulle ümber jutustada. Iseäranis tuleb Sul aga sõnu pühamaks pidada kui seni. Muidu on minuga asjad halvad. Sest kahtlemata ei suuda ma Sulle midagi pakkuda ja pean paluma, et Sa ei ootaks minult enam kui *sõnu*, väljendust asjadele, mida Sa juba ammu tead ja tunnend, ainult mitte nii selgelt ja süstemaatiliselt. Ehk teeksid Sa hästi, kui ei ootaks ka filosoofiast endast enam kui häält, keelt ja grammatikat jumalikkuse vaistu jaoks, mis on tema alge, ja kui näha olulemust, siis tema ise.

Olgu see siis loodusest nii seatud või inimese kunsttöök, üks-taskõik, aga on juba kord nii, et naine on *kodune* olend. Sa paned kindlasti imeks, et ka mina ühinen tolle kiidukooriga, mis ülistab kodust eluolu kiidulaulu lauljate kooriga, nagu meie raamatutes võib näha seda sagedamini, mida harvemini seda perekondades ette tuleb. Sa mõtled nüüd, et see on jälle üks neist paradoksaalsustest, mis veidrustest tüdinuina lõpuks tavatsevad tagasi pöörduda tooreima nõmeduse ja sellele lähedase labasuse juurde. Sul oleks täielik õigus, kui ma räägiksin naiste *määratlusest*. Seda pean ma aga kodususele otse vastupidiseks, kui tahad koos minuga mõista määratluse all teed, mitte seda, mida me ise läheme või minna tahame, vaid seda, mida osutab meis Jumala hääl. Kodune ei ole mitte naiste määratlus, vaid nende *loomus* ja *seisund*. Ning ma pean seda pigem kasulikuks kui rõõmustavaks tööks, et ka kõige õnnestunud abielu, isegi emadus ja perekond võivad neid väga kergesti käsist-jalust siduda ja vedada vajaduste, majanduse ja maa juurde, nii et nad unustavad oma jumaliku päritolu ja palge. Jah, sageli ei ole nad sellest isegi teadlikud; sealhulgas ka sellised naised, kellel on selleks olemas kõik seesmised anded ja välised vahendid. Me näeme ju iga päev, kui harva sõandab mõni naisolevus suurest eelarvamuste ja nõmeduse maailmamerest kasvõi ainult pead välja tõsta. Kui see siiski sünnib, siis enamasti ainult seetõttu, et nende armastus on tugevam ja erilisem, kui mood või kodune moraal heaks tunnistab. Kui objekt oli halvem kui mulje, mille ta jättis, siis resigneeruvad nad kohe pärast õnne ja vooruse

kaotust uuesti ning sukelduvad endisesse keskkonda. Tõepoolest, usk peab olema üsna kindel, et mitte pidada tühipaljaks muinasjutuks mõnd moraalset Anadyomenet — mõnd naist, kes nagu too valmijumalannagi, kuid veel jumalikumana ja vaimult kaunimana kui tema, kogu oma olemusega täies hiilguses tollest ookeanist kerkiks.

“Aga,” ütled Sa nüüd, “kas meestega on siis lugu teisiti?” Igal juhul on see nii. Kui Sa ka ei taha arvesse võtta nende koguhulka, kelle tegelikuks tööks on kunsti ja teaduse taevaredelil surematusse tõusta, mis võrreldes nende arvuga, kes üldse haritud on ja olla võivad, on üsnagi aukartustäratav. Jah, kujutle, et mehel, kes elab ainult riigile või oma seisusele ning ei tea kunstidest ja teadustest midagi või teab vähe, ei ole ka religiooni, ei ole hinges omaenese loomupärase puhta vaimustuse rikkalikku allikat: siis võib ju ometi vabadusearmastus, eriti aga au ja oma seisuse kohustuste tunnetamine olla talle mingit liiki religiooniks ja seda asendada, tema külma südant veidikegi soojendada, nii et tuha all säiliks vähemalt üks säde Prometheuse igavesest tulest, paremate aegade mälestuseks või nende lootuses. Ka on kõrgemast seisusest meeste ametid ometi juba pisut lähemalt seotud teaduste ja kunstidega ning seega ka jumalate ja surematusega, nagu maja valitsemine. Ja kui ka see ära langeb, kui mees ei suuda ega taha teha midagi muud kui täie tõsidusega edendada kasulikke asju, siis on see kasulik suurem ja ulatuslikum ning avarab aegamööda isegi piiratud vaimu, ja vabama perspektiiviga kerkib esile mõtte edasiliikumisest kõrgemale astmele. Naiste elamisviis kipub neid üha enam ja enam piirama ning nende vaimu juba enne selle õndsakssaamist maa emalikkude rüppe matma. Siin ei ole mingit vahet selles, kas ollakse kõrgemast seisusest või kodanlane. Sest elamine moe järgi on veel eluvaesem ja nüristab vaimu veel enam kui kogu see kodune sebumine, värviline, kuiv liiv, veel halvem kui too tume maamuld.

Just seepärast peaksid naised kogu hingest ja kogu südamega püüdlema selle lõpmatu ja püha poole, sest midagi muud ei ole vaja nii hoolikalt välja arendada kui meeli ja võimeid selle tarvis, ja kõigist lemmikharrastustest tuleks kõige tõsisemalt võtta religiooni. Näed, ma olen ühte meelt selle vana onuga *Wilhelm*

Meisterist, kes usub, et tasakaal inimeste elus säilib vaid tänu vastuoludele. Kuid ometi pole ma nii range kui too vana itaallane, kes kavatseb koolitada vaikse, tundelise poisi soldatiks ja väleda, tulise noormehe seevastu vaimulikuks. Seda viimast ei kiida ma aga heaks ja üksnes sellepärast, et pean kogu kõlbelist kasvatust täiesti nõmedaks ja täiesti lubamatuks. Seejuures ei tule nende ninatarkade eksperimentide juures välja midagi muud, kui et inimene muudetakse kunstlikuks ja rikutakse ära kõige püham asi, mis tal on — tema individuaalsus. Ei saa teha ega peagi tegema enam kui kasvatama õpilast ausalt ja tulusalt. Kõik ülejäänud tuleb algusest peale jätta täielikult tema enese hooleks, mida ja kuidas ta teha tahab, tema oma riisikol. Ja ma mõtlen, et kui kedagi kasvatatakse heaks kodanikuks ja talle vastavalt olude laadile kõiksugu tublisid oskusi õpetatakse, muidu aga tema loomuse arengule maksimaalselt vaba mänguruum jäetakse, siis on tehtud kaugelt rohkem kui kõige paremate inimeste puhul, ja kõik mis tarvis. Kui aga tahetakse kellestki *inimest* teha, siis tuleb mulle kohe ette, nagu ütleks keegi, et annab jumalikkuse õppetunde. Inimsust ei saa külge pookida, ja vooresi ei saa õpetada ega õppida teisiti kui sõpruse ja armastuse kaudu tublide ja tõeliste inimestega ning läbikäimises iseendaga, jumalatega meis.

Inimese oma mõte, oma jõud ja oma tahe on kõige inimlikum, kõige ürgsem, kõige püham, mis temas leidub. Kas ta kuulub selle või teise liigi hulka, on tähtsusetum ja juhuslikum; soolised erinevused on ainult inimliku eksistentsi väline külg ja lõpuks ei midagi muud kui looduse poolt üsna hästi korraldatud asi, mida ei tohiks küll meelevaldselt hävitada või pea peale pöörata, kuid mida siiski võib allutada mõistusele ja kujundada mõistuse kõrgemate seaduste järgi. Tõepoolest on mehelikkus ja naiselikkus, nii nagu neid tavaliselt võetakse ja kasutatakse, inimlikkuse kõige ohtlikumad takistused, mille päris koduks on ühe vana legendi järgi vaid keskpaik ja mis ometi saab olla vaid harmooniline tervik, mis ei kannata lahutamist. Näib, et maailm arvab selle asja kohta täpselt samuti kui vastumeelsesesse abiellu astunud Sophie *Kaassüüdlastes*, kes ütleb: “Ta on *halb inimene*, kuid ta on ometi *mees*.” Täpselt sama mõõdupuuga otsustatakse meeste ja naiste väärtuse üle. Pole ka ime, sest ei leidu teist eluvaldkonda, milles

inimesed oleksid nii mahajäänud kui humaansuses. Mulle näib, et sellise ebainimliku mehe ja naise kiituse taga pole muud, kui et tahetakse justkui kedagi kiita: ta on küll halb inimene, kuid ta on oivaline rätsep; mis ometigi sellele, kellel parajasti just rätsepat *tarvis läheb*, oleks veel küllalt hea soovitus. Kuid maailm ja need, kes talle takka kiidavad, jäävad ses asjas ilmselt endale kindlaks, aga päris kindlasti teen seda ka mina: ainult leebe mehelikkus, ainult iseseisev naiselikkus on õige, tõeline ja ilus. Kui see nõnda on, siis ei tohi soo iseloomuga, mis on ju ometi vaid sünnipärane, loomulik elukutse, mingil juhul veel rohkem liialdada, vaid pigem tuleb püüda seda tugevasti tasakaalustades mahendada, et jätta eripäradele võimalikult piiramata tegevusväli liikuda oma tahtmist mööda kõigis inimesoo valdkondades.

Nii vähe kui ma aga võingi loodusele lubada osavõttu ja hääleõigust mõistuse seadusandlikus nõukogus, arvan ma ometi, et ei saa eksisteerida tõde, mida ta poleks üles tähendanud oma ilusate hieroglüüfidega, ja ma usun, et see on igatahes loodus ise, kes ümbritseb naised koduga ning juhatab nad religiooni juurde. Näen seda kõike juba *asjade korralduses*. Ära karda, et hakan nüüd Sulle anatoomiast jutustama. Ma jätan soolise erinevuse kummalise saladuse sünda ja elegantse äraseletamise ning lahtimõtestamise daamide tarvis mõne tulevase meie rahvusest Fontenelle'i või Algarotti hooleks. On aga pikematagi selge, et naissugu on täielikult kutsutud ja seatud täitma emaduse kaunist rolli. Ja just seepärast peate te andestama kujutava kunsti preestritele, kui paljud neist annaksid iludusauhinna mehekehale, kuigi kontuuride taevalik lihtsus on naisekeha eeliseks. "Aga kuidas," ütled Sa nüüd, "kas ei suuda see täitmatu sugu siis tunda rõõmu lilleõie värvidemängust ja aroomist, mõtlemata otsekohe viljale, mis peab valmima õietupes?" — Ah, kallis sõbratar, need ei ole mehed, kes siin teile vastasrinde moodustavad, need ei ole isegi mitte kunstnikud. Te võite poesia ja kunstiga ise arved klaarida, kui nad isegi kasulikkuse varju vihkavad ning iseseisvat, iseeneses lõpuleviidut niiväga armastavad ja egoismi oma kaitse alla võtavad. Muidugi ilmnevad ka mehe kujul eesmärgid, ja tõtt-õelda veel lihtlabasemad. Aga just seepärast, et neid on mitu, et mees ei ole seatud täitma üksnes seda või teist eesmärki, sünnib sellest

määratlematusest lõpmatuse teatud jumalik paiste. Kui aga mees on rikkam, iseseisvam, kunstlikum ja suursugusem, siis tahaksin naist näha *inimlikumana*. Kõige kaunimaski mehes on jumalikkus ja loomalikkus teineteisest märksa enam lahus. Naises on nad mõlemad täiesti ühte sulanud nagu inimsoos endaski. Ja seepärast on minu meelest väga õige, et üksnes naise ilu saab olla kõrgeim: inimlik on igal pool kõige kõrgem ja kõrgem kui jumalik. Mõnele naiselikkuse teoreetikutele on see ehk andnud põhjust nõuda naisekehalt kõige olulisema kohustusena ilmetut ilu ja tungivalt manitseda selle nõude täitmisele.

Emalikkuse kõrval ei näi mulle ükski naiseliku korralduse omadus nii algse ja olulisena kui õrnim naiselik *sümpaatia*. Täiuslikku meest silmates ütleks igauks otsekohe: "Sellele on määratud maad harida ja maailma Jumala käskudele allutada." Nähes esmakordselt kaunist naist, mõeldakse: "Selles anumas peaks sellesinase kiire ja rikka elu sageli liiga tormakas muusika helisema õrnemalt ja kaunimalt, nii nagu lill muudab harmoonilisteks värvideks ja annab hurmavas lõhnas tagasi selle, mis ta ümbritsevast segust endasse imeb." Ja kas ei ole see sisemaailm, see kõigi mõtete ja püüete vaikne elavus *religiooni* kõige olulisem alge või koguni religioon ise? Tõsi küll, kui keha ja hinge peetakse algselt ja igavesti eri asjadeks ja siis ometi seda sümpaatiat ning tema meelelist väljendust tõelise vooresena jumaldatakse, siis on see vaid loomakultus peenemal kujul. Kuid kes käsib neil ka nii tobedalt vahet teha ning tahta tükeldada ja lõhkuda universumi igavest harmooniat?

Ma ei karda kasutada sõna *religioon*, sest ma ei tea ühtki paremat. Sina ei mõista seda sõna valesti ega saagi seda teha, sest Sinus eneses on see olemas ja Sul ei ole põrmugi seda välist tühjatähja, mida küll ka nõnda nimetatakse, ehkki seda tuleks kuidagi teisiti nimetada. Iga tunne ei tõuse Sinus valjuhääleks jumaldamiseks, küll aga vaikseks palveks; seepärast peavad paljud Sind, kui Su tunded mõnikord juhuslikult välja purskavad või läbi kumavad, veidraks, kalgiks või sõgedaks. Ja need armastuse mõtted, mis sünnivad vaimukuse südamest igavese igatsuse rüpes, kas ei ole nad Sinu jaoks elavamad ja *tegelikumad* kui too tähtsusetu asi, mida kõik teised eelistavad nimetada tegelikkuseks, sest et

ta kõigil jalus on, nii pikk kui lai. Muide ka religioon, nimelt see algupärane, seesmine, otsib üksindust, samuti kui armastuski; ka tema põlgab ära kõik ilu ja hiilguse; ja ka tema kohta peaks käima ütlemine: *Sest armupaar näeb armukommet täita ka oma ilu valgel*. Kuidas võiks siis tohtida tahta eitada Sinu religioossust lihtsalt sellepärast, et Sa jääksid ehk vastuse võlgu, kui Sult küsitaks, kas Sa Jumalat usud, ja et arutlemine selle üle, kas on olemas üks Jumal või on neid kolm või niipalju, kui Sa just ise soovid, ei ole Sinu jaoks muud kui üsnagi ebahuvitav mõttemäng. Minu jaoks on see küll piisavalt huvitav ka tühipalja mõttemänguna, ja kui kolmas mees puudu jääb, võtan ma meelsasti istet teoloogiliste saladuste ja vaidlusküsimuste filosoofilise lombrilaua taga, ikkagi meelsamini kui päris kaardilaua taga. Jah, ma armastan igat liiki virtuoossust sedavõrd, et see võiks mulle meeldida ka unistamise juures. Et Sinu jaoks seevastu pole unistamine mitte niivõrd naeruväärne kui võrd väljakannatamatu, mõistan ma väga hästi ja ei soovigi, et see teisiti oleks. See on selline tunne, nagu saaks õige asi seeläbi kompromiteeritud ja vaat et suisa rüvetatud, et ta ka seal hulgas on, ja seda ometi sellisel kujul, et see kõik ära teenib, et teda naeruväärseks peetakse. Ebausku aga, nagu kõike, mis on labane, Sa ju rohkem veel kui lihtsalt põlgad; inimhulkade tavaline sagimine jätab Su niivõrd ükskõikseks, et isegi see Su ükskõiksus meenub Sulle vaid harva; ta veel vaevalt eksisteerib Sinu jaoks. Ma ei saa Sind ka selle eest laita, sest ei ole ju Sinu amet ilmaasjadega oma pead vaevata. Õnnis on see, kes ei tarvitse sekkuda rüsinasse ning võib vaikuses kuulatada oma vaimu laule! Mina elan maailmas vähemasti kui kirjanik, ja nii võiksin ma küll kõige rangema tõsidusega mõelda järele selle üle, mis ka selles plaanis oleks rahva jaoks kõige kasulikum ning mida võiks soovida preestritel ja regentidelt. Eelkõige aga võlub mind ka religioonis püüd tabada ja ära arvata ajastute ja rahvaste vaimu. Sinult ma aga muidugi ei nõuakski, et eriti tegeleksid inimeste välise ajalooa. Piisab, kui vaatled üha selgemini vaid inimkonna seesmist ajalugu Sinus endas. Kuigi ka see, mida tavaliselt religiooniks nimetatakse, näib mulle olevat üks imelisimatest, suurimatest fenomenidest, saan ma rangelt võttes käsitleda religioonina vaid seda, kui mõeldakse ja kirjutatakse ja elatakse jumalikult, kui ollakse Jumalast täidetud; kui kogu meie

olemist ümbritseb harduse ja vaimustuse hingus; kui mitte midagi ei tehta enam kohustuse pärast, vaid armastusest, sest et seda lihtsalt tahetakse teha, ja kui seda tahetakse ainult sellepärast, et nii ütleb Jumal, nimelt Jumal meis eneses.

Mulle tundub, nagu kuuleksin Sind selle juures, mida ma siin religioonist kirjutasin, mõtlemas: "Niisiis, kui oluline on vaid hardus ja jumaliku kummardamine; kui inimlik on kõikjal ülim; kui mees on oma loomult ülem inimene: siis oleks ju õige ja ilmselt lähim tee kummardada oma armsamat ja moderniseerida nõnda inimlike kreeklaste religiooni, mis seab inimese jumalaks?" — Mina olen küll kindlasti see viimane, kes Sul selle nõu maha laidaks või ümber lükkaks, kui aga mees, keda Sa mõtled, erinevalt mehe ürgsest loomusest truu ja üllameelne on. Mina vähemalt ei suudaks armastada, jumaldamata veidi ka armuseikluste riski; ja ma ei tea, kas ma suudaksin kogu universumit kogu hingest kummardada, kui ma ei oleks eales armastanud ainsatki naist. Kuid ikkagi, *universum* on ja jääb minu loosungiks. Kas Sina tõesti armastad, kui Sa oma armastatust ei leia kogu maailma? Et seda temast leida ja temasse panna suuta, peab seda juba omama, armastama ja tema vastu vähemasti häid kavatsusi, mõistmist ja armastamisvõimet üles näitama. Et neid jõude saab arendada, et meie vaimusilma pilk peab muutuma üha avaramaks, kindlamaks ning selgemaks ja et meie seesmine kõrv peab muutuma tundlikumaks üldise harituse kõigi sfääride muusika suhtes, et selles mõttes saab religiooni niisiis nii õpetada kui õppida, kuigi mitte iialgi lõplikult omandada, on iseenesestki selge. Kahtlemata on sõprus ja armastus, igasuguse kõlbluse õpetamise vahendid ka selle õpetuse nende harude puhul hädavajalikud. Ja kui mees oma armsamat väikeste kodujumalate teenimisest kõrgemale, vaba teraviku juurde välja viia püüab või talle tuntud laaride kujul kahteist suurt jumalat tutvustab, ja kui naine nagu Vesta preestritar puhtal altaril tema rinnas püha tuld valvab, teevad kaks armastajat kindlasti koos kiiremaid ja suuremaid edusamme, kui kumbki oleks saavutanud omaette innukalt religiooni poole püüeldes.

Universumi ja tema harmoonia idee tähendab minu jaoks nii ühte kui kõike; selles eos näen ma lõpmatult palju häid mõtteid, mille valguse kätte toomises ja väljaarendamises näen oma

elu tegelikku eesmärki. Oleks narr ja kitsarinnaline soovida või koguni nõuda, et see mõte peaks olema kõigi inimvaimude elu keskpunktiks. Siiski, mulle näib, et teadlik, seaduspäraselt organiseeritud individuaalsuse ja universaalsuse vaheldumine on kõrgema elu tegelik pulsilöök ning kõlbelise tervise esmane tingimus. Mida täiuslikumalt suudetakse armastada või kujundada üksikut indiviidi, seda enam harmooniat nähakse kogu maailmas: mida paremini mõistetakse universumi ehitust, seda rikkamaks, lõputumaks ja maailmasarnasemaks muutub meie jaoks iga asi. Jah, ma peaaegu usun, et arukas enesepiiramine ja vaimu vaikne tagasihoidlikkus ei ole inimesele sugugi vajalikumad kui siiram, täiesti väsimatu, peaaegu ablas osalemine kogu elus ning teatav tunne pillava külluse pühadusest.

Kahtlemata on ka ilma seesuguse ulatuse ja sügavusega võimeline kuidagi ära elada, isegi üsna lõbusasti. Me näeme seda ju iga päev, ja see toimub kõik kõige lihtsama korra järgi ning isegi edeneb pidevalt. Kodune inimene kujuneb just selle karja järgi, kus teda toidetakse, iseäranis aga karjase järgi; kui ta küpseks saab, istutab ta end maha ja ütleb lahti sõgedast soovist end vabalt liigutada, kuni lõpuks kivistub, hakates ka siis veel sageli mängima oma möödunud päevade kui kirevavärvilise karikatuuriga. Eraisik tahutakse ja treitakse masinaks. Tal on vedanud, kui temast on nüüd ka saanud üks ühik poliitilises summas, ja ta võib end igas mõttes täiuslikuks pidada, kui on lõpuks muutunud inimesisusest *funktsiooniks*. Nagu üksikud, nõnda ka mass. Nad toituvad, abielluvad, soetavad lapsi, jäävad vanaks ning jätavad endast maha lapsed, kes omakorda elavad jälle samamoodi ning jätavad endast maha samasuguseid lapsi ja nii edasi kuni lõpmatuseni välja.

Puhas elu lihtsalt elamise pärast on *nõmeduse* tegelik allikas, ja nõme on kõik, milles ei leidu midagi filosoofia ja poeesia maailmavaimust. Ainult need kaks on terviklikud ja saavad kõik erilised teadused ja kunstid üheks tervikuks hingestada ja ühendada. Üksnes neis saab ka üksik teos hõlmata kogu maailma, ja üksnes nende kohta võib öelda, et kõik teosed, mis nad kunagi loonud on, on ühe organisatsiooni lülid.

Tõsi ta on, elu püsib meelsasti keskmes; nood seevastu armastavad äärmusi. Ka peab see, kes tahab saata korda mõne tubli

teo, mõtlema ainult eesmärgile ja rakendama õigeid vahendeid, huvitumata poeetiliste ja filosoofiliste loomuste kombel esimesest ettejuhtuvast asjast oma teel sügavamalt kui esialgsest eesmärgist või eksimata üldistesse unistustesse. Kuid tõsi on ka see, et lihtsal inimesel ei saagi olla kuigi suurt eesmärki ja seega ei saa ta ka midagi tõeliselt suurt korda saata: sest et kõik asjad asuvad praktilise inimese jaoks kas liiga lähedal või liiga kaugel, et kõik need seosed takistavad tema silma ja et selle viivu kestel, mis elu vältab, ei saa jõuda isegi ühegi korraliku vaateni elule. Kõik, mis on tegutsevate või armastavate inimeste elus jõulist, kohast ja suurt, kui nad ka teaduste ja kunstide nimedest midagi ei tea, on selle maailmavaimu eostatud. Tõeline keskpunkt on vaid see, mille juurde vaimustuse ja energia ekstsentrilistelt radadelt ikka ja jälle *tagasi pöördutakse*, mitte see, mille juurest kunagi ei lahkuta. Üleüldse, nii nagu kogu absoluutne eraldumine kuivatab ja enesehävitusele viib: siis ei ole ju midagi narrimat kui isoleerida ja piirata elu ennast kui labast käsitööd, kuna *inimliku* elu tegelik olemus seisneb terviklikkuses, täielikkuses ja kõigi jõudude vabas tegevuses. Ka see, kelles enam ükski meel ei liiguta, ei ole siiski valel teel: kes aga üheainsa punkti küljes ripub, ei ole midagi muud kui mõistusega auster. Midagi hoopis muud on selline eraldumine, kus vaim leiab paljude asjade hulgast selle õige, eraldab ta kogu segavast ümbrusest, süveneb tema sisimasse, kuni see saab tema jaoks maailmaks, mida ta tahaks kujutada sõnades või teostes. Teda tõmbab ühe sarnase asja juurest teise juurde, ta sammub pidurdamatult edasi ja ometi, jäädes muutumatuks truus keskpunktile, pöördub ta üha rikkamana selle juurde tagasi.

Ma tean, et oled minuga kogu hingest ühel nõul, et poeesia ja filosoofia on midagi enam kui tühikutäide, kui miski, mis jõudeinimestel, kes juhuslikult on ehk pisut liiga vähe haritud, kõigi meeletahutuste kõrvalt üle jääb; et see on elu hädavajalik osa, inimkonna vaim ja hing. Kuna aga vaevalt oleks võimalik mõlemat ühepalju armastada, siis seisad Sa nüüd nagu Herakles või Wilhelm Meister teelahkmel ja kahtled, kummale muusale peaksid auhinna andma ning järgnema.

Alustagem *poeesiast*. Mulle tundub, et ta on Sinu jaoks kas midagi hoopis muud kui poeesia või pole küllalt poeesia. Ma

tahan öelda, et Sa käsitled seda kas lausa filosoofiana ja hoiad ainult jumalike mõtete poole või vajad Sa teda nagu muusikat, lihtsalt sellepärast, et see Sind iluga ümbritseks ja Su elu rikastaks. Kahtlemata on Sul ka poeesiaga tõi taga ja neis kahes või kolmes suures luuletajas, ainsates, keda Sa õigupoolest loeksid ja ikka ja jälle uuesti loeksid, otsid Sa lõputult paljut, eelkõige aga seda kõige kõrgemat, kauneima inimsoo ja armastuse tabavat kujutamist. Kus see kujutamine nii sügav ja tõeline on, on Sul olnud kerge leida põhjust ja ajendit, et seda või teist luuleteost iseendas uuesti luuletada ja talle jumalikum mõte anda. Kuid vaata vaimus iseenda peale, oma seesmise elu ja armastuse peale, meenuta kõike suurt, mida oled näinud, süvene mõttes parimate inimeste pühadusse, keda Sa tunnend, ja otsusta siis, kas luuletajad ikka küünivad kõrgemale *tegelikkusest*, nii nagu nad sellega alailma kiitlevad. Mulle on väga sageli tükkinud pähe mõte, et poesia ei küüni hoopiski kõrgeima tegelikkuseni, ja olen siis imestanud, kuuldes kõikjal väidetavat vastupidist, kuni mõistsin, et tegemist on ilmselt tühipalja sõnasõjaga ning tegelikkuse all mõistavad nad tavalist ja lihtlabast, mille olemasolu nii kergesti ununeb.

Olen kaugel sellest, et panna poesiale stüüks, et ta on vähem religioosne kui ta öed. Sest mulle näib, et tema armastusväärseks määratluseks on just vaimu loodusega sõbraks teha ning taevast ennast talle seltskondlike võlude abil alla maa peale meelitada; inimeste jumalateks ülendamise võib ta jätta filosoofia hooleks. Kui mees vajab oma olukorrale ja eluviisile vastukaalu, et mitte muusasid unustada ja harmooniat kaotada, siis ei saa teadused teda päästa, kui poesia teda oma igavese nooruse allikast ei värskenda ja talle jõudu ei anna. Sa aimad juba, et meenutan Sulle, mida kõnelesin meheliku ja naiseliku harituse erinevusest, ja teen nüüd just siit järelduse: naiste jaoks on filosoofia lähem ja hädatarvilikum vajadus. Neil ei ole ohtu unustada oma välist võlu, nagu meestega sageli juhtub, ja kui nad ka muidu nii ebapühalikud on, siis peavad nad ometi noorust ja nooruslikku meelt pühaks, ja see elupoesia on nende jaoks loomulik. Seepärast valivad nad ka peaaegu eranditult selle, kui valikuks võib üldse nimetada seda, mis sünnib võrdlemata, ilmselt ka kaalutlemata, väljakujunenud arvamuste ja esmamuljete põhjal. On nad sellised, kes suudavad

olla vaid peened ja võluvad, kelle jaoks olemise mõte peitub vaid välises säras ning kes muud ei soovi ja ei ihalda kui elegantsi, kelle jaoks see tähendabki kõike, siis ei ole mul selle vastu kõige vähematki. Poesia — ma kasutan seda sõna nagu alati kõige laiemas tähenduses —, poesia üksi võib sellele elegantsile anda vähemalt hingelisuse varjundi ja ka vaimu elegantsena hoida. Teistel on eeldusi religiooniks ja armastuseks, kuid nad on oma mõtetes segadusse sattunud, sest et nad vahetasid peenes seltskonnas umbusalduse kõige jumaliku suhtes mõneti võltsi vaimukuse vastu. Ka neil tuleb ilmselt ühes poeesiaga unistada ja kaotatud usku taga kurta, enne kui nad suudavad selgusele jõuda, et ennast ega armastust ei ole iialgi võimalik kaotada, ehk see küll mõnikord nii võib tunduda, ja kui nad on sellest teadlikuks saanud, peavad nad oma uskmatus meenutades tahtmatult naeratama.

Näed, ma pole oma arvamusest sugugi nii vaimustatud, et unustaksin karakterite ja situatsioonide lõputu erinevuse, ja olen seejuures jäänud nii rahulikuks, et võisin mõtiskleda isegi elegantsi üle. Tunnistan niisiis meelsasti, et poeesial on kõige otsesemad nõudmised paljudele naistele ning et ta on kõigile kasulik ja hädavajalik. Ja üldse, keegi ei kavatsegi muusasid üksteisest lahutada. Ainuüksi mõte sellest oleks jultumus. Poesia ja filosoofia moodustavad jagamatu terviku, nad on igavesti seotud, kuigi esinevad harva koos, nagu Kastor ja Pollux. Suure ja ülla inimsoo äärmise valdkonna jagavad nad ära omavahel. Aga keskpaigas kohtuvad nende erinevad suunad; siin, sisimas ja kõige pühamas paigas on vaim terviklik ja poesia ning filosoofia täielikult üks ja kokku sulanud. Inimene kui elav tervik ei saa olla tardunult muutumatu, ta püsib sõbralikus vaheldumises. Nii võiks ka see, kes peab humaansuse õppimist oma ainsaks ametiks, siduda poesia ja filosoofia ainult seeläbi, et pühenduks kord ühele, kord teisele. See oleks ehk parim võimalus selle jaoks, kes tahab kaasa aidata kunstide ja teaduste edendamisele. Kes aga nende kaudu vaid iseend harmoonia ja igavese nooruseni arendada soovib, sel tuleks küll ilmselt ühte neist kahest mingil kombel teisele eelistada. Ometi on mõistetav, et ta ei saaks seda sugugi teha ilma teist tihtilugu külastamata ja täienduseks kasutamata.

Üldiselt aga panen ma vägagi suurt rõhku oma lausele: Religioon on naiste tõeline voorus ja õndsus ning filosoofia on neile peamiseks igavese nooruse allikaks nagu poeesia meestele. Seda mõlemat mõistagi üldjoontes. Ja et Sina nende elegantsete erandite hulka ei kuulu, on mulle üsnagi meeltemööda. Mulle meeldib pigem, et kõik jumalik oleks pigem range, kui et ta oleks liiga peen. Lõpetamatus annab minu jaoks kõigele suursugusele mingi uue, kõrgema võlu. Tema väarikus tundub mulle seeläbi vahetumana, puhtamana. On, nagu jääks ta seeläbi rohkem truuks oma kunagisele majasteedile, et põlgab otsekui pühast uhkusest ära arendava looduse külluse ja ilu. Ja niisamuti nagu minu jaoks on kõige huvitavamad need näod, mis näevad välja nii, nagu oleks loodus hakanud neis teostama mõnd suurt *kavandit*, andmata endale aega oma julget mõtet lõpuni ellu viia, on minu jaoks lugu ka inimestega. *Jumalikkus, mis ühendatud valjusega*, on minu jaoks kõige pühama, ja ükski tundmus, ükski arvamus ei ole minus sügavamalt või tihedamalt juurdunud kui see. Mõni aeg tagasi vaatlesin ma antiiksete kunstiteoste hulgas suurt Pallast, kusjuures see taas üsna elavalt mu meeltes kangastus. See on targa vahvuse täiuslik kehastus, ja mulle näib, et esimene ja kõige loomulikum mõte teda vaadates võikski olla, et kogu voorus on õigupoolest ainult *tublidus*. Tubli on see, milles on ühtaegu nii tarmu kui hakkamist, mis ühendab purustava jõu selge, vaikse mõistmisega. Iial varem ei ole mind ühe kuju jumalikkus sedavõrd liigutanud. Ja ometi ei oleks mulje olnud kaugeltki nii võimas, kui kehaasend, hoiak, näojooned, pilk, kõik temas ei oleks nii sirgjooneline, tõsine, range ja hirmuäratav, ühesõnaga, kui ta ei kehastaks endas varasema kunstistiili kogu rangust. Mul oli tunne, nagu näeksin enda ees oma siseelu muusat, ja ehk tunnistaksid ta omaks Sinagi, kui Sa teda näeksid.

Et poeesia on maalähedasem, filosoofia aga pühama ja jumalasarasem, on liigagi selge ja arusaadav, et peaksin sellel veel eraldi peatuma. Ta on küll sageli jumalaid maha salanud, kuid need olid siis ka sellised, kes ei olnud tema jaoks küllalt jumalikud; ja see on ju tema vana etteheide poeesiale ja mütoloogiale. Või on see ka ainult möödunud kriisi ja tõestab siis täpselt vastupidist sellele, mida ta näib tõestavat. Kõige suurem poolehoid võib kõige ker-

gemini pöörduda iseenda vastu, kõige kõrgem vaimustus hakkab haiget tegema ja kõik lõputu puutub kokku oma vastandiga. On olemas armukadedus, mis ei sünni kadedusest ega umbusaldusest, vaid sünnipärasest, sügavast täitmatusest. Ons see võimalik ilma armastuseta? Sama vähe on religioossuseta võimalik paljude filosoofide kirglik uskmatuse. — Tõeline *abstraktsioon* ise, mis teeb temagi muud kui puhastab ettekujutusi nende maisest osast, ühendab neid ja tõstab jumalate sekka? Kõik jumalad on tekkinud inimestest ainult tänu abstraktsioonile.

Ärgem nüüd pikemalt võrreldgem, vaid kõnelgem kohe kõige kõrgemast inimeste jõudude hulgas, mis filosoofiat loovad ja kujundavad ning mida filosoofia omakorda kujundab. See on üldlevinud arvamuse ja keelepruugi kohaselt *aru* [Verstand]. Praegune filosoofia ei alaväärista teda küll mitte just harva ja seab mõistuse [Vernunft] temast märksa ülemaks. On ka täiesti loomulik, et filosoofia, mis rohkem liigub lõpmatuse suunas kui selle kätte annab, rohkem kõike ühendab ja omavahel segab kui üksikut lõpetatusse viib, et ta inimese vaimus midagi kõrgemalt ei hinda kui võimet kujutlusi kujutlustega ühendada ning mõttelõnga lõpututel viisidel lõputusse kerida. Siiski pole see ikkagi mingi üldkehtiv seadus. Haritud inimeste mõtteviisi ja väljenduse kohaselt on kujutlusvõime luuletajale, mõistlikkus kõlbelisele inimesele kõige lähedasem. Aru on aga see, millest õigupoolest sõltub kõik siis, kui jutt käib inimese vaimust. Aru on võime *mõteteks*. Mõte on kujutus, mis püsib täiesti omaette, on täielikult välja kujunenud, terviklik ja oma piirides lõpmatu, see kõige jumalikum, mis leidub inimese vaimus. Ses mõttes ei ole aru midagi muud kui loomulik filosoofia ise ja mitte palju vähem kui kõige kõrgem vara. Tema kõikvõimsuse tõttu muutub terve inimene seesmiselt rõõmsaks ja selgeks. Ta vormib kõike, mis teda ümbritseb ja mida ta puudutab. Tema tundmused saavad tema jaoks tõelisteks sündmusteks ja kõik väline muutub tema käe all seesmiseks. Ka vasturääkivused lahenevad harmooniaks; kõik omandab tema jaoks tähenduse; ta näeb kõike õige ja tõelisena, ja loodus, maa ning elu seisavad jälle oma algses suuruses ja jumalikkuses sõbralikult tema ees. Ja selle leebe väljanägemise varjus uinub siis ometi jõud ütelda

ühel hetkel alatiseks lahti kõigest, mis näib meie jaoks parajasti tähendavat õnne.

No hästi! Filosoofia on naistele hädavajalik. Kas ei oleks aga kõige parem, kui nad tegeleksid sellega nii, nagu nad sellega õigupoolest tegelevadki, täiesti loomulikult, umbes nii nagu Molière'i *gentilhomme* tegeleb proosaga lihtsalt iseenda ja oma sõpradega suheldes, kellel on samad soovid ning kes samuti kummardavad sedasama üldist maailmavaimu? Meelsasti lisaksin siia veel *seltskonna*, mis hoiab vaimu nõtket ja taibu kerge, kui ta ainult ei oleks nii hirmus haruldane, et temaga veel vaevalt arvestada võib. Nimetagem seltskonnaks ainult seda, kui koos on mitu inimest: nii ma ei teagi õieti, kust me seda leida võiksime. Sest kindlasti on tavaline koosolemine tegelikult üksiolek, ja inimesed tavatsevad ennemini olla kõike muud kui inimesed. Tahan jätta Sinu enese määratlada, kui väike tohib olla isikute hulk, mis selle mõõdupuu järgi juba teeniks suhteliselt väga suure seltskonna nime, ja kui palju see väärt oleks. Sest seltskondlikkus on tõesti harituse alge, mille eesmärgiks on terviklik inimene, ja seega on ta filosoofia õppimise alge, millest meie räägime. Mis sealjuures kas hoopis sündimata jääb või iseenesest sünnib, on kõige parem ja hädatarvilikum. Kõik vaev ja kunst on tulutu, kui meil ei ole olnud õnne iseennast tundma õppida ja kõige kõrgemat leida. Me ei tea päris selgelt, et ainult üks või teine sündmus ärataks meis uue maailma mõistmise, et seda kõike ilma ühe või teise tutvuse üldse ei olekski ja et me teeksime mõnel madalamal astmel alles tõsiseid jõupingutusi, ilma et meil sealjuures kuigipalju edu oleks. Ja kas ei tundu meile tihtipeale, nagu võiksime omaenese tegelikku mina silmas pidades kaotada ühe hooga kõik, mis meil on? Me ei tohi isegi soovida, et see oleks täiesti võimatu. Sest oleks vasturääkiv tahta selle kindlustunde eest maksta vabaduse kaotamise hinnaga. Nii on kõige suurem pühadus lõpmata õrn ja üürike, ja nii üksikute inimeste kui kogu inimsoo kõlbelisus peab näima juhuse mänguna, sest ta sõltub vahetult meelevallast. Teistes tegevusvaldkondades, kunstides ja teadustes on inimvaimu kulgete määratud ja kindlatele seadustele allutatud. Siin on kõik pidevas edasiliikumises ja miski ei saa kaotsi minna. Nii ei saa ka ühestki astmest üle hüpata, käesolev on ühtmoodi vältima-

tult seotud nii eelneva kui järgnevaga ja see, mis näis sajandeid aegununa, elustub taas uue noorusjõuga, kui on tulnud aeg, et vaim peab teda meelde tuletama ja ta juurde tagasi pöörduma. Siis ei ole hariduse pidev täiustumine ja loomulik vereringe lihtsalt heasüdamlik lootus või teaduslik usufraas, mida tingimata võiks eeldada, et ei tarvitseks loobuda kogu mõistlikust mõtlemisest. Ei, see on puhtakujuline *tõsiasi*, ainult selle vahega, et loomulik vereringe, mille koht on rohkem kunstides ja antiikajaloos, üksikute näidete puhul täielikult meie ees lebab, seevastu pidev täiustumine, mis kõige säravamalt avaldub filosoofias ja kaasaegses ajaloos, on *tõsiasi*, mida ei saa iial lõpule viia. Mitte niivõrd moraali vallas; seal kehtib kõikjal printsii: kas kõik või mitte midagi. Seal kerkib igal hetkel uuesti küsimus olemisest või mitteolemisest. Tahtesuva välk võib siin igaveseks ajaks kõik paika panna ja pooljuhuslikult hävitada tervete inimmasside elu, nagu ei oleks neid kunagi olemas olnudki ja nagu ei peaks nad kunagi tagasi pöörduma, või luua uue maailma. Nagu armastus, sünnib ka voores ainult loomingu kaudu eimillestki. Aga just seepärast peab hetkelt võtma, mis tal anda on, seda igaviku jaoks kujundama ja voores ning armastust, kui need ilmnevad, kunstiks ja teaduseks muutma. Seda ei saa sündida, kui elu ei seostata poeesia ja filosoofiaga. Ainult siis on võimalik anda kindlust ja kestust ainsale, millel on väärtust, niipalju kui see meie võimuses on. Ainult seeläbi võib ka poeesia ja filosoofia kujunemine tugineda täiesti kindlale alusele ning ühendada mõlema erinevad eelised.

Kus ei leidu vankumatut iseseisvust, seal võib pideva edasi liikumise eest võitlemine vaimu kergesti maailma mööda laiali pillutada ning meele segadusse ajada, ja ainult piiritu armastus jõu keskpunktis avardab inimliku tegevuse ringe iga uue lennukaarega üha laiemaks ja võimsamaks. Kus puuduvad voores ja armastus, seal ei suuda täiustumiskalduvus enda juurde ega minevikku tagasi pöörduda ning mandub metsikuks hävituskireks; või kulgeb kujundav tung kitsikusse, kui on saavutanud äärmise piiri, ning kustub vaikselt iseeneses, nagu kunstidega sageli on juhtunud.

Haritud filosoofia peab küll ka olema loomulik, kuid samas ometi ka kunstlik. Kuna see, nagu selgus, on just filosoofia *kujundamine* [Bildung], millega Sul tegemist oli, siis on Sul õigus, kui Sa ei taha rahulduda oma loodusfilosoofiaga, vaid tahad tõemeeli püüda välja jõuda kõige kõrgemani. Aga kuidas oleks võimalik seda otsustust teostada?

Nõndanimetatud populaarsete filosoofide vastu puudub Sul usaldus. Ja keda seda liiki sakslastest või ingllastest olekski mul Sulle välja pakkuda, kui Voltaire'i vaimukus ja Rousseau kõneosavus ei ole suutnud Sind niivõrd pimestada, et Sa poleks märganud, kui üldist laadi nende vaated ja veendumused sageli on? Need paar-kolm meie rahvuskaslast, kelle kohta see etteheide ei käi, on aga just sellised, kes on filosoofia valda teinud vaid luureretki ja kes Sinu vajadusi kehvasti rahuldada suudaksid.

Abstraktsioon on kunstlik seisund. See ei ole argument tema vastu, sest inimese jaoks on kindlasti loomulik end aeg-ajalt ka kunstlikesse olukordadesse asetada. Kuid see selgitab, miks ka tema väljendus on kunstlik. Selle võiks isegi teha range, tõelise filosoofia tunnusmärgiks, mis tahab olla ainult filosoofia ja inimtegevuse ülejäänud osad esialgu kõrvale jätab, nii et algupärasele inimmeelele jääb ta kindlasti ilma kunstlike abivahendite ja ettevalmistuseta mõistetamatuks.

Raskused Sind nii kergesti ei heiduta ja Sa ei kohkuks tagasi ka mõningate pingutuste ees; ometi oleks Sul raske harjuda oma olemust jagama. Ilma vahendajata oleks see ehk koguni võimatu. Oleks vaja kedagi, kes kunstliku mõtlemise kõrval ei oleks unustanud lihtsa ja loomuliku mõtlemise peenemat arendamist, kelle jaoks oleks ühtviisi huvitav Platonit aegade tagant hardumusega järgida või püüda aru saada lihtsa inimese vaadetest, kes mõtleb ainult nii, nagu ta elab ja on. Mõne filosoofi osas sõandaksin ma küll see vahendaja olla ja neid Sulle ning igäihele, kes vaid end ise filosoofia abil harida tahab, märksa lähemale tuua.

Mulle on sageli tulnud pähe mõte, kas ei oleks võimalik teha mõistetavaks kuulsa Kanti teoseid —, kes nii sageli kurdab oma esitusviisi ebatäiuslikkuse üle — vähendamata tema rikkust või röövimata talt teravmeelsust ja originaalsust, nagu see kokkuvõtetes enamasti juhtub. Kui tohiks tema teoseid, loomulikult

tema enese ideede kohaselt, pisut paremini korraldada, eriti perioodilises ülesehituses ja episoode ning kordusi silmas pidades; võiksid nad saada niisama mõistetavaks nagu näiteks Lessingi teosed. Selleks ei tarvitseks endale lubada suuremaid vabadusi kui umbes see, mille võtsid endale endisaegsed kriitikud klassikaliste luuletajate suhtes ja ma arvan, et siis *oleks näha*, et ka Kant kuulub lihtsalt kirjanduslikult võetuna meie rahva kirjandusklassikute hulka.

Fichte puhul oleks selline meetod täiesti üleaarne. Iial varem ei ole sügavaima ja nagu lõpmatusse välja viidud mõtiskluse tulemusi väljendatud sellise populaarsuse ja selgusega, nagu Sa võid leida tema uuest teadusõpetuse käsitlusest. Minu jaoks on huvitav, et mõtleja, kelle ainsaks eesmärgiks on filosoofia *teaduslikkus* ning kes valdab *kunstlikku* mõtlemist ehk rohkem kui ükski tema eelkäijatest, võib ometi olla niivõrd vaimustatud ka kõige üldisemast *teatavakstegemisest*. Seda populaarsust pean ma filosoofia lähenemiseks *humaansusele* selle sõna tõelises ja suures mõttes, kusjuures see meenutab, et inimene peab elama ainult inimeste hulgas, ja ükskõik kui laia haardega tema vaim ka oleks, lõpuks ometi sinna tagasi pöörduma. Ta on ka selles asjas oma tahte raudse jõuga maksma pannud, ja tema uusimad kirjutised on sõbralikud vestlused lugejaga Lutheri lihtsas puhtsüdamlikus stiilis. Ma ei usu, et *tõelist* diletanti tohiks veel mõnel teisel viisil tema filosoofia juurde juhatada, kui ta seda ise selles uues käsitluses teinud on. Kui mõni inimene teda üldse ei mõista, siis on asi lihtsalt seisukohtade täielikus lahkuminekus. Ainus töö, mis ehk minu teha jääks, oleks püüda kirjeldada, milline peaks olema filosoofile vajalik ja loomulik iseloom. Sest kui Fichte on kõigi oma olemuse jõududega filosoof ja meie ajastu jaoks ka mõttelaadi ja iseloomu poolest selle *inimgrupi* prototüüp ning esindaja, siis ei ole võimalik teda täielikult mõista seda tundmata, ja mitte lihtsalt filosoofilises, vaid ka ajaloolises plaanis. Kuni ta aga ei mõistaks Fichtet ennast sellisena, nagu ta on ja nagu ta olema saab, taipaks parim diletant küll üht-teist tema filosoofiast, mõnes muus osas aga ei leiaks sugugi teed.

Ent võib-olla ei pea Sa otstarbekaks alustada oma õpinguid mitte meie ajastu filosoofiast ega neis sellega mitte piirduda?

Üldiselt ei oleks mul midagi selle vastu. Ainult et läinud sajandi filosoofid kasutasid seda skolastilist ladina keelt ja antiikfilosoofide puhul — peale selle, et tõlked on viletsad — läheb tarvis veel nii palju ajalooalaseid teadmisi ja ülestähendusi.

Kuidas peaks alustama, et diletante Platoni töödesse pühendada, ei ole mulle veel päris selge, kui palju ma ka selle üle igatpidi mõelnud poleks. Kuid Jumala käes ei ole võimatu ükski asi, tuleb ainult tõeliselt tahta ja lisaks sellele parimat loota.

Spinozat võin ma Sulle juba ennemini kindlalt lubada. Mitte niivõrd midagi tema kohta kui teda ennast, vahežanrit kokkuvõtte, selgituse ja iseloomustuse vahel. Täielikku tõlget pean ma ebatstarbekaks, kuna matemaatiline vorm ei kõlba ju kuhugi ning selle võib ka ilma igasuguse kahjutundeta kõrvale heita. Ühes mõttes oleks Spinoza Sinu jaoks kergem kui kõik teised. Ta püüdis ainuüksi oma vaimu iseendas lõpule viia ning oma mõtteid korrastatud teoseks liita. Ta hoolib vähe teiste arvamustest ja eriteaduste saavutustest. Sest see jääb suurimaks raskuseks, mida ei saa kõrvaldada ükski vahendus ega pehmendamine. Filosoofia on tingimata ka *filosoofia filosoofia* ja pole ise midagi muud kui *teaduste teadus*. Kogu tema olemus seisneb selles, et jõudu ja vaimu, mida ta esiotsa teadustele sisse puhus, vaheldumisi endasse sisse hingata ja võimsamalt välja hingata, et nad rikkamana tagasi pöörduksid. Seega peab teadma kõike, et midagi teada, ja ei saa mõista ühtegi üksikut filosoofi, kui ei mõisteta neid kõiki. Just selles näed Sa aga ka, et filosoofia on *lõputu* ja et teda ei saa iial lõpule viia. Ja võttes arvesse seda teadmise mõõtmatust, ei saa Sulle erinevus Sinu taipamise ning kõige kunstlikuma ja õpetatuma mõtleja mõistmise vahel tunduda enam nii suur, et see Sult julguse rööviks. Kui Sa tunned huvi ainult kõige kõrgema vastu, siis erineb teie tunnetus ainult määra poolest ja te asute ühel ja samal tasemel. Üleüldse sõltub filosoofias väga vähe või ei sõltu üldse mitte midagi vormist, jah, õigupoolest ka ainest ja objektist. Leidub teoseid, mis oma sisult ei paista üldse sellesse rubriiki kuuluvat ja mis ometi sisaldavad palju enam universumi vaimu ja järelikult filosoofiat kui paljud süsteemid. Käsitlus, iseloom, vaim on kõik, ja seesmise valitsemisega välise üle, mõistuse ja mõtte väljakujundamisega ning pideva seotuse kaudu lõpmatusega

võivad kõik uurimused ja isegi kõige tavalisem lektüür muutuda filosoofiliseks.

Kas Sulle ei tundu, et ma olen nagu Ristija Johannes, kes oli maailma tulnud ja kes "ise ei olnud valgus, vaid ta pidi tunnistama valgusest"? — Ma targutan siin ühtejärke filosoofidest ja sellest, kuidas ma ühte või teist käsitleda tahaksin, suutmata ise midagi korda saata või ära teha, ning kiidan Sulle teisi ehk ainult sellepärast üles, et endal midagi teha ei tarvitsekski.

Tean hästi, armas sõbratar, kuidas ma *suusõnal* Sinuga filosoofiast kõneleksin, ja mitte ainult seda — ka filosoofial endal kõnelda laseksin. Alustaksin sellest, et tuletaksin Sulle ehk kus võimalik kogu täielikku inimkonda meelde ja ülendaksin Sinu seejuures tekkinud tunde mõtteks. Siis näitaksin Sulle, kuidas see lõputu olemine ja saamine selleks jaguneb ning seda tekitab, mida me nimetame Jumalaks ja looduseks. Näed Sa, nõnda jõuaksime välja mingit liiki teogoonia ja kosmogooniani ning seega võiks asi muutuda üsna kreekalikuks.

Ma ei võtaks sealjuures esiotsa üldse arvesse filosoofia ajalugu ja ka üksikute teaduste vaimust võtaksin ma üle vaid kõige hädavajalikuma, mis on tegelikult üldine, mida igaüks teab ja mille juures ei mõelda üldse enam tema vormile ning omaette eksistentsile. Kahtlemata laiendaksin ma seda ringi vähehaaval tunduvalt. Üleüldse modifitseeriks inimese kõike vastavalt hetkele ja tema meeleolule. Ma püüaksin kõike nii palju kui võimalik sobitada Sulle kõige iseloomulikimate arvamuste ja vaadetega ning käiksin ühte ja sama teed korduvalt ja eri viisidel. Kuid *inimvaimu lõpmatus, kõigi loomulike asjade jumalikkus ja jumalate inimlikkus* jääks alatiseks nende variatsioonide teemaks. Nii oleks meil lisaks meie filosoofia mitmekesisusele veel *ühtsus*. Ühtsus, millest ma ei karda, et me ta kunagi minetada võiksime! Kui see olemas on ja seega teatakse, et tervikuna ja üksikult võetuna eksisteerib ainult jagamatu filosoofia, siis võib endale kahju tegemata tunnistada, et pidades silmas inimese kujundamist [Bildung] tema kaudu, on olemas lõputul hulgal filosoofia liike. Teadaandmine võib nüüd välja tuua kogu ta vormi- ja nüansirikkuse, ning *populaarsuse aeg ongi kätte jõudnud*.

Kui autori määratluseks on poeesiat ja filosoofiat inimeste hulgas levitada ning elu tarvis ja elust enesest kujundada, siis on populaarsus tema esimene kohustus ja kõrgeim siht. Küllap tuleb tal eesmärgi ja omaenese vaimu nimel oma teoste juures sageli silmas pidada ainult asja olemust ja käsitluse seaduspärasusi ning nõnda siis peabki ta olema väljenduslikult kummaline ja jääma paljudele mõistetamatuks. Kõige meelsamini ta aga siiski ei killustaks oma tegevust ning sulanduks kõigi haritud inimeste suurde seltskonda, kuna siin saab ta kõige vahetumalt osaleda igavesti kestva harmoonia ja humaansuse loomises. Ta ei taha ka inimpegliku ja ebaloomuliku keele poolest silma paista. Ta ei vaja seda sugugi mitte ega saakski end eales massi hulka ära kaotada. Sest kus entusiasm keelt hingestab, seal kujuneb kõige harilikumatest, lihtsamatest ja arusaadavamatest sõnadest ning väljenditest nagu iseenesest *keel keeles*. Kus siis tervik on tehtud nagu ühest tükist, seal tunneb samalaadne meel elavat hingust ja tema vaimustavat lehvimist ning teist laadi meel ei tunne end ometi häirituna. Sest Hemsterhuisi või Platoni või selle ilusa sanskriti puhul on kõige ilusam asi see, et seda mõistavad vaid need, kellele on määratud seda mõista.

Rüvetamist ei ole sealjuures vaja karta. Mitte iial, kui *kutsuseks* on teadustada või avalikult esitada. Üleüldse teeks see, kes sellest hirmust vaba ei ole, kõige paremini, kui ta kohemaid sellest sfäärist lahuks. See on minu kõige väiksem mure.

Niisiis tahan ma meelsasti, kui selleks näib olevat tulnud õige aeg, püüda seda, mida soovisin Sulle suuliselt visandada, käsitleda ka kirjalikult ning valida ka teiste diletantide jaoks kogu filosoofiast välja see, mida inimene inimesena sellest vajab ja esitada seda ülipopulaarses vormis. Kuna vajadused on nii erinevad, siis peaksin ma küll püüdlema teatud keskmise poole ning kirjutama, mõeldes otsekui Doryphorusest lugejale, ma mõtlen sellega läbi ja lõhki igakülget lugejat. Aga lisaks sellele, et ma peaksin ehk tegema ühe reisi, et otsida üles parimad lugejad ning panna neist kokku see ideaal, nii nagu Krotoni maalikunstniku Veenus on linna kauneimate tütarlaste koondportree, nii ei ole ka see läbilõikefiguur see isik, kes minus suurt vaimustust tekitaks. Mõte Sinust ja mõnest teisest sõbrast mõjub märksa tugevamalt.

Kuid ikkagi tunnen ma teatavat hirmu sedavõrd laiaulatusliku pildi ees tervikust, nagu seda oleks *filosoofia inimese jaoks*, ja ilmselt püsib see hirm veel mõnda aega. Esialgu aga söändaksin ma teha algust väiksemate katsetustega, millele ma ei leia õiget nimetustki. Kujutle monolooge asjadest, mis puudutavad kogu inimest, ja just ainult seda silmas pidades; mitte analüüsivamalt, kui on lubatud sõbralikule kirjale; sidusa vestluse toonis, umbes nagu see kiri Sinule. Nimetaksin seda pigem *moraaliks* kui filosoofiaks, kuigi ta sellest erineb, mida tavaliselt nii nimetatakse. Et suuta selles žanris korda saata seda, mida ma silmas pean, tuleb olla eeskätt inimene ja seejärel loomulikult ka filosoof.

Ma üllatasin iseennastki ja märkan nüüd, et see oled õigupoolest *Sina*, kes *mind* filosoofiasse pühendab. Ma tahtsin vaid Sulle filosoofiast teada anda, tõsine soov tasus end ise ära, ja sõprus õpetas mind leidma õiget teed ning seda elu ja inimkonnaga seostama. Ma tegin ta seeläbi nii-öelda iseendale teatavaks, ta ei ole nüüd enam üksipäini minu vaimus, vaid levitab oma vaimustust kogu mu olemuse kaudu igasse suunda. Ja mida selle seemise seltsivuse kaudu ka väliselt avaldama õpitakse, see saab igasuguse, olgu või üldise teadaandmise kaudu meile endile veel sügavamalt omaseks.

Tänuks selle eest annan ma, kui Sul midagi selle vastu ei ole, ka selle kirja kohe trükki ning viin siis kogu armastusega ellu selle, mis ma Sulle visandasin. Ära muiga mu suurte kavatsuste peale. Kavatus, mis elavana ja terviklikuna meie sisimas sünnib, on samuti püha ja üks Jumala kujudest. Ükski tegevus, mis ei alga jumalatest, ei ole inimese vääriline. Seega on hea end varuks hoida.

SCHLEGELI RELIGIOON

Viis kirja kirja juurde filosoofiast V***-le

Claus Sommerhage

Tõlkinud Mari Tarvas

Kallis V***,

küll mul on hea meel, et eemal oled. Nii saan ma Sulle viimaks ometi kord jälle kirjutada.

Jah, kallis, ma tunnen Sinust väga puudust. Hea on aga teada, et Sa oled kaugel ja kaitstud.

Meie maja näeb kohutav välja. Kaminatoas on seintelt rebitud puitvooderdis tuleriidaks laotud — plekksepa keevitusseade sülgab asjakohast põrgutuld —, värvivitsikud, elektri kaabel, naelakastid igal sammul, hammaste vahel krigisemas uute laeplaatide kipsitolm, peitli paukumine, lihvimismasina ulg —, selle juurde värvide ja lakkide ja liisunud õlle lehk... Sinu vanemate mure tuleb kahtlemata heast südamest, aga ärgu nad jumala eest enam töömehi juurde saatku, vannitoameistril on Tartus brigaad — juba küll, küll!

Kõige hullemad on aga küsimused. Vaevu jõuan ma hommikul oma kirjutuslaua taha paku pugeda, paber ja pliiaats ootevalmis,

Tõlgitud käsikirjast "Schlegels Religion: Fünf Briefe über den Brief "Über die Philosophie" an V***".

Atheneum'i fragmendid minu ees valla, trellpuuri undamine ja klirin juba vaibumas, tärpentinipilved purjetamas lõuna poole: Jena 1799, sulnis hilissuvi! —, kui juba asuvad nad puitplaatidest ja vasktorudest hispaania ratsanike seltsis teele, marsivad ühte jalga, räästatud eeskojast, tühjaks roogitud vannitoast lagastatud raamatukokku, tungivad edasi, prömmivad uksele, trambivad üle läve, alustavad ülekuulamist, demonstreerivad halastamatult instrumente: kas võtta vene kahekomponendilist lakki või hoopiski rootsi ühekomponendilist? Kas panna põranda alla elektriline küttesüsteem? Või ehk mitte? Laeliistude profiil: kuju? värv? Elektripistikud: kuhu? kuidas? miks?! Ja käske jagab too meister — jahukarva plass, vilavad silmad —, kes nüüd oma kviitungiploki mu käsikirja peale laksatab ja mulle näkku klähvib, et kolmveerand kuueks olgu veel neli tuhat välja laotud.

Kompensatsiooniks teooria — iseenesest kena mõte, ent seegi hävitav kättemaksulausung tuli mulle nagu ikka liiga hilja meelde: “Ega eriti sügavale ei tungi, kui puuri väntamata kõigest väest vastu lauda suruda.” August Wilhelm Schlegel. *Atheneum*'i 136. fragment. Jäta see endale meelde, sa igavene torukärtsataja.

Seitse telefonitraati on kadunud. Nüüd seisab aknalaua *mobile unit*, mille kahvatuoheliselt *display*'lt numbrit valides tõuseb kõrgusesse tilluke lennuk, sihiks mõni kauge satelliit, ja siis Sina. (Sinu hääl, rännanud läbi lõpmatuse, minu juures).

Kallis, eile õhtul pärisid Sa mult, mida ma Sinu ära olles teen, ja sedapuhku tahan ma Sulle põhjalikult vastata. Minu raamatuelu pole ju möödunud kahe aasta jooksul (ma tänan Sind iga tunni eest) meie vahel peaaegu üldse kõneks olnud, ja kui see näiteks õhtusöögi aegu jutuks tuligi, siis pigem möödaminnes, nagu räägitaks mingist suvalisest kutsetööst, või siis anekdootlikult: ekstsentrilised vahejuhtumid kaugelt maalt, kaugest elust, mis õnneks juba möödas, ja parimal juhul vahetevahel naljakad (märkmike jaht mööda kogu linna kaubamajasid, mis lõppes teravate, vaat et kolmnurksete kuldhammastega raamatukõitja juures, kes küsis tasuks konjakit). Tõepoolest, kirjanduslikud asjad olid Eestimaal peaaegu täiesti taandunud, ilmselt, või siis vähemasti näiliselt, oli tähtsamatki teha, ja silmitsi alguses kõikjal valitseva puudusega näis mulle eneselegi kirjutamine, minu lugemine ja kirjutamine pelga sõnademänguna, tarbetuna, ja neis erilistes

Eesti taastamise ja ülesehitamise tingimusi üpriski kõrvalise harrastusena. ("Tõeline keskustelu ongi pelk sõnademäng!" torkas tollal Novalis vahele. Palusin tal vakka olla.) Oli ka faase, kus kogu sellest kirjatarkuse tagaajamisest vabanemine näis olevat kergendus. Terendavat tundus näivuse lõpp, ülesanne, teoelu. Kummaline küll, aga just neil aegadel edenesid asjad nii hõlpsasti — sündis uut, kasulikku, nädalast nädalasse, tekkis kindlus, isegi kergemeelsus, edust kannustatult —, siis tuli tagasi see sõnadeigatsus ning selles oli peidus valulikkus, ka resignatsioon, eriti aga rõõmuootus, mis jäi püsima. Sa küsid mult, mis sõnu ma taga igatsen. Eks ikka neidsamu vanu, kuigi uues kuues. Peaaegu kõik nad leiad Sa Schlegeli kirjast — romantilised möödanikusõnad fragmentidena tulevikust läbiläinuna, või siiski veel teel, Sinus, minus, meie Eesti olevikus: "poeesia" (esimesena, selge see), "filosoofia", "religioon", "kõiksus", "vaim" ja "loodus", "vabadus", "armastus", "mehed", "naised" ("voorus" ja "kõlblus"), "ironia" — ja viimaks isegi "laps" — ja ma ei taha sel korral nende sõnade eest uuesti mõistete ajalukku pageda — Kant! Schelling! Fichte! —, vaid püüan neid Sulle, just Sulle ligi tuua — ei, sugugi mitte selleks, et "nõnda veendunud kogu kirjutamise ja kirjatarkuse põlastajat oma harrastusega narritada" (ma luban vastutasuks, et kuulan järgmisel korral tähelepanelikult, jah, võib-olla isegi siira huviga, kui Sa seletad mulle, milliseid diagnostilisi võimalusi annab uus kahe kanaliga Soome elektromüograaf).

Selle kirjaga saadan ma Sulle niisiis Friedrich Schlegeli kirja "Filosoofiast. Dorotheale", millest ma praegu kirjutan, uues tõlkes eesti keelde, ja ma palun Sind seda lugedes oma igavust ohjeldada; ära lase ennast eksitada neist rohkeist nimedest seal sees (ära võta neid puhta kullana, see on mänguraha, ei miskit muud), ja eriti ära lase teksti arusaamatusel ennast irrutada, vaid pöördu nende poole sümpaatiaga; sest üksnes võõristava kaudu saad Sa teada midagi võõrast — sellestki võõrast, mis on minus.

Kallis V***,

ilm on kole — see igavesti hall valgus, aastaajatus, juba novemb-rist saati. (Kas laht on juba jääs? Käid Sa uisutamas?) Lisaks mu kodune olukord, mis ei vasta küll ei mu loomusele ega mu hinge- laadile, on aga vaieldamatult minu argipäev ega tee kergeks hoida meeles oma jumalikku päritolu või palet. See vannitoameister, kellest ma, oh säästke mind, oleksin hea meelega loobunud, on lobamokk, jultunud ja loll, aga muidugi on ette juba teada, kui mõttetu on tema peale karjuda: See pseudo-Hephaistosest torujü-ri ei taipu mõhkugi, ta tõmbab enese kõssi ja muudkui teeb end omade ees tähtsaks, kes selja taga tema üle irvitavad.

Sul on täiesti õigus, kiri on see tekst üksnes väliselt vormilt — vähemasti esmapilgul; teda ei viidud mitte posti, vaid otsejoo-nes trükikotta, ja siis ilmus ta 1799. aastal esseena “Filosoo- fiast” ajakirjas *Atheneum* (teise köite esimene jagu), mis Friedrich Schlegeli ja tema venna August Wilhelm Schlegeli toimetusel oli juba aastapäevi ilmunud ja jäi veel aastaks ilmuma. Teisalt kuu- lub pealkirja teine pool “Dorotheale” siin täielikult asja juurde, nimelt kahetähenduslikkusse, ambivalentsi ja asja iroonia juurde. Vaata, see “Filosoo fiast” on ju iseenesest jultumus — seal ei taheta arutleda mõne üksiku filosoofi, filosoofilise ajastu või küsimuse üle, vaid kõigest ühekorraga: Sokratese-eelsetest filosoofidest ja Kantist, Augustinusest ja Schellingist ja Aristotelesest, Leibnizist ja Spinozast, Descartes’ist ja siis võib-olla ikka nõnda edasi, seda aga mitte kunstide ja teaduste uusima entsüklopeedia leksikoni- artiklis, vaid ilmsesti äärmiselt isiklikult adresseeritud kirjatekstis “Dorotheale”: kes on küll see naine? Miks kõnetatakse teda vaid eesnimetsi? Kuidas on ta seotud Schlegeliga? Ja temale, Schlegelile, on nad mõlemad lõpuks ühtviisi olulised, nii filosoof-ia kui Dorothea. See on, eks ole, kallis, see “asjaliku” (“filosoo- fia”) ja “isikliku” (“Dorothea”) vaheline kontrast, mis algusest, pealkirjast peale selles tekstis pinget tekitab. (Mõtlet naljaviluks välja kiri “Arstiteadusest” — minule!) Lisaks see teinegi, veelgi kahtlasem — intiimsuse ja avalikkuse kontrast. Sa pead teadma, et peaaegu iga *Atheneum*’i tellija teadis, kes oli see Dorothea:

neiuna Mendelssohn, peale lahutust Veit, viimasel ajal Schlegeli armastatu, kellega ta nn vabaabielu elas — see lõhnas skandaali järele ning jättis kahtlemata oma jälje tekstile eneselegi, konstelatsioonile, mille see oma pealkirjaga ette annab ja mis ometigi on suunatud intiimse ja avaliku, filosoofia ja Dorothea kopuleerimisele, et nad oleksid üks vaim, nii nagu mees ja naine on üks liha, vähemasti selle kirja ajaks... Nõnda on samuti selge, et Sa ei pea seda lobisemist sugugi mitte filosoofitõsidusega võtma — või siis tõsiselt ainult *kui* lobisemist ja filosoofilist sõnademängu, ja siis päris tõsiselt kohe. (Vaata oma rannas laste nägusid, kui nad liivalosse ehitavad, ei ükski arhitekt ega ehitusmeister ei ole suurema tõsiduse ja keskendumusega asja kallal — rääkimata siin majas möllavast haamri- ja pintsli-maffiast.) Lobisegem siis pisut, või veel parem: las jutustan Friedrichist ja Dorotheast, filosoofiast ja romantikast — mu poolehoid on Sulle teada, nagu ka see, et kõige parema meelega ei kirjutaks ma enam üldse artikleid, traktaate ega käsitlusi, vaid ainult jutustusi. Esseid: käsitlusi *kui* jutustusi.

Meie lugu algab umbkaudu kakssada aastat tagasi, 1799. aasta sügisel, kui romantikud Jenasse sadasid. Nad tulid Berliinist ja Dresdenist, Frankfurdist Maini ääres ja Weißenfelsist Tüüringis ning ütlesid kutsarile ikka ühe ja sama aadressi: Löbdergraben, professor August Schlegeli maja. Vastuvõtt oli külalislahke, südamlik ja luksuslik. Kui vananaistesuve mahedail päevil söögi-saali tänavapoolsed aknad lahti olid, võis vahel juba keskpäeva paiku šampanjapudelikorke paukumas kuulda. Mõõdakäijad aga, Jena kodanikud, väikekodanlastest naabrid, vangutasid murelikult pead ja nii mõnigi kratsis kõrvatagust ja mõtles endamisi: hästi see asi küll lõppeda ei saa...

Põhjust skeptilisuseks ja kahtluseks, isegi mureks oli nüüd külalaga, selles linnas, selle maja ja eriti tema külaliste suhtes. Jena elanikud olid küll mõningase rahuldusega täheldanud, kuidas nende linn oli silmanähtavalt teinud endale nime õpetlastevabariigi metropolina ja “kuningriigina filosoofias” — nii Caroline Schlegeli sõnutsi, peatselt õpid Sa teda tundma —, ja kõigele lisaks tõid umbes 900 tudengit vürtspoodnike ja kõrtsipidajate kassadesse kenakese kopika sularaha sisse. Kahjuks põhjustas ülikool ka olulisi kadusid, nimelt õdususe, rahu ja korra osas. Kõige-

pealt olid seal tudengid, kes alalõpmata sõid jumalateenistuse ajal õunu, ragistasid pähklikega või suitsetasid: jumalavallatu noorus, ja hirmus ennast täis — mis teha... Peale kõige muu ei saa ka professoreid alati usaldada. Professor Schiller, kes veel hiljaaegu siin ajalugu luges, jah, tema oli küll peen mees, tagasihoidlik ja ontlik, seda peab ütlema. Teisalt jällegi Fichte, keda kogu maailm nüüd ülistab kui sajandi suurimat spekulatiivset mõtlejat, kelle tasemeni heal juhul ehk vana Kant võiks küündida — too peaks nüüd küll juba üle seitsmekümne olema? —, vaevu sai see Fichte 1794. aasta mais oma õppetoolile asuda, kui pahandused pihta hakkasid. Just nimelt pühapäeva hommikul, täpselt kell üheksa, pidi ta ka oma filosoofilisi loenguid laiale publikule pidama ja mõistust jutlustama, nagu need jakobiinid Pariisis. Jumal tänatud, siin astus kirikuvõim kohe vahele, hertsog pani loengud seisma, alustati uurimist. Esialgu lõppes see lugu veel hästi, ja sügissemestri lõpul tohtis too Fichte uuesti oma teadusõpetuseloenguid pidada: pühapäeviti, aga peale lõunat, kohvijoomise ajal. Mullu suvel olid asjad siis sealmaal. Jälle kõneldi ateismist ja sedapuhku ei pääsenud ta enam silmusest: juunis võttis too Fichte oma viimase palga välja, pakkis oma raamatud kokku ja kadus Berliini. See August Wilhelm Schlegel pidada tema sõber olema. Kena mees, mitte palju üle kolmekümne, õpetab 96. aastast peale esteetikat. Sümpaatne. Aga see naisterahvas... Carolineks kutsutakse teda, ja ta on, seda on ju kohe näha, mehest kõvasti vanem. Neiuna Michaelis, isa oli Göttingenis orientalist. Abiellus 21-aastaselt *anno* 84 Clausthali kaevandusarsti Böhmeriga, kes aga nelja aasta pärast suri — keegi ei tea, millesse. Seejärel kolis ta oma tütreaga, see peaks nüüd küll juba seitseteist täis olema, Mainzi, mehkeldas seal vabariiklastega ja tegi revolutsiooni. Selle eest panid preislased ta Mainzi vabarii riviirastuse likvideerimise järel 1793 Königsteinis Taunuse ääres kinni. Friedrich, professori vend, olla ta mingil moel vabaks saanud, kolm aastat hiljem abielluti. Hea partii — Clausthalis tohtriproua, Jenas professoriproua. Kas see võib hästi lõppeda? Räägitakse nii mõndagi, ja see noor tudeng Schelling käib viimasel ajal proua juures sisse ja välja...

Nii või umbes sedamoodi arutlesid Lödbergrabeni elanikud, sellal kui ülal professor Schlegeli maja saalis hilinenud, ent siiski eriti teretulnud külaliste tarvis uuesti punšianumaid täideti.

(Ja mida, mu kallis, räägivad inimesed meist? Kui ainult kaks päeva peale meie siiakolimist PL oli ära eksinud ja meie maja järele päris, öeldi kohe, et ah te mõtlete toda *sakslast*, too elab seal ja seal...)

Sa tahad teada, kes need külalised siis ka olid — mõistete eel käivad inimesed. Siin nad on.

Esimesena saabus septembris Friedrich Schlegel. Temal oli suur osa selles, et see kohtumine Jenas üldse teoks sai. Plaan oli välja hautud eelmisel suvel, kui ta oma venna ja Caroline, Novalise, Schellingi, Fichte ja kunstnik Caspar David Friedrichi seltsis külastas kuulsat Dresdeni maaligaleriid ning tegi ettepaneku rajada omamoodi romantikute kogukond, et ühiselt sõpruse ja *Symphilosophie*’, sümfilosoofia vaimus — need kaks sõna tähendasid tema jaoks peaaegu üht ja sedasama — anduda kunstidele ja teadustele. Nii lepitigi kokku tulla tuleval aastal Jenasse ja koguneda August Wilhelmi pool, sest tema elas avaras majas ja tal oli kindel, korralik sissetulek. Friedrich muuseas oli asunud teele Berliinist, kus ta oli valmistanud ette *Atheneum*’i teise köite, jätnud aga kõik muu, toimetamise, trükkimise, veerutõmmiste korrektuuri lugemise jms oma sõbra Schleiermacheri hooleks.

Schlegelile järgnes peatselt Dorothea, ta armastatu. Kuigi pärit heast perest — ta isa oli tuntud filosoof Moses Mendelssohn —, polnud selle naise kuulsus just kiita. Mõned kuud tagasi oli ta lasknud lahutada oma viisteist aastat kestnud abielu juudi pankuri Simon Veitiga ja elas sellest ajast peale Friedrich Schlegeliga kokku, — mille üle nii mõnigi imestust tundis, sest vähe sellest, et ta oli Schlegelist vaat et kümme aastat vanem, ta polnud ka just ilusate killast: tugeva lõua ja laia lameda ninaga väiksevõitu nägu; ometi ilmekas: mandlikujulised mustad silmad. Skandaalseks muutus nende suhe aga alles siis, kui 1799. aasta sügisel ilmus Schlegeli romaan *Lucinde*, mille nimegelases polnud just raske Dorothea Veiti ära tunda — tõeliselt kurikuulus raamat, mille frivoolset poolehoiuavaldust vabale armastusele ja seksuaalsele libertinismile kaasaegsed ei autorile ega tema kaaslannale nii pea ei andestanud. Ei möödunud peaaegu päevagi, mil neid mõlemat poleks Jena Lödbergrabenis üle valatud ajalehesopaga, mille nad ise olid üles keerutanud.

Järgmisena saabus, samuti Berliinist, Ludwig Tieck oma naise Amaliega (sünd. Alberti) ja nende vaid mõnekuise tütrekesega; Caroline Schlegel, perenaine, teatab ühes kirjas väikese perekonna saabumisest: "Neljapäeval tulid Tieckid. Proua ei ole just inetu. Kui tas oleks pisutki siredest ja eluvaimu ja midagi kotist paremat seljas, võiks teda kenakeseks pidada. Väikene Tieckikene on muutunud üpriski kenaks ja õitsvaks. See kõik sobib muide üsnagi hästi kokku." Näed siis, algusest peale oli juba selge, et Maalikese elu ei saa Caroline ja Dorothea, nende hirmus elukogenud ja kavalate naiste seltsis kerge olema.

Kes siis veel kohale olid saabunud: Friedrich Wilhelm Schelling, Württembergi tudeng, just 25-aastaseks saanud, perenaise silmis eriti teretunud külaline; Henrik Steffens Norramaalst, blond ja noor, kes palju ja laiahaardeliselt mõtiskles romantilispekulatiivse füüsika rajamise üle, Clemens Brentano Frankfurdist, kes oma isa surma järel loopis kahe käega raha tuulde ja kellel nüüdsama oli tekkinud kirklik afäär Sophie Mereau, ühe Jena professoriprouaga; Auguste Böhmer, Caroline tütar esimesest abielust — ta kõõritas küll pisut, aga muidu oli ta andekas ja originaalne, sestap talusid täiskasvanud teda meeleldi; Johann Wilhelm Ritter, hiljem kuulus füüsik, Steffensi ja arst Gotthilf Heinrich Schuberti kõrval romantilise loodusteaduse tähtsaim esindaja; ja viimaks tulid aeg-ajalt külla ka Fichte ja Novalis: üks Jena ülikoolist valusa lahtilaskmise järel tusane ja tõre; teine, Novalis, juba mõnda aega kihlatud ja peatselt saamas soolakaevanduse assessoriks — tulvil plaane ja projekte.

Selline, kallis, oli see ring. Keskpäeval kohtuti Schlegelite pool, istuti enamasti pärastlõunani laua ääres, tõmbuti siis tagasi, käidi jalutamas, loeti ja kirjutati õhtuse taaskogunemiseni: kas Lödbergrabenis või raamatukaupmees Frommanni pool, kes oli romantikute vastu sõbralik ja andis välja terve rea nende raamatuid ning kellel peale kõige muu oli ka mahukas veinikelder: "Te tulete uksest? Mina kujutasin ette, et jalutate oma kõutsi kombel katuste kaudu sisse," hõikas Gustchen Böhmer, silmad pisut vidukil, Tieckile, kui too kord hilinenult laua ääres koha sisse võttis — ta oli just lugenud tema komöödiat *Saabastega kass*. Selline toon oli tavaline ja üleüldse olid rühma lõputud keskustelud ja dispuudid äärmiselt omapärane segu ülemeelikust vigurdamisest

ja fundamentaalfilosoofilisest spekulatsioonist, avangardistlikust intellektualismist ja sulaselgest vallatusest. Suur osa neil nädalatel Jenas kirjutatust ja *Atheneum*'i jaoks kavandatust kannab selgesti selle vaimukalt mängulise konversatsiooni tooni; näiteks need "riivatud" pilasonetid, milles August Wilhelm Schlegel ja Tieck heitsid nalja Berliini kirjanduselu üle. — "Oli pidu," kirjutas Caroline, "vaadata pealt neid kaht satiirikut, kuidas mõlema pruunid silmad vastastikku südameid pildusid ja mäherdune ülekeev lustakus saatis seda riivatut õelutsemist. Veit ja mina naersime nii et kõht kõveras..." Või *Filistri looduslugu*, mille kandis ette Brentano ja mille Fichte seejärel pihuks ja põrmuks tegi: "Nüüd tõestan ma teile selle loo põhjal, et just Brentano on esimene ja kõige hullem kõikidest filistritest!" Ja isegi Novalise kõne *Kristlus või Euroopa* oleks vaevalt saanud sündida väljaspool Jena ringi — nii Dorothea Veit 15. novembril kirjutas Schleiermacherile: "Kristlus on siin *à l'ordre du jour*; härrased on pisut arust ära. Tieck tegeleb usuga nagu Schiller saatusega; Novalis usub, et Tieck on läbi ja lõhki temaga ühte meelt; ma võin aga vanduda, tehtagu mis tahes, nad ei saa aru ei iseenesest ega teineteisest."

Ära nüüd aga arva, et just säärased intellektuaalsed eriarvamused rikkusid talve vältel Löbdergrabeni rõõmsat ja sõbralikku harmooniat; võib-olla Sa juba aimad, et üha kasvav närvilisus tuli millestki hoopis muust, nimelt mõnedest äärmiselt isiklikest, eraviisilistest, intiimsetest iseärasustest ja segadustest, mis kogunedes, kui üks lisandus teisele, jahutasid esialgset entusiasmi. Osalt banaalsused: Friedrich Schlegeli igavesed rahamured — teda kutsuti "härä tühja taskuga Friedrich" ja hästi tegi see, kes oma rahakoti õigel ajal tema väljapumpamisgeeniuse eest kindlasse kohta toimetab; siis salvavad teravused, mida vaene Amalie Tieck Dorothea ja Caroline suust pidi kuulda saama: "Teie vend on siin kõikide lemmik; Maalikest peetakse aga kõikjal arusaamatuseks Tiecki juures," kirjutas Veit 4. novembril Tiecki õele Sophiele, ja ega Tiecki enesegi käsi kuigi hästi käinud — ta kannatas piinavate podagrahoogude all ja oli tagatipuks hiljuti hobuse seljast maha kukkunud, nii et nädalate kaupa ei saanud ta peaaegu üldse liikuda.

Kriis saabus veel enne jõule — noh, miks siis ikkagi, seda tead Sa juba ammu; grupisest üha läbipaistmatumate erootiliste int-riigide ja komplikatsioonide pärast. Nimelt võttis Schellingi ja Caroline suhe ikka enam ja enam skandaali mõõtu, seda enam et kumbki ei varjanud ega tahtnudki oma kirglikku suhet kellegi eest varjata, isegi mitte August Wilhelmi, abikaasa eest. Kui Sa arvad juurde ka ühiskondlikud pinged, mida sünnitasid Friedrichi “vaba-abielu” Dorothea-Lucindega ja Brentano äge flirt professoriproua Mereauga, siis mõistad Sa seda kibedust, millega Tieck teatas oma õele armulugude fataalsest segadikust: “Muidu kurameerib Schelling Schlegeli-prouaga, nii et skandaal käib üle linna, Veit Wilhelmiga, ja nõnda kõik läbisegi... Friedrich oma *Lucindega* on muidugi kõikide naerualuseks... Kahetsusväärne, kuidas need kõige jumalikumate andidega inimesed nende maotute naiste pä-rast suisa ahvideks muutuvad.” See, eks ole, on piisavalt ilmne, ja Sulle saab selgeks, et veel aastalõpu eel tekkisid äramineku-meeleolud.

Nii koos elades luhtus viimaks romantilise kooselukogukonna eksperiment — tulutu polnud ta siiski mitte mingil juhul. Sest tal oli tagajärgi, vahetult esmalt *Atheneum*'i viimase aastakäigu nagu ka 1802. aasta *Musen-Almanach*'i jaoks, mis ilmus aastal 1801 Cotta kirjastuses ja milles peaaegu kõik nad: August Wilhelm Schlegel ja Tieck, Novalis, Fichte, Schelling ja Friedrich Schlegel veel kord ühiselt esinesid; edasi oli aga Jena sügisel kõige ulatus-likumaid tagajärgi lihtsalt juba seetõttu, et vararomantiline kool-kond õigupoolest seal ja sellal tekkiski. See, mida *Atheneum* 1791. aastast oli programmiselt ette valmistanud, manifesteerus Jenas elupraktikas, ja nii möödub, konfliktideküllane, lõpuks sui-sa tuskatoov see kooselukogemus oligi — sellest sügisest peale, seda teadis iga selles osalenu, kuulusid need, paadunud erakud ühte ja mitte keegi neist ei unustanud toda Jena-aega, intriige ega tagajärgi mitte kunagi.

On sügav öö. Läbi katmata akende langeb pilvedelt linnakuma peegeldus kõikjal vedelevatele, nüüd toa keskel helkivatele töö-riistadele. Kui hilja juba on, ma ei tea; kui nad viimaks olid ära läinud, panin ma kella kõrvale. Kindlasti saab magada vaid mõne tunni ja ikkagi: homme hommikul, kui kõik jälle lahti läheb, olen ma selleks rohkem valmis.

Kallis V***,

väidetavasti on katuseplekk pragusid täis, ja kui märg, raske lumi, mida eilsest peale (kas ka teil?) on alla sadanud, peaks läbi immitsema hakkama, siis kukuvad kipsplaadid laest alla. Ja too sõnulkirjeldamatu meistrimees oleks hommikupoolikul äärepealt paigaldanud kraanikausi WC-poti kohale, see ei ole eba-kompetentsus, see on sabotaaž, too mees lendab — aga ei, ei ühtki sõna enam sellest — Ma olen võitlusse asunud! (Varemalt tähendas majaesine suruõhuhaamer ikka kirjutamispäeva lõppu; nüüdseks tean ma, et lehekül, mis on ennast kileda haamerdamise vastu maksma pannud ja on läbi löönud, on parem vaikuses, vastupanuta kirjutatust).

Kallis V***, raskus ei peitu mitte ainult Sulle selle kirja teemade lähendamises — religioon, filosoofia, poeesia, kõiksus — need on ju Sinu jaoks võõrad sõnad, mille kohta Sa minult tõlget nõuad. Pigem on tegelikuks probleemiks Schlegeli meetod, kuidas ta sõnadega ümber käib, ringi kepsutab, voltitserib, kuni nad iseenesest tantsima hakkavad ja kas siis üksi või paarikaupa peadpöörivalt keereldes oma meelerahu ja teadusliku seisustõsiduse minetavad — kapellmeistri salarõõmuks, sest tema jaoks on see pidu. Aga küllap pidanuksin ma Sulle kohe alguses ütleva, et siin on otsustavaks vorm (meetod, tee), mitte sisu (teema, siht), ja veelgi enam, vorm ja meetod, nagu poeesias ikka, *ongi* sisuks ja teemaks, üht ei saa teisest lahutada, ja siis on eesmärgiks ainuüksi tee (niikaua kui vaid vastu pidada jaksatakse: teel, kodutuna või praguse katusega pea kohal). Sellel meetodil on isegi oma nimi, teda kutsutakse “romantiliseks irooniaks” või lühemalt “romantiseerimiseks”. See kõlab Sulle tuttavalt ja ma arvan, et Sinu lood on üsnagi sarnased selle Bonni naabrinaise looga, kes, arst nagu Sinagi, seostas märksõnaga “romantiseerimine” kohe nii metsaüksildust kui rüütliilosse nagu ka armuihalust ja uduõudu ja murueide tütarde täiskuuõist laulu — mispeale Novalis kümneks minutiks meie juurde astus (ta oli kõrval anatoomilisi preparaate silmitse nud) ja siis kohe heledal, kindlal, kuigi kergelt pilaval häälel andis meile olulisimast õpetust: “Romantiseerimine ei ole midagi muud kui kvalitatiivne astendamine.” (Seda “ei midagi muud kui” sõnas ta eriti veendunult, otsekui *ex cathedra*.) “Selles operatsioonis

identifitseeritakse madalam isesus kõrgema isesusega. Nõnda nagu meie” — unenäosinised silmad meid asjalikult fikseerimas —, “meie ise oleme säärased kvalitatiivsed astmereal.” Ta võttis istet, viskas jala üle põlve, keeldus aga pakutud teest. “See operatsioon on veel täiesti tundmata. Kui ma annan madalale kõrgema mõtte, tavalisele salapärase näo, tuttavale tundmatu väarikuse, lõplikule lõpmatuse paiste, siis ma romantiseerin teda, vastupidi,” ta tõusis juba jälle, viskas blondid kiharad seljale ja ütles möödaminnes kiiruga, et ta ei jää õhtusöögile, vaid käib selle asemel ära linna surnuaial, see pakkuvat talle väga huvi, — “vastupidine on operatsioon kõrgema, tundmatu, müstilise, lõputu jaoks — neist võetakse selle seose abil logaritm — nad saavad tavapärase väljenduse,” ja sellal kui ta vaikselt enese järel ukse sulges, kuulsime teda veel hõikamas “Ülendamine ja alandamine vastastikku!” (Minagi lahkusin peatselt, ja naabrinaine arvas, et ta on iseenesest ju kena noormees, ainult pisut tundlik, ja et ega ma kord mõnda oma raamatut välja laenata ei saaks, lubasin talle seda.) “Romantiseerimine ei ole midagi muud kui kvalitatiivne astendamine.” — See ei ole, kallid, mitte ainult et kõige selgem mõeldav ja mõtteliselt kõige ilmsel romantilis-poetilise meetodi määratlus, vaid seda ületav, rabavalt iseteadlik tunnistus romantilise kunstniku piiritu, kirglikult mängulise tahtesuva kohta, millega seoses Friedrich Schlegel (oma kuulsas *Atheneum*’i 16. fragmendis) ütleb, et ta ei kannata enese üle mitte mingit seadust (sõna-sõnalt: poeesia “peab oma esmaseks seaduseks, et kunstniku tahtesuva ei kannata enese üle mitte ühtegi seadust”). Sest ainult kunstnikule saab osaks tuua alla konventsionaalne “kõrgem”, “müstiline”, “lõputu” — meie (kas meie?) kirjas “religiooni” — argisesse ja tavalisse — otsekuu lombrilauda — ja logaritmid teoloogilises või filosoofilises traditsioonis õigeks tunnustatud ülevus, s.t võtta temast juur nii nagu ka eitada viimaks teda ja tema siduvust, ja nii on Piibel Friedrich Schlegeli jaoks viimaks, ei esmalt “armastusväärne eraraamat” ja “kristlus ei ole ilmselt midagi muud kui universaalne künism” (*Atheneum*’i 12. või 16. fragment). Ja sama ka vastupidi. Vaid kunstnik oma tahtesuvast saab — või vähemasti peab saama — muundada tavalist, pelgalt tegelikkusega seotut, omistades neile just romantiseerimisprotsessis erakorralise ja tegelikkust ületava väarikuse — poeesias. Kogu vararoman-

tismi hiilguse ja kõigi tema probleemide juured on selles eituse ja jaatuise, alandamise ja ülendamise, nihilismi ja pea maagilise idealismi vastastikusel läbipõimumises. Sest maagia elavdab ja hingestab jumaliku kaudu tegelikku, nii et ka kõige silmapaistmatum ilming võib saada idee kandjaks, jah, tema teostuseks, — siis magab, nagu on kirja pannud Eichendorff, laul tõepoolest *kõikides* asjades, ja lihvimismasin ja käsikreissaag, katusepanija tenor ja elektriku bass, kõik nad ühinevad minu kõrvus taevaseks ingliskoorigiks...

Sa märkad, ma lähen rääkides pisut ägedaks, aga see peabki nüüd nii olema. Peab olema, kas nüüd või mitte kunagi (see tõravõõp, mida Su isa soovitas, peab pidevast lõrtsisajust hoolimata vett, tänu talle selle eest)... Ja romantiseerimine ei hõlma ainult väliseid asju, Jumalat ja maailma, vaid samal määral ka sisimaid, tundeid ja mõtteid, refleksiooni ja afekte. See käib nõndamoodi: mõtle, et Sa oled (ja mõtle seejuures, et see oled Sina, kes mõtleb, et see on — subjektina, objektina? Sinu enese asemel topelttühjusena?) Sa mõtled niisiis, et Sa oled. Hästi. Nüüd, esimene aste, mõtle, aga samuti, et Sina mõtled, et Sa oled. Ma palun. Ja nüüd, kui Sa nii armas oleksid (ja seda ainult, et mulle headmeelt teha), mõtle edasi, et Sa end mõtlevana mõtled, kes mõtleb, et Sa oled, — nii jõuame tasapisi kõrgemale, ees on romantilised väljavaated: mõteldud tunnete ja tunneldud mõtete ning romaanikangelastele, kes oma romaanist leiavad romaani, mille kangelaseks on nad ise (selle leiutas Novalis, *Heinrich von Ofterdingen* on see raamat või pigem on need raamatud); filosoofiale, mis tingimata on ka filosoofia filosoofia ja mis ise ei olegi midagi muud kui teaduste teadus, nagu kirjutab Schlegel, ja viimasena ka teda ennast, meie kirja, mis viimasel leheküljel järsku astendab enese kirja kirjaks, seal nimelt, kus autor oma Dorotheale suunatud kirjas filosoofiast unistab kirjast, mille tema kunagi filosoofiast kirjutaks Dorotheale ja mis näeks välja nagu “see kiri Sinule”... Kas karussell? Ennemini spiraal ehk noolkiire ekspresslift, mis teel katuse taevakõrguses pilvelõhkujas. Ja “kõiksuse mõte”, millest Schlegel tunnistab, et ta olevat tema “üks ja kõik”, ei ole siis sugugi mitte unistlemine, vaid pigem veenev romantiline, s.t intellektuaal-spekulatiivne konstruktsioon: peaaegu igaüks jõuab selle astendava mõtlemise abil, tänapäevalgi veel, igal ajal

üles (ja omavahel öeldes sellest veel kaugemalegi). “Just selles näed Sa aga ka, et filosoofia on lõputu ja et teda ei saa iial lõpule viia”, nagu religioongi, nagu poeesiagi, mille kohta ju öeldakse, tema olemuseks olevat igavesti saada, ent mitte kunagi lõpetatuse ni jõuda. Ja nõnda muundub romantilise kunstniku jaoks kõik: tema teadvus, tema maailm igaveseks ja kustumatuks pingeks idee ja nähtumuse, piiritu jumalikkuse ning maise ebatäiuslikkuse — tegelikkusest moonutatute vahel, ja see’p see on romantilise iroonia võnkleva mängu pinge, ei midagi muud... Võta kasvõi nii lihtne lause nagu “Pille uus sõber pole tegelikult just Herakles,” ja Sul ongi põhimuster käes — nõrguke poisu, võimsalt õlgu ja jalgu sirutav jumal: kuidas nad järsku paari said! — see on lõputult teisenemisvõimeline. Seal on siis abstraktsioon kunstlik seisund ja seega loomulik, või (*Atheneum*’i 51. fragment) “Naiivne on see, mis irooniani või eneseloomise ja enesehävitamise pidevas vaheldumises on loomulik, individuaalne või klassikaline või näib selline olevat,” ja iga mõiste leiab oma lõpetatuse veel vaid irooniliselt, sest “idee on mõiste, mis on lõpule viidud irooniani” Kas ma mõtlen seda tõsiselt? Aga täiesti! Ja ehkki ma tean, et Sa *ei ole* minuga kogu südamest ühel meelel, et poeesia ja filosoofia on inimkonna vaimuks ja hingeaks, siis küsin ma eneselt vahel ikka veel: ei tea küll, *miks* mitte?

Keelemängud üle viie või seitsme lause. Semantiline maskeerad — sõnade tants — daamide valik! Härrased vahetuvad! — ühes nende tähendustega. Mõtlemine, mis — nii armunult, nii kergemeelselt, nii vaimustunult — mõtleb iseend: Erose ja Poiesise entusiasmis, subjektiivsuse ja vabaduse loosungi all. — Vabadus? Jah, kallid, vabadus. Iroonia on erootiline vabameelsus, mõtlemise mõnuküllane vabadus — ja seega sõnaselgelt igasuguse ideoloogia lepitamatu vaenlane. Kuni mõisted tantsivad, nad ei marsi; siis nad liiguvad omaenese taktis ja mitte enam käsu korras. Tantsus tunned Sa ära nende rõõmu, sireduse ja ilu...: Elagu solidaarsete solidaarsus solidaarsetega! Elagu rahvastesõprus rahvaste ja sõpruse vahel! Maha ajaloo ajalugu! Ettepanek esimeseks maiks: Kõik töölisel ühte klassi!... Et see mõttelagedus veel üsna hiljuti oleks võinud elu maksma minna, annab talle mõtte, ja siis võib see mäng ikka ja jälle, kui tankid on tulekul, muutuda taas veriselt tõsiseks.

Iroonia on mõttevabadus ja kes teda umbusaldab, umbusaldab mõtlemist ennast. Nõndanimetatud tõsidus, eriti keele- ja mõistetõsidus, on ju — niihästi poliitikas kui teaduses — enamasti ikka vaid kõneleja, mitmekordistamist pelgava “süsteemi”, “terviku”, “tõe”, nende hirmunult alalhoidmise viiside, enesekaitse teenistuses. Iroonikud armastavad mitmust. Nad räägivad “tõdest”, unistavad “suurimast, eneses omakorda mitmeid süsteeme kätkevast süsteemist” (Schlegel) ja kaheks kõige eelistatumaks sõnaks on neil “(aja)lood” ja “jumalad” (kui palju lustakam ja rahumeelsem kui “(aja)lugu” ja “Jumal”!) Kujutle endale iroonikust õpetajat — oli kord üks säärane Sokrates, ja ta oli kõige targem kreeklaste seas! Siinsed õpetajad aga, mõned vastu tahtmist, mõned meelsasti — *on pidanud* aastakümneid oma õpilastele aiva ainsusi pähe ajama: marksism-leninism, töölisklassi partei (mitmused mõtle ise välja, nad on kenad!) ja hiljemalt teises klassis teadsid õpilased, et õpetajad valetavad ja et õpetajad ise teavad, et õpilased teavad, et nad valetavad — iseenesest kah romantiline astendus, ent läbi ja lõhki kuri. Ära siis põlga mul sõnadega mängijaid ja mõistetel tantsijaid (äärmisel juhul: ironiseeri nende üle!); nad on nõndanimetatud tõe lähemal, lõpmata palju lähemal kui kõik need teadusfunktsionäärid ja töökuulutajad, kes ajavad oma arvutiasjatundjad sassi tarkade kiviga. Mina igal juhul nüüd tean, mida too vannitoanaga — juba ta puhubki ukse taga — kui ta nüüdsama viimast korda raha sisse nõudma tuleb, kuulda saab: “Mu härra, tühipaljas elamine üksnes elamise pärast on *madaluse* tegelik allikas ja madal on kõik, milles pole mitte kübetki filosoofia ja luule maailmavaimust. Ja seega head päeva, mu härra.”

Kallis V***,

turvamees? Nõõritud naelsaabastes ja laiaõlgne, relv ikka ligi, ja kui Te rannas jalutamas käite, lippab ta lambakoer ikka eel, see kuulab paugupealt sõna? Ta eskorteerib alkoholivedu? Tagab bürookomplekside turvalisust? Et meie garaažiaknad tuleks trelitada? Noh, ma nüüd ei tea küll — ma arvan, ma muidugi tean, et Pärnu võib neil vihmasegustel päevadel vägagi kõle olla, nii et ollakse tänulik igasuguse meelelahutuse eest — ei, palun,

ära ometigi arva, et ma olen umbusklik või ehk isegi armukade, ainult — maja turvasüsteemist ma niisiis keeldun otsejoones — me räägime veel sellest — siiski oleks rõõmustav, kui Sa vähemasti õhtul leiaksid veel pisutki aega tegelda Schlegeli mõtetega filosoofiast, religioonist ja armastusest: “Eriti aga pead Sa sõnu pidama senisest pühamaks, muidu oleksid minuga lood sandid. Ma ei saa küll Sulle midagi anda ja pean sõnaselgelt nõudma, et Sa ei ootaks minult mitte midagi muud kui *sõnu*.” Uus kamin tuli muuseas üpriski kena välja; nüüdsama tõi meister, karuse siilipeaga noorepoolne mees, keti, mille ma paari päeva eest ühel hilisõhtul olin kavandanud: ta matkib San Fransisco *Golden Gate Bridge*’i — kas Sa mäletad veel meie väljasõitu väikeses lahtises turismibussis, kui järsku, vaevu veerand tunni jooksul, puhus Vaikselt ookeanilt lahele jääne tuul ja meie oma suveriietes istusime sillajalamil lõdisedes teineteise kõrval?

Sa võtsid, loomulikult võõristusega, kuidas siis muidu, teatavaks teesi, et “filosoofia on naistele hädavajalik, sest nende jaoks pole teist voorust peale religiooni, milleni nad võiksid jõuda vaid filosoofia kaudu”. Mis aga on filosoofia? Schlegeli sõnul hää, keel ja grammatika jumalikkuse vaistu jaoks. (“Minu lemmikstudiumi,” teatab Novalis, jõudnud tagasi linna surnuaialt, kus ta oli joonud ära paki piima, “kutsutakse põhimõtteliselt samamoodi kui minu pruuti. Sophia on tema nimi — filosoofia on minu elu hing ja minu enese mina võti.”) Ja religioon? Puhta vaimustuse ürgomane ja rikkalik allikas, harduse ja vaimustuse hõng, mis hoovab kogu me olemise kohal ja mis Schlegeli arust muide on harrastus, millega naistel, Sinul, peaks olema tõi taga rohkem kui millegi muuga. “Igavik kõikide oma maailmadega on kas meis eneses või mitte kuskil!” hüüab Novalis, nüüd jällegi juba teel kinno. — Pühimast pühim? — Inimese oma mõte, oma jõud ja oma tahe on Schlegeli arust temas kõige inimlikum, ürgsem, pühim. Niisiis ei mingit taevast äiukussutamist, ei mingit ühe-kuni-kolme-ainulisust, isegi mitte Kreekamaa jumalaid, nende peale vaadates jõuaks asjale ilmselt lähemale; sest võibolla oleks õige ja arvatavasti lühim tee kummardada armastatut ja nõnda inimlike kreeklaste inimest nõnda jumalikustavat usku moderniseerida, ja Schlegel oleks siin küll kahtlemata viimane, kes selle tee Sul maha laidaks või Sul himu ära ajaks, sest tema ei saa

ju kummardamata üldsegi armastada ja ei tea üleüldse, kas olekski võimalik kummardada kõiksust, olemata ealeski armastanud naist, näiteks Dorothead — kelm on see, kes seejuures midagi halba mõtleb, filister, narr ja lollpea. Filosoofia logaritmitakse religiooniks, logaritmitakse armastuseks; armastus astendatakse religiooniks, astendatakse filosoofiaks, ja siis on romantilise iroonia erootiliseks vasteks loomulikult flirt. Või armunud olek.

Ja nüüd, kallis, tahaksin ma esitada Sulle seitse küsimust (seitse, sest see arv on siin asjakohane ja seda päris otsustavalt kohe), tagamõtteta järjekorras, just nõnda, nagu nad mulle parasjagu pähe tulevad — ma isegi olen põnevil... Millal näitas teise inimese silmapaar Sulle esimest korda taevavõlvi? Ja millal avastasid Sa esimest korda oma näolt tema helgi otsekui tema peegelduse? Kuidas seletasid Sa enda jaoks nelipühaimet, et Sa kõnelesid seal võõraid keeli — mitte võõrkeeli, võõraid keeli — imeliselt soravalt ja unenäoliselt täpselt, nii et mälestusjäljena jäi püsima vaid õnnis enesetunne, ent ei ühtegi sõna enam? Siis Sinu tants, kord suvisel külaväljakul, murenenud betoonplaatidel otsekui ooperiballiparketil, kas seal ei olnud mitte ümbritsevate piltide tsentrifugaalpöörises tõmme, otsejoones üles? Ja kas Sinu tants ei muutunud viimaks mitte maailmaruumide tantsuks? Kas Sa nägid seejärel ümberseisjate nägusid, nemadki saanud Sinu nüüd kõiksust peegeldavast pilgust (mida Sa muidu kohtad vaid vastündinu silmades) pühalikuks, piduliseks? Ja Sinu hingamine, sügaval Sinu sees, kas seal oli kõigevägevuse ja õndsuse ja ajast vabanenud kaasaja rütm, mida võiks, aga ei pea nimetama Jumala, jumala (Sinus peituvat jumalikkuse) nimega? *Et ubi est domus dei in qua invocetur nomen eius?* Ikka nii ju! Vastust Sa tead.

Ära nüüd pelga, et ma Schlegeli hoiatust unustades tahan pakuda Sulle “jumalikkuse õppetunde”, ma lihtsalt ei viitsi täpsemalt kõiki neid selle kirja meeste ja naiste suhte kohta käivaid aforistlike viisakusi lähemalt vaadelda. Kas peab, küll ebamehlikult, muretsema, et naiste vaimuharidus kasvab nende kõlbelise süütuse ja ühtlasi nende naiselikkuse arvel? No hüva, no hästi, vaim muudab kombed metsikuks — ent vaimulagedus *hävkitab* nad. Kas poleks mehe jaoks kõige ebainimlikumaks kiituseks naise lause: ta on halb inimene, aga ta on *mees*? Nüüd, nagu Schlegel küllap isegi seda aimab, ehkki pisut rusutult, et see ei olegi vahel

naise jaoks nii halb soovitus. "Ainult leebe mehelikkus, ainult iseseisev naiselikkus on õige, tõene ja ilus"? Õige! Tõene! Ilus! Aga: mehed mehelikuks, naised naiselikuks, nõuab Theodor Fontane, see *humorist* (Fritz Schlegel mõtleb seda ju tõesti hästi): Nii nagu tuleb poeesia ja filosoofia ning filosoofia ja religioon ning religioon ja poeesia muuta romantiliselt universaliseerituks, s.t ühendada, — ja nendega koos ka poeesia ja proosa, geniaalsus ja kriitika, kunstpoeesia ja looduspoeesia, kunst ja haridus, poeesia ja ühiskond, vaim ja elu — niisamuti tuleb poetiseerida mehi ja naisi: hingestada-ühendada-segada-ühte sulatada. Kirjanduslikult näeb see üpriski kena välja, vaevalt aga suudab, kallis, Sinu skeptilisust kahandada.

Oh ei, Sinu telefonikõne ei seganud sugugi mu kirjutamist. Ma tegin just esimest korda kaminasse tuld; siilipea, silmanähtavalt uhke oma töö üle, mitte ainult ei koristanud ära ülejäänud kive, oma kette ja mõrdivanne, vaid pühkis ka toa hoolega puhtaks ja pani isegi korvi kasehalgudega valmis. Mul on hea meel, et teil rannabaaris tore oli, nii erakordselt kindla saatja juuresolekul vaevalt Sind keegi tülitada tihkas. Suur tänu teadete eest. Ma kirjutasin palju üles ja tahan nüüd selle sedeli ja käsikirjavihu üles kaasa võtta ja tule ees edasi kirjutada (kamin tõmbab vägevasti).

Flirdi olemuslik põhjus on seega romantilise universalismi mängus, ühinemismängus; samuti nagu iroonia annab alati tunnistust kõnelemise ja keele lõpmatust, tabamatust tõsidusest. Jääb küsimus, kui palju tänapäeval — Sina, Meie, Mina — usutakse veel armastuse sisse. Kunagi, Platonil või õigemini Sokrateel, Platoni iroonilisel vastandil ja täiendajal, viis ta otsejoones õndsusesse, kõrgele üles! Ta juhtis nimelt hinge igavesti hiilgavasse ideederiiki (kus filosoofid olid viimaks ometi omakeskis...) Schlegelil hõljub ehk selletaoline pilt silme ees: "Naiste elamise viis kipub neid üha enam ja enam piirama ja nende vaimu juba enne selle õndsakssaamist maa emalikkude rüppe matma" — arvab ta, — seal olevat mehel edumaa, ta tõmbab teid: vaim üsast vaimuks! Või (*Atheneum*'i 49. fragment): "Poesias käiakse naistega sama ebaõiglaselt ümber kui elus. Naiselikud ei ole ideaalsed ja ideaalsed ei ole naiselikud." — Ideaalne naiselikkus! Naiselik ideaalsus olgu seega meie romantiline loosung, seda me hindame. Ideaalsus? "Emadus", ja need sünnitusmaja kasarmuvoodid, akna

taga katlamaja või prahipõletusruumi roostes korsten. — “Sümpaatia”, pühapäeva pealelõunal teatri väikese maja kõrval pargipingil noor naine, kahvatult ja sõnatult jõllitamas oma meest, kes vedeleb prügikasti kõrval omaenese okse sees — “Ma t-tantsin Sinuga t-taevasse, armastuse s-seits-tsmendasse t-taevasse” Siis progress, ka siin (üks), *Beziehungskisten*’i, nn uut moodi vahekor-dade poole: demokraatlik, solidaarne, võrdsed õigused, mõlemad teksastes, ja kui on öeldud jah lapse kasuks, siis tuleb läbi teha üks isade kool, üks rasedate rühm, kaks mähkimiskursust... Ja pisut hiljem (kas ideaal?) Uus Naine: *lap top* ikka käekotis ja järelevalvenõukogu koosolekul ei kannata mitte mingi hinna eest jakki, vaid sügava dekolteeaga õhtukleiti, toorsiidist, Armanilt. Kombes!

Mida aga, kallis, saaks tõsimeeles selle vastu väita? Hoopiski teistsugused on eesti kombes, mil juured sõna otseses mõttes aastasadade vanuses talupojakultuuris, mida nii kähku juba rööpast välja ei löö. Või vastupidi, see neetud saksa veidrus (tunnen seda täpselt) vaadelda asju idealistlikult, s.t soovitavusena, et siis tegelikkust, elu (“seda elu”) kas üdini põlata või kohusetundlikult kui proosalis-banaalsuse kehastust läbi teha, ainuüksi sellepärast, et Kantist teadupärast enam lahti ei saa? Ja ikkagi ja siiski ja ikka ja jälle: armastusel on vaja vastandit, pinget, ühendamatust, et teostada end võimatu ühendamise igatsuses. Selles on ta poeesiaga peaaegu identne. Tema puhul, tõsi küll, lisandub veel miski, mille kohta aga vaevalt saab öelda, et see oleks *olemuslikult oluline* — need on kehad. Ma vaatasin neid oma vanast *Konversationslexikon*’ist, leksikon pärineb aastast 1898, aga tollest ajast need asjad vist eriti muutunud ei ole — ja otsekohe hämmastas ja puudutas mind nende sõnade ilu: *Kreuznaht*, kolju ristõmblus ja *Pfeilnaht*, kolju noolõmblus, tema suur *Keilbeinflügel*, kiilluutiib, *Schläfenbeinschuppe*, oimuluu tikkeljätke ja *Hinterhauptshöcker*, kuklaluu kuklamügar, siis *Rabenschnabelfortsatz*, abaluu ronganokkjätke, *Hüftkreuzbeinfuge*, puusaliiges ning kohe ümber nurga: *Grosser Rollhügel*, suur keraliiges, millelt pilk suundub alla: *Köpfchen des Wandenbeins*, pindluupeakene; ja viimaks kahtlesin ma siiski väga, kas eelistada tuleks kontsluud või istmikuluud, sest olemas on nimelt veel sahkluu, kiilluu ja kuupluu... Nagu Sa loomulikult tead, on need sõnad ja see, mida nad tähistavad, muide meestel ja naistel ühesugused ja nüüd pean ma oma telefonimärk-

meid uurima, et manada endale silme ette põhilisi erinevusi, mida Sa mulle selgitasid. Kitsamad õlad, seda küll, ja tooraks laiem ja lühem. Seevastu *mandibula* mehel massiivsem ja *sternumi* roidekaar järsem. Loomulikult vaagen, *alae majores*, lühem ja laiem — kitsam ja ahtam, ja naise tähelepanuväärsest puusaluust tean ma vaid, et ta teaduses ennast parema meelega *os coxae*'ks kutsuda laseb. Viimaks rasvkude, mis teil on lokaliseeritum ja asetseb ustavalt, sageli raskesti paigaltnihkiva massina vaagna, reite ja kõhu piirkonnas — ja see ongi siis kõik? Ilmvõimatu! Kas me mitte ei leidnud, et armastus on abstraktsioon, tõmbejõud, teatud magnetism, mis vajab kahte poolust, vastandeid, pinget ja viimaks mehe ja naise üleüldist ühitamatust — ja nüüd? Ja nüüd, kui me veel kord oleme 200 aastat oodanud uut "Fontenellet või Algarotit", kes meile sooerinevuste iseäraliku saladuse ära seletaks, siis tuleb Sinu asine anatoomia ja väidab, et rohkem seal midagi enam ei ole ja kõik lõppevat pisut laiema ja kitsamaga *respective* ja pikema ja lühemaga ja eriti rasvkoe jaotumisega; ülejäänud eest, ent see ei kuuluvat enam anatoomia alla, kandvat hoolt hormoonid... Kallis! — Keelte mäng ühes, teises suuõõnes. — Kaelasoonte tuiked põskedel. — Sõrmeotste komped seljal, puusakaarel, istmikul. — Rinna, kõhu ja reite kerkimine ja langemine. — Pinge, lõtvumine. — Niute ja reite närvivõdin. — Löötsutamine. — Hingetõmbed. — Higi kulmude vahel. — Armastus...

Enne veel, kui ma seda mõtet edasi mõelda jõudsin, sekkus õnneks Novalis ja võttis pikemata istet taburetil tule ees. Ta tulevat kinost ja olevat seal ühe luuletuse oma märkmikku kirjutanud — mõtles ta selle ehk välja ainuüksi sellepärast, et kahtlemata olnuks kena just seda luuletust kinolina pimedushubinas kirja panna? Ta vangutas mõttlikult pead — vaiki! —, siis luges mulle ette:

*Kui loodu kohta enam eal
Arvõti kehtima ei pea
Kui enam õpetatud peast
Nii suudleja kui laulja teab*

...

*Kui luuletus ja muinaslugu
On äratunud tõsilugu
Siis ühe salasõna vael
Kõik äraspidi olek läeb.*

Vaevu viimase värssi üles ütelnud — nüüd hämmastavalt so-noorsel, kogu majast läbi tungival häälel —, hüppas ta järsku püsti, vaatas mulle pilkavalt otsa ja arvas: see on *hea*, eks ole? Siis rebis ta selle lehe märkmikust ja viskas tulle. Lävel pöördus ta veel ja ähvardas: Seda ei unusta me ju ikkagi, või kuidas?!

Kallis V***,

Seni on sõna “parkettmeister” mulle ikka Clemens Metternichi, Viini kongressi esitantsija meelde toonud: kongress tantsis, las-kis Napoleonil ennast vaid hetkeks oma rütmi eksitada, tantsis edasi, ja šampuse juurde luges Metternich ette Püha Liidu asu-tamisdokumendi, mille tulemusena Saksamaal vallandus biider-meier, päeva- ja öövalvurite ajastu: nuhkide, tsensorite, salajas-te uurimiskomisjonide ja stagnatsioonihoidjate, kelle kõrgeimaks isandaks oli Viinis vahepeal vürstiks ülendatud Metternich... Ja nüüd kolis tänaseks ja homseks — puuparketi, kreissae ja koli-seva lihvimismasinaga — sisse see hoopis teistsugune parkett-meister (ta ööbib oma suitsude ja viinapudelite seltsis sauna ees-ruumis): väheldane, juba pooleldi allilmamehike, kes vaevu nel-jakümnesena juba nii palju ühe ja kahekomponendilist lakki sisse hinganud, et ta on sõna tõsisel mõttes ühe jalaga hauas — märk, et minagi peaksin teele asuma! Enne kui lakiaur ja lihvimistolm ka minu bronhid kokku kleebib, panen ma õhtul oma asjad kokku ja kolin hotelli; seega on see esialgu minu viimane kiri Sinule. (Kui väga ma tahaksin Pärnusse, aga semester ei lase mind tulema. Ja kui tore oleks küll, kui Sa saaksid siin olla — aga just praegu on olukord siin kõike muud kui turvaline...)

Armastus. Ja seega religioon — aga ei, ei mitte “mäejuutluse jm kohaselt”, vaid hoopiski teisiti; sest nüüd peab nii religioonis kui ka armastuses kehtima (loe palun lk 2309): “Sest armupaar

näeb armukommet täita ka oma ilu valgel””. See lause on muuseas tsitaat Shakespeare’i *Romeost ja Juliast*, 3. vaatus, 2. pilt — väheke pentsik katekismus, mis peaks usklikke õpetama ja nende meelt ülendama, kas Sa ei leia? Aga vähemasti esialgu ei vaidle Schlegel sellele üldsegi vastu; nõnda nagu alul kuulutati romantilist poeesiat kui progressiivset, ennast lõpmata astendavat universaalpoeesiat, nii tuleb ka religioon — astendada? logaritmid? — muundada progressiivseks universaalreligiooniks, mis järgib ainuüksi inimliku subjektiivsuse kärke, kunstnikuvabadust ja tahtesuva, kelle jaoks — tõesti, tõesti, *mina* ütlen teile! — ei oleks ei midagi enamat üpriski ebahuvitavast sofistikast eristada, “kas on üks jumal või kolm või just nõnda palju, kui Sa soovid”, ütleme siis parem kohe: lõpmata palju. Nimelt nõnda palju, kui on inimlikke subjekte, pane tähele, tõelisi, romantilisi subjekte ja mitte — see mõte on omal moel kärearistokraatlik — mingisuguseid subjekte, koduseid ja kodanlikke inimesi, kes ikkagi seavad oma samme vaid karja järgi, kes ripuvad karjamaa küljes, kus neid nüüdsama söödetakse, ning eriti jumaliku karjuse, Kristuse küljes... need on mõistlikud austrid, vähese eluoiuga limused, läinud kaotsi tõelise, romantilise mina universaalreligiooni tarvis. Üleüldse, elu — tuleks vist distantsi hoida, sellest üle olla! Sest liigagi tõsi on, “et eluhetkedel ei saa ise jõuda õi gete arusaamadeni elust” või siis, filosoof Woody Alleni sõnul: “Kui keegi on saanud külma või tal valutab kõht, siis on kunstil lips läbi. Siis kugistab tegelik elu ta alla.” Universaalreligioon on kunstnikureligioon ja romantiline tekst saab jumalikkuseks, mis näitab autorile või lugejale (“laiendatud autorile”, laiendatud tegelikkusele), milline on tema subjektiivne võimekus, — “Jumalikkus on seotud karmusega” — on tema jaoks pühim, nõnda Schlegel, õige küll ja täiesti veenev: et tal siin mõlemad puuduvad, kujundab ta nad enda jaoks seal. Universaalreligioon on subjekti totaalne religioosus, mis palvetades seab iseenese palvetamise objektiks; sest see on ju “inimese enese mõte, tema enese jõud ja tahe... pühim temas”, ja häda sellele, “kes patustab oma pühima osa, oma individuaalsuse vastu”. Nii avardab mina ennast maailmaks, siinilmaks ja teiseks

ilmaks, ja jõuab romantilise poeesia fluidumis selgusele inimvaimu lõpmatuses, milles kõikide loomulike asjade jumalikkus ja jumalate inimlikkus on millalgi, kuskil üks ja seesama, nimelt inimese kui uue, romantilis-kõikvõimsa *artifex mundi* hiilgavas peegelpildis.

Nõnda, hästi — ja isegi parketilihvimismasina meeletu mürgel ei saa mind takistada selle mõtte ülevust tunnistamast: et religiooni olemuse ja tuuma põhjendus peitub inimlikkuses ja sedavõrd olevat jumala teadvus ja inimese teadvus identsed. (Sellepärast aga — ehk tulevikus koos Sinuga? — põlgan ma alati pisut Sinu sõbranna M-i, kes oma lõpmatusjanu, oma religioosseid vajadusi kustutab nonde tobedate ufolugudega — see on ju peaaegu blasfeemia ning inimvaimu tobeda rüvetamisena kõige tipuks veel jumalavallatus.)

Teisalt... Teisalt läksid Friedrich ja Dorothea Schlegel ainult viis aastat hiljem Kölnis katoliku usku üle. Kolisid Viini. Schlegel asus alul keisri, siis paavsti teenistusse, mille eest talle lõpuks anti Kristuse orden, mida Sa praegu Kölni kirikus võid vaadata. Schlegel tantsis, olles juba poollegaalselt aadliseisusse tõstetud ja kandes nüüd nime Friedrich Schlegel von Gottleben, Metternichi nootide järgi kongressil ja veel paar kuud Frankfurdis Saksa Liidus, siis jättis vürst ta maha. Asjad läksid päris hulluks, kui von Gottleben, ikka veel Viinis, vahetpidamata praekanu kugistades, andis enese peaaegu täielikult magnetismi meelevalda ja kirjutata vahepeal kohutavalt mugavas, lohisevas stiilis artikleid umbes selles vaimus, et kätte olevat jõudnud enese sisse vaatamise ja koju, nimelt Ühtse Püha Katoliku Kiriku rüppe pöördumise aeg — Schlegel, mida Te sealjuures ometigi mõtlesite?

— See ei olnud reetmine, kui Te seda silmas peate. Muuseas, ma palun pehmemaid sõnu. — Mispärast aga usku vahetada? Teie progressiivse universaalreligiooni, lõpmatuseks võimelise religioosse fantaasia nimel püstitatud jumal-inimese subjektiivsuse ja vabaduse projekti kõrval oli see vahetus Kölnis ikkagi langus, murdumine, ristil kokkuvarisemine. — Mitte mingil juhul, ja mulle ei meeldi teie kõiketeadev toon, talitsege ennast ometi, ma

tean, Te olete minu pärast õhinas, ma hindan seda väga, aga ikka õiges vormis, kui ma paluda tohin. Pange end korraldusi tõesti minu olukorda 1805. a paiku. Dorothea käis peale, et aeg olevat viimaks ometi abielluda — aga millest me pidime elama? Aja-kirjad ei toonud peaaegu midagi sisse, nendest paarist honorarist siin-seal ei piisanud lõpuks isegi mitte korraliku pesu ostmiseks ja Saksamaa anarhilistes poliitilistes oludes ei saanud mõeldagi mingisugusest kindlast sobivast töökohast. Friedrich Wilhelm, minu vend aga... Ta loenguid Viinis kroonis triumfaalne edu, õukonna uksest käis ta sisse ja välja — ja x-nda tungiva palvekirja järel muretses ta Teile viimaks koha keiserlikus arhiivis. Nii sai teist katoliiklane karjääri pärast, sest loomulikult Te teadsite, et protestandina katoliiklikkus riigiteenistuses hästi edasi jõuda ei saa — veel kord, hoidke ennast ülbuse eest! Muidu tuleks meie väga põgus kohtumine enneaegu lõpetada. On tõsi, et me saime Viinis esimest korda rahaasjades jalad pisutki maha (ärge unustage, et Dorothea ligines nüüd juba viiekümnele). See oli loomulikult aga vaid asja üks, kui soovite, labane külg. Te märkisite õigesti, see universaalreligiooni mudel, millega me üheksakümnendate aastate lõpust peale katsetasime... — Meie? Jah, meie: Novalis näiteks... — Aga Novalise projekt oli ju hoopis teistsugune! Tema jaoks oli “kristlus” muinasjutumotiiv, läbi ja lõhki poeetiline kavand, mis... — Kas minu oma siis ei olnud? Just sealt saigi alguse meie probleem. Universaalreligioon oli meie jaoks eksklusiivselt subjektiivne ja et romantilise subjektina tuli õigupoolest kõne alla õigupoolest vaid kunstnik, puhas esteetiline idee. Varsiti me aga märkasime — ma arvan, et esimesena mu vend —, et moraalne väärtustamine vastandub täielikult esteetilisele. See lõbustas meid (“Moraali vallas tähendab hea tahtmine kõik, esteetika vallas ei midagi,” pilas mu vend), aga see ajas meile ka hirmu nahka. Mitte ainult et meid, meie progressiivselt astenduvat teadvust varitseb oht kaotada igasugune intellektuaalne orientiir, haihtuda üha väiksemates või suuremates astendajates ja laostada seeläbi ennast vaimselt (tänapäeval öeldaks selle kohta ehk “dekonstrueerida” — Te näete, ma olen asjadega kursis). Tunduvalt

rusuvam näis meile asjaolu, et me võisime varem või hiljem ka moraalsete, kõlbeliste olenditena, kes me ju ikkagi olime või vähemasti olla tahtsime, oma lõpu leida. Sest puhtsubjektiivselt, meie esteetilise intelligentsi mängu meelevaldas kõlblus ja moraal tühistaksid ja hävitaksid iseenese. Nõnda hakkasime otsima eneseülendamise ja mina tema üksikvangistusest iseendaga vabastamise, pelgalt subjektiivse transtsendeerimise teid, lühidalt: olime objektiivsuse otsinguil. — Jah, me otsisime objektiivsust ja nimelt, me jäime pretensioonikaks, intellektuaalset, esteetilist ja kõlbelist objektiivsust, taotlesime subjektiivsuse tühistamist objektiivseks universalismiks... — Mille tagajaks Teie arust pidi olema rooma kirik? — Kes siis veel. Katoliiklus oli filosoofilis-esteetilis-kõlbelise universaaluse idee ainus ajalooliselt võimas kehastus, mille Euroopa oli seni sünnitanud (te ei hakka ometi mulle Moskvast rääkima, ega?) — ja kaotused? Näiteks isikliku vabaduse osas, kui maadligi pidite Te ennast Metternichi roosa all painutama, pidite meelitama, bürokraadiila lakkuma... — Bürokradid on selleks, et neid kasutataks, vorm iseenesest ei ole oluline... — Teie ülistatud universaalsuse poliitiline täidaminek, Püha Liit, ei olnud peale 1815. aastat ju enam midagi muud kui restauratiivne monarhistlik diktatuur... — Teda oli ju tarvis, et panna piir rahvusradikalismile ja äärmuslikule vabariikluse vaimule. — Samas kui Teie enese vaim kahekümnendatel aastatel üha enam ja enam kokku kuivas (vastupidi Teie kehakaalule). Viimaks saatsite Te oma vaimsele õele Christine von Stranskye magnetiseeritud puuvillarulli, et leevendada tema klimakteeriumivaevusi... — Mitte kunagi, mitte iialgi ei ole ma kahelnud vaimu toimes. — Teie stiil käis täielikult alla, poeetiliselt olite Te ammu enne oma surma laip. — Ah, poeesia... Mõelge ometi, et Novalis suri 29-aastaselt tiisikusse. Kahekümne üheksaselt, tiisikusse, kahtlemata poeetiline surm. Mina aga elasin temast kauem.

Ei, sõnas Novalis, kes oli tähelepanematult sisse astunud. Ei, Schlegel, sa ei teinud seda mitte. Ja ta sidus endale käteräti puusade ümber ja astus uude, valgeks kahheldatud, nüüd pidulikult valgustatud vannituppa...

Schlegeli religioon

Mis sellel õhtul veel sündis ja millest räägiti, sellest tahan ma Sulle parema meelega suusõnal jutustada. Kirjutades kaovad nii mõnedki asjad lõpmatusse, ja seepärast hakkab tõepoolest kätte jõudma päramine aeg, et Sa tuleksid tagasi ja võtaksid oma maja enese valdusse.

CLAUS SOMMERHAGE (sünd. 1950), õppinud Bonni ja Stanfor-
di (California) ülikoolis germanistikat, filosoofiat ja võrdlevat usundi-
teadust; aastal 1982 promotsioon, 1991 habilitatsioon Bonnis; alates
1992. aasta sügissemestrist saksa kirjanduse erakorraline professor Tar-
tu ülikoolis; kirjutanud raamatuid Thomas Mannist ning romantismi
kirjandusest ja maalikunstist, artikleid ja esseid 19. ja 20. sajandi kir-
jandusest. *Akadeemias* avaldanud esse "Kleistiga Eestis" (1993, nr 12,
lk 2558–2577).

Bord 8-12. 06

*Nuusstake Härtsrog traoni
!real.*

Erik Obermann. ***

IDEOLOOGIA JA UTOOPIA: KAS UTOPISMI LÖPP?

Leonidas Donskis

Tõlkinud Küllike Saks

Mis Hayeki üsna loogilises, mõjusas ja veenvas argumentatsioonis tõepoolest hämmastavana näib, on tema ja Spengleri sotsialismimõiste ilmne kokkulangemine. Kunagi ei tohiks unustada, et oma teoses *Preussentum und Sozialismus* defineeris Spengler sotsialismi just nimelt võimutahte printsüübi täieliku täideviimiseks, s.t toimiva võimutahtena; kõik muu sotsialismi sisimasse olemusse puutuv on Spengleri järgi vaid ideoloogiline mokamäärimine. Kuidas tuleks sellest kummalisest *coincidentia oppositorum*'ist aru saada? Miks kasutavad Hayek ja Spengler — need lepitamatud mõtlejad, kes teineteist põhjani eitavad — sotsialismi tuuma defineerimisel täpselt ühte ja sama argumenti?

Tööhüpoteesiks võiks võtta, et niihästi radikaalselt historitsistlik ja fatalistlik lähenemine, mida esindab *Preussentum und Sozialismus*'e ja *Õhtumaa allakäigu* autor, kui ka radikaalselt antihistoritsistlik, antiutopistlik ja tükatine (Popperi termini kohaselt) lähenemine, mida pooldab Hayek (ja koos temaga kõik antiutopistlikud mõtlejad, nagu eespool näidatud), heidab üllatava üksmeelsusega kõrvale imaginaarsusprintsüübi, eelistades sellele reaalsusprintsüüpi. See ei tähenda, et sotsialism peaks esindama imaginaarsuspõhimõtet; vastupidi, rohkem kui miski muu põhineb see nõndanimetatud *Realpolitik*'il. Asi seisab pigem selles,

Algus eelmises numbris.

et need kaks lähenemist jäävad paradigmaatilisest utopismist selgesti väljapoole; seega ei ole neil selle kohta midagi öelda. Sellest probleemist tuleb edaspidi veel juttu.

Radikaalselt antiutopistlik lähenemine jõuab haripunkti väitega, et varem või hiljem viib utopism totalitarismini. Lühidalt: utopia võrdub totaalse ühiskonna ideega. Üks selle mõttekäigu hiilgavamaid väljendusi leidub Ralf Dahrendorfi utopismikriitikas. Oma teoses *Reflections on the Revolution in Europe*, kus autor ühineb Hayeki ja Popperi kompromissitu võitlusega utopistliku mõtteviisi vastu, väljendab ta seda järgmiselt (Dahrendorf 1990: 61–62):

Me peame ka utopia suhtes olema ettevaatlikud ja mitte ainult rousseauliku utopia suhtes. Utopia kuulub totaalse ühiskonna idee olemusse. See võib paikneda "eikuskil", kuid on seatud selle maailma tegelikkuse vastuprojektiks, milles me elame. Utopia on täielik alternatiiv, seega vältimatult suletud ühiskond. Miks ma ei viinud täide oma kavatsust ega kirjutanud teost *1989* vastukaaluks Orwelli raamatule *1984*? Sest ma ei suutnud Winston Smithi jaoks Suure Venna aastast mingit väljapääsu leida. Heasoovlikud utopiad pole kuigivõrd paremad. Karl Popperi hävitav rünnak Platoni *Riigi* vastu teenib sama eesmärgi. Kes tahab utopistlikke plaane ellu viia, peab kõigepealt puhtaks pühkima tegeliku maailma lõuendi. See on brutaalne hävitustöö. Teiseks tuleb ehitada üles uus maailm, see toob aga paratamatult kaasa vigu ja ebaõnnestumisi ning nõuab igal juhul ebamugavaid üleminekuperioode nagu "proletariaadi diktatuur". Suure tõenäosusega takerdumegi lõpuks üleminekuperioodi; diktaatorile pole kombeks oma võimust loobuda.

Peamine järeldus sellest arutlusest oleks järgmine: utopia tõeliseks eesmärgiks on luua konfliktideta ühiskond, mitte õnnelik või vaba või mittemanipuleeritav ühiskond. Võiks arvata, et utopistlikud mõtlejad ja kirjutajad on ühiskonna täiustuvuse sidunud pigem sotsiaalse konflikti elimineerimisega kui inimõiguste, vabaduse ja indiviidi ainukordsuse respektimisega, mis alati põhineb inimeste oskuste, väärtuste ja eelistuste konfliktil eneseteostusviisidega. Sellepärast leiaksime seda arutluskäiku *ad absurdum* järgides, et utopisti jaoks oleks ühiskonna ideaalseks mudeliks või prototüübiks surnuaed.

Esmapilgul kõlab esitatud arutlus kõitvana. Tõepoolest paistab, et More, Andreae ega Campanella polnud liialt mures ühiskonna õnnelikkuse pärast. Paikadeks, mis teeksid inimese õnnelikuks ja vabaks, ei saa pidada ei Campanella *Päikeselinna* selle kalduvusega kõigi ühiskonnaliikmete totaalsele ühetaolisusele ja unifikseerimisele ega More'i *Utopiat* tema vahetegemisega kehalist tööd tegevate meeste ja naiste ning nende süfograantide vahel ega Andreae *Christianopolist*, kus inimlikke kirgi käsitletakse häbiväärseina (rääkimata nähtava vahe puudumisest religioosse ja ilmaliku sfääri vahel).

Kuid mulle näib, et utopistliku konstruktsiooni ja antud eposhi valitseva orientatsioonisüsteemi varjatud adekvaatsuse mõistmiseks tuleks muuta probleemi rõhuasetust. Galilei kuulutatud *mathesis universalis*'e põhimõtte kui inimliku maailma matematiiseerimise ja järelikult jumalikustamise viis, niisamuti nagu inimese osalemine täiustuvuse sümboolses maailmas, võivad osutada võtmeväidetele, mis nimetatud probleemile uut valgust heidavad.

Klassikalises utoopilises tekstis ei ole täiustuvus kunagi suunatud inimestele endile ega mitte ka teatavale üksikindiviidile. Seda on nähtavasti käsitatud kui maise korra vastavust taevasele korrale (Platoni *Riik*) või kui asjade — mille hulka kahtlemata kuuluvad ka inimolendid — empiirilise korra vastavust matemaatilise-sümboolsele korrale. *Mathesis universalis*'e täiustuvusest tuletatud Ülimat Korda võib leida oluliselt renessansi episteemilistel, esteetilistel ja isegi moraalsedel ideaalidel põhineva Utoopilise Korra tuumas.

Nii kujutavad seda suured utopistlikud jutustajad — või uute tsivilisatsioonide kirjeldajad. Andreae leiab pärast hea laeva "Fantaasia" hukku Christianopolisse sattudes eest võõnditeks jaotatud linna, mille ehituse sümmeetria ja geomeetria peegeldub 400 linnaelaniku korrastatud elus (võõndid sõltuvad neis tehtava töö iseloomust); Campanella Austrinopolis on ehitatud kontsentriliste sõõridena. ("See on jaotatud seitsmeks suureks sõõriks või ringiks, mis nimetatud seitsme planeedi järgi, ning iga ring

on järgmisega ühendatud nelja tänava kaudu, mis läbivad nelja ilmakaare suunas nelja väravat.”³)

Mõni ime, et selline matemaatilisel, astroloogilisel ja metafüüsilisel täiustuvusel põhinev korrastatud ühiskond on igavesti vaba kõigist konfliktidest, sest konflikti on siin vaadeldud kui korruptuse märki. Seda laadi loogika läheneb tõesti ohtlikult tolele, mida Popper kutsus “utopistlikuks seadistamiseks” ja Dahrendorf nimetab “vastuprojektiks” (kui me pole võimelised taipama utopistliku teadvuse peidetud mõõdet ja võtma utoopiat kunstlikuna, ütleksin isegi, et kirjanduslikuna).

Pealegi võime osutada veel ühele utopistliku mõtte *locus minoris*’ele: selle nõrkuseks võib pidada arvukaid rõhuasetusi sotsiaalses harmoonias, mis on pealiskaudselt vastandatud ühiskondlikele konfliktile. Sellest seisukohast tähendab utopia, kui kasutada Ferdinand Tönniesi termineid, alati erutavat kutset taanduda *Gesellschaft*’ist *Gemeinschaft*’i: urbaniseerunud, mehaanilisest diversiteedist ruraalsesse, orgaanilisse, idüllilisse unitaarsusse; loomuvastasest korruptusest loomuliku korra juurde; lõpuks konfliktilt harmooniale.

Seda laadi ajaloolist või tsivilisatsioonilist ümberpööramist pakutakse mitmes utopistlikus tekstis, nende seas ka Rousseau kahes *Discours*’is ja William Morris teoses *News from Nowhere*. Võiks õigustatult rääkida utopistlikust usust kaotatud maisesse paradiisi kui sekulariseerunud paradiisi ideesse. Paradigmaatiline utopism kui selline sai tekkida üksnes Lääne tsivilisatsiooni moodsa ideoloogia tagajärjena.

Ilma renessansiajastul kerkinud Inimese Linnata — kui kasutada Christopher Tunnardi metafoori, mille abil ta kirjeldas linnaajaloos toimunud põhjapanevat muutust — poleks ülaltoodud utopistlike linnade jada kuigi kerge mõista. Andreae Christianopolis ja Campanella Austrinopolis — koos mõne teoreetilise liigenduse ja täiendava sotsiaalse analüüsi elemendiga — üksnes

³Lõik Campanella *Päikeselinnast* on tsiteeritud teosest Tod, Wheeler 1978: 40–41.

peegeldavad Leonardo maise ilu, selguse ja korra linna või Antonio Filarete *Sforzinda*'t, taevaliku täiustuvuseni küündivat ilu ja korra maist eeskju.

Sügavama seletuse uutele tsivilisatsioonilistele tingimustele, mis on võimaldanud moodsa ehk paradigmaatilise utopismi tekkemise, annab Harvey Cox raamat *The Secular City* (Cox 1971). *Technopolis*'est kui vihjesta renessansist pärinevale Lääne sekulariseeruvale tsivilisatsioonile saab Jacob Burckhardti järgi **inimese ja maailma avastamise ajajärk**, mis laseb meil seletada moodsa utopismi juuri. Lääne maailma sekulariseerumist ei saada üksnes inimese ja maailma avastamine või Lewis Mumfordi sõnutsi ekspansiooni ajastu (Mumford 1944), vaid ühtlasi modernsuse tõelise tuuma kujunemine — tsivilisatsiooniline avatus ja universaalsus väärtussüsteemis ning inimlikus eneseteostuses. Mis imet siis, et krahv Giovanni Pico della Mirandola testamendi telgarusaam nii kõlab: inimene võib endast teha, mida iganes soovib.

Edasises tõlgenduses keskenduksin järgmisele: tõendada, et utopia kui niisugune ei vastuta "utopistliku seadistamise", "ratsionaalse konstruktivismi", "inimliku spontaansuse ja vabaduse hävitamise" ega "selle maailma, milles me elame, tegelikkust vastustavate projektide" eest, samuti mitte kaasaegse totalitarismi ohtlike prohvetikuulutuste ega isegi selle ratsionalistlike ennustuste ja õigustuste eest.

IDEOLOOGIA JA UTOOPIA

Ei see alapealkiri ega kogu esse pealkiri pole mõeldud vihjena Mannheimi teosele *Ideologie und Utopie* (1929). Tema mõjukas utopismiteooria on loodud enne raskeid ja häbiväärstavaid rünnakuid utopistlikule mõttele. Seetõttu on väga kerge selgitada, kuidas ja miks sai Mannheim oma tähelepanuväärstes panuses ideoloogia ja utopia teoreetilisse liigendusse teha ühest küljest selget vahet ideoloogia ja utopia vahel ja teisest küljest utopismi päritolu uuringutele positiivset rõhku panna.

Mannheim defineeris utopistlikke ideid kui "tegelikkusega inkongruentseid", mis tegudesse tõlgitult kalduksid olemasolevat ühiskondlikku korda kukutama. Ta osutas ideoloogiale kui ideede tervikule, mis samuti tegelikkusega inkongruentsena kaldub just vastupidi, olemasolevat süsteemi alal hoidma. Seega võivad utopistlikud ideed definitsiooni kohaselt teostatuna muutuda ideoloogiliseks. Mannheimi järgi juhtus see teises kontekstis ka liberaalsete ja marksistlike ideedega.

Kokkuvõtteks esitas Mannheim kahtlase seisukoha utopistliku meelsuse kadumisest, mis järgnes tööliste assimileerimisele liberaalsesse demokraatiasse. Ta kahetses utopia poolt kehastatud inspiratsioonilise dimensiooni ja loovuse vähesust või isegi puudumist kaasajal.

Mannheimi *Ideologie und Utopie* tõeline väärtus seisneb ideoloogia ja utopia selges eristamises. Siiski on viimane vaevalt taandatav üksnes niinimetatud poliitilistele utopiatele. Seda laadi taandamine, mida võis põhjustada kas teoreetiline müopia või küündimatu analüütiline diskursus (Popper näiteks väljendas oma utopismikriitikat vahenditega, mis sobiksid pigem juurdlevale ajakirjandusele või poliitilistele juhtartiklitele kui teoreetilisele analüüsile), on tugevasti mõjutanud paljusid vähem tuntud utopismikriitikuid.

Kuid oleks naljakas arusaamatus arvata, et utopismi esindavad üksnes poliitilised utopiad. Toodud kriitiline hinnang jätab ilmselt tähele panemata utopismi mitmemõõtmelise loomuse, mida on välistatud (ja välistatakse ikka veel) filosoofilise mõtlemise, terve mõistuse ja inimeste igapäevaste kogemuste poolt, rääkimata arvukatest teaduslikest ja kunstilistest tegelikkuse kujundamise viisidest. Utopistliku teadvuse elemente võib kergesti leida kirjandusest, kunstist, sotsiaalfilosoofiast, ajalookirjutamisest, üldisemalt öeldes niihästi humanitaar- kui täppisteaduste vallast.

Näited nagu **ennastteostav ettekuulutus** (*self-fulfilling prophecy*) ja **ennastõigustav ettekuulutus** (*self-justifying prophecy*) — viimast võiks näitlikustada IQ test — pole ühtlasi teadusliku kogemuse ja teadmiste utopistlikud või poolutopistlikud

osad, mida moodne teadus on omaks võtnud, vaid immanent-
sed kvaliteedid, mis on tunnistuseks või isegi kinnituseks teaduse
utopismivabast loomusest.

Utopism kui aimdus veel olematust ruumist ja ajast on inim-
like teadmiste tuum. Kuidas oleks võimalik seletada teadusliku
hüpoteesi, kaasa arvatud nõndanimetatud tööhüpoteesi loomust,
võtmata tõsiselt veel lõpuni avastamata tegelikkuse ennustust?
Utopistlik teadvus, kui olla täpne, pole midagi muud kui ennast-
projitseeriv teadvus — sisaldades ka selliseid teadvuse tüüpe nagu
ennastteostav teadvus ja **ennastõigustav teadvus**, mis mõlemad
näivad kuuluvat moodsasse instrumentaalsesse või tehnoloogilis-
se teadvusse — see tekib püüdest luua olemasolevaga paralleelset
sisemist või varjatud tegelikkust.

Samal ajal võib seda tüüpi teadvus, kui ta on suunatud sot-
siaalsele reaalsusele, kujuneda eksisteeriva ühiskondliku korra
parandajaks või piirajaks, ent mitte lõhkujaks. See on muide ka
kunstiloomingu ja -reaalsuse intellektuaalse teisendamise üldine
alus (Shmuel Noah Eisenstadti väljendit kasutades sümboolse te-
gelikkuse konstrueerimise alus). Renessansiaja kirjanike ja mõt-
lejate leiutatud ja arendatud poliitilise utopia žanr näib olevat
vaid üks utopismi haru. See on midagi “rakendusliku” utopismi
taolist. Lühidalt: see on osa, mida teatud kriitikud võtavad terviku
pähe.

Peamine põhjus, mis on pannud utopismikriitikuid utopiat
ideoloogiaga segi ajama, näib olevat kahetine. Ühest küljest pole
see juhuslik. Ideoloogiasse kui säärasesse on äärmiselt kriitiliselt
suhtunud marksism (neomarksismi puhul, mida esindab peamiselt
Frankfurdi koolkond, on seda tehtud üheaegselt panideoloogilise
raamistiku omaksvõtmisega) ja positivism, eriti loogiline empi-
rism või Viini ring kui selle hiliseim ja arenenuim haru. Nagu
edaspidi näidatakse, pole tegemist lihtsa *coincidentia opposito-
rum*’iga.

Marksismi jaoks näis ideoloogia esindavat “võltsi” teadvust
või pahupidi pööratud maailma, kuna positivismile paistis see
tõsikindla, tõestatava teadmise süsteemis töötavat parateooriana,

millel puuduvad kindlad ja selged tõestuskriteeriumid ning mis seetõttu on episteemilise väärtusetu. Nende kahe mõtlemissuuna (s.t nende kahe mõjuka metodoloogia) järgijad jätkavad ideoloogia tõlgendamist negatiivses mõttes, s.t paigutades selle mõisted negatiivsesse konteksti ja andes neile pejoratiivse kaastähenduse.

Pole ime, et Popper endise loogilise empiristina on teaduskult, s.t empiirilisel tõestatava tõe vallast "subtraheerinud" kõik holistlikud ja essentsialistlikud fenomenid, kaasa arvatud metafüüsika, ideoloogiad ja utoopiad. Paneb imestama, kuidas ja millise kontseptuaalse sõrestiku najal suutis Popper ehitada üles oma hästitutud käsitluse ideede- või Popperi hilisemate tööde kohaselt kultuurimaailmaga samastatud kolmandast maailmast, elimineerides kõik ideid kujundavad fenomenid, nagu ülal märgitud. (Ma jätan kõrvale peamise küsimuse: **kuidas on metodoloogilise individualismi või nominalismi põhjal võimalik ajaloo-teooriat rajada?** See probleem on väärt järelemõtlemist eraldi uurimuses.)

Tegelikult saab utoopia sobivas ajaloolis-kultuurilises kontekstis eksisteerida üksnes selle kaudu, et ta toob esile ideoloogia globaalses mõttes. Ilma ideoloogiata, mille all mõistetakse sotsiaalsete kujutluste, ideede ja väärtuste kogumit ja mis on poliitika suhtes preskriptiivne, ei tähenda utoopia midagi ja jätkab seetõttu toimimist üksnes mitmesuguste kultuurifenomenide hulka puistatud teadvuse elementidena. Pealegi pole utoopial ilma ideoloogiata mingit preskriptiivset suutlikkust. Lühidalt: ideoloogilisest kontekstist eemaldatud utoopia jääks vabalt triivivaks kujutlusmänguks, millel puudub kultuuriline — esteetiline, moraalne ja intellektuaalne — artikulatsioon.

Teisest küljest tuleks märkida ka seda, et "avatud" ja "sulatud" ühiskonna naiivsel ning pealiskaudsel vastandamisel oli tõepoolest tähelepanuväärne osa niihästi ideoloogia kui ka utoopia usaldusväarsuse kadumises. Ideoloogiat ei uurita enam selgel ja erapooletul viisil. See ideoloogia ja analüütilise diskursuse vahele tekkinud lõhe ähvardab jätta esimese välja analüütilise keele

piiridest, sest ideoloogiat, välja arvatud vähesed erandid, ei peeta enam neutraalse uurimise objektiks ega kultuurisüsteemiks (välja arvatud erandjuhtudel, nagu Clifford Geertzi selleteemalistes töödes).

Ühe neutraalse, selge ja ilmekalt väljendatud definitsiooni on ideoloogiale pakkunud Louis Dumont, moodsa ideoloogia uurija *par excellence*. Teoses *From Mandeville to Marx: The Genesis and Triumph of Economic Ideology* on Dumont esitanud ulatusliku moodsa ideoloogia selgituse, mis sisaldab niihästi selle globaalset kui ka spetsiifilist aspekti. Ta kirjutab (Dumont 1977: 17):

Ma defineerin ideoloogiat kui ideede ja väärtuste tervikut — või nende “kujutust” —, mis on omane teatavale ühiskonnale või käibivad antud sotsiaalses grupis. [...] Arvatavasti oodatakse [...], et peaksin substantiaalselt enam või vähem tegema vahet ühelt poolt ideoloogia ja teiselt poolt teaduse või ratsionaalsuse või tõe või filosoofia vahel. See on viimane asi, mida ma teeksin. Ainus käesolevale vaateviisile ja selle laialt levinud, enam-vähem marksistlikule käsitlusele ühine aspekt on sotsiaalne relatiivsus: mis tahes ideoloogia on mingite **sotsiaalsete kujutuste kogum** — tõepoolest väga keeruline asi. Asjaolu, et üht teatavat kujutust sellest kogumist hinnatakse õigeks või valeks, ratsionaalseks või traditsiooniliseks, teaduslikuks või ebateaduslikuks, pole selle idee või väärtuse sotsiaalse loomuse suhtes oluline. Näiteks see, et Maa tiirleb ümber Päikese, on minu arusaamist mööda teaduslik väide, kuid enamik meie kaasaegseist tunnistab seda, ilma et suudaks seda tõestada. Veel enam, ka neile, kes seda suudavad, on see väide osa nende maailmavaatest koos paljude teiste väidetega, mida nad tõestada ei suuda. Sellisena võib seda väidet õigusega pidada ideoloogia kui terviku oluliseks osaks, s.t ideoloogia teiste koostisosadega teatavas seoses olevaks.

Lõpetades selle lühikese arutluse ideoloogia ja utopia seostest, võib kerkida keeruline küsimus: mis on juhtunud kaasaegse Lääne mõtlemisega, et see pakub põhiküsimustele sääraseid lihtsustatud vastuseid? Miks soovitatakse inimeksistentsi peamiste probleemide lahendamiseks nii triviaalseid teid? Kas ennast ideoloogiavabaks kuulutama kalduv mõtteviis suhtub kriitiliselt oma *conditio sine qua non*'i? Millisel põhjusel salgab maha või isegi ohverdab käibiv Lääne diskursus nii kergesti utopismi ajalooliselt kontrollitud fenomeni — mis on moodsa mõtlemise immanentne

omadus, nagu ülal näidatud? Kas see ei tähenda, et moodsa diskursuse jaoks on "inimese ja maailma avastamine" lõppenud? Ja lõpuks: kas Lääne suur ajalooline narratiiv on kokku varisenud?

UTOOPIA KUI TSIIVILISATSIOONIDE AVASTAMINE

Hoolimata suure hulga utoopiauurijate pakutud erinevaist ja vastanduvaist liigitustest, on utopia sügavalt huvitatud kahest ontoloogilisest põhidimensioonist — ruumist ja ajast. Samal ajal näib, et utopism on juudikristlikule ajakontseptsioonile ja põhilisetele ontoloogilistele eeldustele ning aksionormatiivsele süsteemile rajatud Lääne tsivilisatsiooni puhas väljendus. Teistes, s.t mitte-lääne tsivilisatsioonides on tõepoolest raske leida utopistliku teadvuse ontoloogilisi (mitte sotsioloogilisi või psühholoogilisi) osiseid.

Lubatagu mul tuua üks näide. Jeffrey A. Shad Jr. kirjutab oma essees *Globalization and Islamic Resurgence* (Shad 1988: 76):

Seyyed Hossein Nasr kinnitab, et islam hülgab lääneliku progressi-ideoloogia [---] Nasr märgib, et araabia ja pärsia keeles puudub sõna utopia tähistamiseks, sest muhameedlased usuvad, et paradiis eksisteerib üksnes taevas. See peegeldub islami ajakontseptsioonis, mis Nasri sõnul pole lineaarne nagu Läänes, vaid "põhineb peamiselt inimajaloo tsüklilisel noorenemisel eri prohvetite esilekerkimise läbi ja lõpeb viimaks Mahdi tulekuga seostatavate eshatoloogiliste sündmustega". [---] "See," ütleb Nasr, "taaskehtestab maailmas harmoonia ja rahu otsese jumaliku sekkumise, mitte pelgalt inimliku tegevuse poolt esilekutsutud muutuste kaudu" [---].

Et edaspidi ei tuleks kontseptuaalseid arusaamatusi ega segadust terminitega, määratleksin utopisminähtuse veel kord: minu teoreetilises raamistikus on see kõigepealt teadvuse sekulaarne mõõde: taevane paradiis asendatakse maiseaga. Seejuures tuleb selle nähtuse olemus ikkagi tänapäeva arusaamadest, mitte niivõrd õnne otsinguil igavesti liikvel olevast inimlikust kujutusvõimest. Kui utopism sellele taandataks, lõhutaks mu arutlus kui kaardimajake. Pean siiski meelde tuletama, et tänapäeval on tendents universaliseerida utopismi üle kultuuripiiride kogu tsi-

viliseeritud maailmale. Sellise suundumuse võib leida näiteks Wolfgang Baueri teosest *China and the Search for Happiness*:

Hiinas oli šokk seda suurem, et põrgati kokku küll omavahelgi mitmeti erinevate, ent samas tervenisti tulevikule orienteeritud läänelike maailmavaadetega. Neile vaadetele päris ilmselt omane plahvatuslik jõud, dünaamiline võimsus, mis silmanähtavalt avaldus Lääne tehnoloogilises ja sõjalises üleolekus, ei jätnud Hiinale enam valikut. Temagi pidi end kohandama uue arusaamaga, et tulevik kuulub neile, kes teevad temast kõigi oma püüdluste sihi. Jääb siiski veel küsimus, kas Hiina seejuures tõesti omandas lääneliku arusaama ajast ja ajaloo liikumisest, s.t kas hoopis ehk minevik ja tulevik vahetasid pelgalt koha, ilma et mõtlemissüsteem üldse oleks muutunud. Sest nii tulevikul kui minevikul ning järelikult ka **mõistetel "liikumine" ja "ajalugu" on siin sootuks teistsugune tähendus kui Lääne mõtlemissüsteemides** [minu rõhutus — L. D.]. (Bauer 1976: XIII.)

Lisaks näivad Bauerit huvitavat ka erinevused Hiina ja Venemaa vahel:

Ometi paistab, et Hiinas ei tule nii sageli ette seda, et lihtsalt oodatakse õnneaegade tagasitulekut, ning veelgi vähem esineb ootust, et lunastuse tooks kaasa maailma äkiline muutumine uueks paradiisiks või ennenägematult pimestava valgusega komeet. See on tõenäoliselt üks kõige põhilisemaid Hiina erinevusi Venemaaga võrreldes, mis on tänapäeval tema nii geograafiline kui vaimne naaber mitmeski mõttes, ja kus läbi sajandite on filosoofiline mõtlemine olnud tulvil messianistlikke ideid. (Bauer 1976: XIII.)

Sellepärast võib kerkida lihtne küsimus: kas see on ainus viis Hiina ja ja Lääne mõttemudelite võrdlevaks uurimiseks? Võib-olla oleks otstarbekam võrrelda Hiinat ja Lääne tsivilisatsiooni piiripealsemaid, "kolkalikumaid" vorme (näiteks Venemaad või mis tahes teist idapoolse Kesk-Euroopa maad, kus ülalmainitud messianistlikud ideed on ikka veel elus ja terved)? Bauer kirjutab (Bauer 1976: XVI):

Sest eneseusaldus, mida me tänapäeva Hiinas kohtame, ei tulene mitte üksnes nendest ideaalidest, mis kord Läänest Itta toodi, vaid ka teistest, mis said alguse muistses Hiinas. Nende ideaalide ja nende vastastikuste suhete tundmine võib end ära tasuda ajal, mil teatavad Idas veidralt muundunud Lääne arusaamad koju tagasi hakkavad jõudma.

Nii Baueri üldistuskeemi kui uurimisstrateegiat võib teoreetiliselt pidada põhjendatuks ja õigeaks. Siiski jääb küsimus, kas utopia mõiste Lääne paradigmaatilise ajaloo filosoofia mõttes on nii kergesti Hiinale ja õnneotsingutele rakendatav; või esimese tsiitaadi juurde tagasi minnes: "Jääb siiski veel küsimus, kas Hiina seejuures tõesti omandas lääneliku arusaama ajast ja ajaloo liikumisest?" Teiste sõnadega: kas Hiina võttis siis tõepoolest omaks puhtalt lääneliku arusaama kumulatiivsest, pidevalt progresseeruvast inimteadmisesest, mis viib maailma ja inimese täiustumisele?

Paljud küsimused, mida esitasime oma analüütiliste tööriistade teritamiseks ja oma probleemiasetuse täpsustamiseks, võivad heita valgust ka põhjusel, miks arhailise ja moodsa aja vaheline erinevus, nagu Eliade seda kirjeldab (vt Eliade 1954), on nii suure teoreetilise tähtsusega. Arhailine aeg on korduv, tsükliline, mittelineaarne ja järelkult mitteprogresseeruv; Eliade järgi põhineb see arhailistes usundites ilmneval paljukordsel tsüklilisel lunastusel. Moodne aeg on vastupidi lineaarne, progresseeruv, lõpuline; Eliade märgib, et see põhineb ideel ajaloolise aja lõpus toimuvast ainsast lõplikust lunastusest. Seda on edasi arendatud juudikristlikus monoteistlikus teoloogias ja selle põhilistes ontoloogilistes mõistetes. Moodne ehk paradigmaatiline utopism on rajatud moodsale ajakontseptsioonile.

Peaksime nõustuma Eliade ütlusega, et kristlik eshatoloogia ja selle aluseks olev pärispatu mõiste andsid olulise panuse moodsa ajamõiste kujundamisele ja selle levikule moodsa diskursuse eri aladel. Sel viisil saame vaevalt vältida viiteid Püha Augustinuse ajalooteoloogiale, kus üks kirikusadest kasutas teoloogilisi termineid ajaloo filosoofia raames.

Augustinuse pärispatu, lunastuse ja viimsepäevakohtu mõistet on hakanud tähendama inimajaloo algust ja lõppu. Ideede ajaloo kontekstis võib *De Civitate Dei*'d vaadelda ühtaegu kui märki antropomorfses aja ehk inimajaloo algavast fundamentaalsest emantsipatsioonist ja teoreetilisse väljendusse jõudvast moodsast ajamõistest.

Sellepärast ei ole Thomas More'i seotus Augustinusega juhuslik. Kuid vastupidiselt tõlgendusele, mille nende ideede suhtele annab Charles Trinkaus, ei leia ma, et mainitud side kehtiks üksnes kirikuisade poolt antud raamides, mille piires renessansiaja humanistid antiikaega vaatlesid. Trinkaus kirjutab (Trinkaus 1985: 96):

More'i kiindumus Pühasse Augustinusse on hästi teada, kuid nagu teatab isa Surtz sissejuhatuses oma Yale'i tõlkele *Utoopiast*, tuleb *Utopia* ja *De Civitate Dei* täpne seos alles välja uurida [---] Humanistid nagu Valla ja Erasmus ei kõhelnud paljude Augustinuse seisukohtadega polemiseerimast. Kuid kunagi ei tohiks unustada, et *De Civitate Dei*'s leidsid monumentaalse väljenduse võib-olla nii renessansi kui reformatsiooni telgküsimused, nimelt see, kas inimeste maailm võis olla tõeliselt kristlik ja kuivõrd oli inimkond väljaspool Jumala armu suuteline end oma enesehävitusungidest päästma. Pealegi annab *De Civitate Dei* 19. raamat alused Erasmuse—More'i suure küsimuse arutamiseks, kuidas leida rahu maailmas, kus rahu ei ole. Veel hiljuti leidus neid, kes väitnuksid, et kirikuisade vaatlemine renessansiaegse mõtlemise suhtes kesksena tähendab mõistelist vastuolu. Kuid ma ei arva, et see ikka veel nii oleks. Pigem lõid kirikuisad raamistuse, milles suur enamik renessansiaja humaniste antiikset minevikku vaatles [minu rõhutus — *L. D.*], uue objektiivsuse ja sügavusega suuri paganlikke teoseid uuris ja võimaline oli neid nende sobimatuse pärast kritiseerima, samal ajal nende ajaloolist aktuaalsust imetledes.

Selleligipoolest väidan ma, et renessansiaegne utopistlik mõtte tegi ilukirjanduslikult ja mittetavapäraselt seda, mida Lääne ajaloo filosoofia oli teoreetiliselt heakskiidetud vormide raames teinud sestpeale, kui Püha Augustinus *De Civitate Dei*'s leiutas ja võttis tarvitusele moodsa ajamõiste. Nii kirikuisad kui renessansiaja humanistid leidsid inimtegelikkuse olevat üsna erineva nii loomulikust kui üleloomulikust tegelikkusest.

Inimeste maailm ei saanud enam olla ülimalt korda peegeldavaks — ja sellele allutatud — eeskujuks. Kui täpne olla, siis on moodsa aja mõistel, mis ilmneb ja leiab kasutust nii ajaloo filosoofias kui paradigmaatilises utopias, olnud suur osa inimtegelikkuse vabanemise ja selle erilise märkamise põhjanevas protsessis.

Sel põhjusel näib Platoni *Riigi* kõhklematu ja kriitiliselt läbimõtlemata ühendamine moodsa utopismiga — seda on ilmselt teinud paljud kaunis lugupeetud utopismikriitikud, kaasa arvatud Popper, kelle jaoks Platon, Hegel ja Marx esindavad ühte ja sedasama mõtteviisi — kummaline ja segadusseajav.

Esiteks mõtleb Platon iidse kreeka polise ja Pärsia impeeriumi allakäiku kirjeldades raamides, mida haldab elutsükli idee, see tähendab sügavalt arhailisse ajamõistesse juurdunud tsükliisuse teooria. Muide, üks Popperi historitsismianalüüsi kõige hämmastavamaid vigu, nagu see esineb tema teoses *The Poverty of Historicism*, on Platoni tsükliisuse lähenemise äravahetamine moodsa ehk niinimetatud morfoloogilise elutsükli mõistega, mida arendasid Vico, Spengler ja Toynbee — historitsismi samastas Popper kummalisel kombel teleoloogilise ajaloonägemisega (tegelikult on see lihtsalt mõisteline vasturääkivus, sest definitsiooni kohaselt ei saa tsükliisuse teooria esindaja olla teleologist, need seisukohad kuuluvad hoopis teistsuguste teoreetiliste paradigmade juurde).

Teiseks peegeldab Platonil inimtegelikkus üksnes taevast täiustuvust. See on pigem alati oleva kosmose osa kui autonoomne, eriomane tegelikkus. Kunagi ei tohiks unustada, et inimsuhtluse iseloom *Riigis* vaevalt lahkneb Platoni kosmoloogilisest arutlusest, mis oluliselt seisneb kaosest ja olematusest kõrgemale tõusva täiusliku sümmeetria, proportsiooni ja korra äratundmises. (Platoni kosmoloogilist arutlust ei tohiks segi ajada renessansi *mathesis universalis*'e ideega ega sellega, mida Popper vaieldavalt kutsub Platoni lõuendipuhastamiseks, estetismiks ja radikalismiks.)

Võib-olla muudavad asja selgemaks Trinkausi selleteemalised märkused. Ta kirjutab (Trinkaus 1985: 91–92):

Ja kuigi me võime nõustuda J. H. Hexteriga [---], et More kasutas *Riiki* oma *Utopias* omapärasel viisil ning et tema seisukoht erines Platoni omast, arvan ma, et meil kõigil tuleb nõustuda sellega, et mõlema töö keskne küsimus oli, kas meie eraviisilises tegutsemises võib esineda mingit õiglust, kui õiglus juba varemalt ühiskonna kui terviku ehitusse ei kuulu. Tulles nüüd Platoni enda õiglusevaadete

juurde, näeme, et Platoni ja More'i vahel esineb põhjanev lahk-
arvamus: More'ile tähendab **õiglus** ilmselt **võrdsust** (kas siis ise-
enda või Hythlodae kujul), kuna Platon defineerib seda kui **koos-
kõla**. Peale selle oli veel üks probleem, mis More'i kogu elu jooksul
sügavasti puudutas, kriitilise tähtsusega ka Platoni/Sokratase jaoks:
meie humanismimõiste jaoks alustrajav küsimus kõlbelise ja targa
inimese osast ühiskondlikes asjades ja riigijuhina.

Hoolimata sellest seosest More'i ja Platoni vahel, mida saab
seletada platonismi ja uusplatonismi elluäratamisega humanistli-
kus liikumises, tuleb toodud probleemi lõplikuks selgitamiseks
öelda, et **Platon pole moodsas mõttes utopist**. Pigem sarnaneb
ta Laplace'i deemoniga, kui meenutada lugu koletisest, kes os-
kab ennustada kõiki tulevase olukordi, sest teab kõigi universumi
kehade kiirust ja suunda.

Tõsisemalt öeldes: Platoni mõlemad nurjunud võimalused el-
lu viia oma majesteetlikku ühiskonna täieliku ümberkorraldamise
projekti, lisaks tema edutud pingutused veenda Sürakuusa türanni
oma idee toetamise vajalikkuses (Platonil polnud mingeid illu-
sioone iidsel egiptuse kastisüsteemil ja sõjaväeliselt organiseeri-
tud Sparta riigi ühiskondlikul korral põhineva projekti populaar-
suse ja omaksvõtu suhtes demokraatlikus Ateenas) teevad temast
pigem esimese läbikukkunud ühiskonnakonstrueerija kui esimese
utopistliku mõtleja *par excellence*.

Tuleb rõhutada, et More'i võrdsuse ideele viitavana mõistetud
arusaam õiglusest on võtmeks utopia algupära mõistmise juurde.
Tõsiasi on see, et individualism ja võrdsus ilmuvad nii teineteist
täiendavate nähtuste (ühiskondliku tegelikkuse mõõde) kui teine-
teist täiendavate mõistetena (moodsa diskursuse mõõde); eraldi
võetuna on neid vaevalt võimalik seletada. Louis Dumonti teosed
heidavad uut valgust sellele, kuidas individualismi ja egalitarismi
saab asetada sobivasse mõistelisse raamistikku ja seletada neid
moodsa ideoloogia põhiliste koostisosadena kui teineteist täien-
davaid nähtusi (sel teemal vt Dumont 1977 ja 1986). Pole ime, et
renesansi kui moodsa individualismi ajajärku saab teoreetiliselt
esile tuua ja käsitleda ka moodsa egalitarismi hällina.

Mitte asjata pole käesolevas essees korduvalt rõhutatud Burckhardti teesi renessansist kui maailma ja inimese avastamisest. Minu väite kohaselt mindi ka utopiatest kogu moodsa ajastu vältel mööda kui uute iseäralike tsivilisatsioonide avastamise kirjeldustest. Renessanss kui suurte geograafiliste avastuste ja valduste laiendamise ajajärk viis vältimatult uue kirjelduse leiutamisele, mis nägi ette ja moodustas tsivilisatsioonide dialoogi või isegi poliitloogi. Caboti, Vasco da Gama, Kolumbuse, Vespucci ja teiste reisid teisendasid inimeste maailmapilti teadmistega ja fantastiliste lugudega maadest ja rahvastest, kelle olemasolu eales isegi aimata polnud osatud. Utopiat kui satiirilist jutustust oleks kogu humanismiajajärgul lohkama hakanud satiirilise kirjandusest vaid vaevu võimalik eristada.

Ma usun, et **utopia on esimene kultuuriliselt legitiimseks tunnistatud ja konventsionaalselt omaks võetud ühiskonnakriitika vorm**. Kõige käepärasem viis, kuidas utopistlikud kirjanikud said end väljaspool ohtu hoida ja valestimõistmisi või isegi tõsist kitsikust vältida, oli kirjanduslik trikk — tegelikult põhjalik muutus ajalookujutluses — mängu toodi väidetavalt naiivne, lihtsameelne jutustaja, kes leiab peaaegu kõik siin taeva all hämmastava, imekspandava ja isegi vapustava olevat.

More'i *Utoopias* kutsutakse jutustajat Raphael Hythlodaeks, "lolluse levitajaks"; Andreae peab oma Christianopolises sooritama sissepääsueksami — eksamit võtavad vastu kolm magistraati ja lõpuks tunnistatakse tagasihoidlik jutustaja vastuvõetuks, aga mitte suurepärase teadmiste tõttu, vaid laevahuku puhastava katsumuse järel. Baconi *Uues Atlantes* leiame kirjelduse Bensalemist, mille Bacon ja ta sõbrad olevat leidnud pärast merel eksimist (nii näeme jälle reisimeeste väidetavat edutust ja lihtsameelsust). Swifti Gulliver märkab laevahuku järel segadusseajavat kokkusobimatust tema poolt äsja avastatud maailma müsteeriumide ja tegelikkuse ning ta enese tagasihoidlike, lihtsakoeliste teadmiste ja kogemuste vahel.

See jutustaja naiivne tagasihoidlikkus pole juhuslik. Bensalemi, Amanote, Austrinopolise, Christianopolise jne utopistlik

jutustaja või ajaloolise kujutluse alalhoidja toob Vanasse Maa- ilma võrdleva perspektiivi. Sel olid kaugeleulatuvad tagajärjed: esiteks rikastas see oluliselt niihästi ajalookujutlust kui ka kogu renessansi diskursust, andes neile alternatiivse vaatekoha seni ain- saks tõeliseks tsivilisatsiooniks või parimaks maailmaks peetud Vanale Maaile; teiseks oli see ühiskonnakriitika kultuuriline legitimeerimine, kuigi õõnestaval moel.

Viimati mainitu saab tavaliselt võrdleva perspektiivi lähte- punktiks: pettumus omaenda tsivilisatsiooni põhikalduvustes või arengusuundades ja sellega kaasnev ühiskonnakriitika on tuntud inspiratsiooniallikaks pigem äsjaavastatud — antropoloogilises mõttes — mineviku- või olevikutsivilisatsioonides kui otsija enda tsivilisatsioonis peituva täiustuvuse või aluspõhimõtte või alati olemasoleva mõõtme otsingutel.

Sel põhjusel võib reisi kui nähtust utopistliku mõtte konteks- tis vaadelda allegoorilise juhatuse või vihjena teadvuse või isegi tsivilisatsiooni vabastamisele nende võltsidest hoiakutest ja la- gundavatest kalduvustest.

Samal ajal on hulk moodsaid mõtlejaid valinud utopismi kui võrdleva mõtteviisi ravimiks ebausku vastu. Viimase, nagu kir- jeldavad arvukad utopistlikud ja antiutopistlikud tekstid, võivad niihästi teoreetilisse teadvusse kui ka tervesse mõistusse tuua dog- maatilised eelarvamused, mis on mõnikord seotud isegi metafüü- silise mõttega. Huvitav on märkida, et ebausku, mille herme- neutika teoreetiliselt rehabiliteeris (*Vor-Urteil*'i mõiste), suhtuti valgustusajastu diskursuses äärmiselt kriitiliselt.

Sellepärast näibki Voltaire'i *Candide*'is laiendatud kriitika Leibnizi süsteemiteooria dogmaatilise optimismi aadressil olevat kõnekas näide oskuslikust reisikirjeldusest, mis võib viia eespool- nimetatud teadvuse ja tsivilisatsioonilise diskursuse vabastamise- le. Oma essees *Bosman's Guinea: The Intercultural Roots of an Enlightenment Discourse* on William Pietz sellele probleemile suurt tähelepanu pööranud. Ta kirjutab (Pietz 1982: 12–13):

Ebajumalakummardajast neegriga kohtumise kaudu Candide mit- te üksnes ei satu tagasi mitteutopistlikku tõelisse maailma, vaid

liigub ka näivuselt valgustusele, vabaneb Leibnizi dogmaatiliselt optimistlikust süsteemiteooriast, mille eeldus, et olemasolev maailm peab olema harmooniliselt ühtne, laseb Panglossil tõestada, et ninad on olemas prillikandmise võimaldamiseks, jalad loodud pükste täitmiseks, kivid selleks, et neid saaks aristokraatide lossideks vormida, ja sead selleks, et neid nahka panna. [...] Candide'i kohutamine vabastab ta sellest jantlikust usust, et materiaalsete objektide loomulikuks eesmärgiks on inimese õnne edendada. Candide jõuab uue filosoofilise perspektiivi juurde, mida kehastab Martin Manilane, kellest peatüki lõpus, siis kui Hollandi kaupmees Monsieur Vanderdendur on Candide'i viimaste Eldoraado rikkustega minema jooksnud, saab Candide'i reisikaaslane. [...] Irooniline teadmine, et tegelik sündmuste maailm peaks olema, aga ei ole Newtoni päikesüsteemi korral põhinev harmooniline ja ühtsustatud ratsionaalne süsteem, kellavärgimehhanism ega ideaalne kaubaturg ja rahasüsteem, on muidugi iseloomulik valgustusajastu mõttele, idee, mis kristalliseerus tollases ajaloolises kujutluses 1755. aasta Lissaboni maavärina (looduslik katastroof) ja Seitsmeaastase sõja kujul (ühiskondlik katastroof, mida peetakse esimeseks peaaegajalikult koloniaalsõjaks Euroopa riikide vahel).

Teisest küljest ilmutavad retrospektiivsed, tagasivaatavad utopiad end sageli puhtakujulise kultuurikriisi väljendusena. Sel viisil võib mineviku tahtlik taastamine olla tähelepanuväärivaks hoiatuseks, et üks oleviku ühiskondlike kujutluste kogum, kaasa arvatud kõik ideed ja väärtused, on kaasaegsele inimesele tähendusetuks muutunud — sel juhul võib utopistlik teadvus saada ka moodsa ideoloogia kriisi tunnistajaks. (Sellest seisukohast omandab üpris suure tähenduse laevahuku läbi teinud või merele eksinud utopistliku jutustaja kuju.)

KOKKUVÕTE

Kokkuvõtteks tuleks märkida, et utopism ei ole Lääne ratsionaalsuse ajalooline läbikukkumine — ega koletislik erand — ega mitte ka metafooriliselt öelduna põrgutee, mis väidetavalt on ehitatud arvukaile inimlikele kavatsustele luua maapealset paradüüsi. Utopismi ei tohiks ka segi ajada kiliasmi ja millenarianismi tra-

ditsioonidega. Paljumõõtmelise nähtuse selline lihtsustamine ei viiks meid selle olemusele ligilähedalegi.

Kui rääkida *in media res*, siis on utopia Lääne teadvuse autonomiseerumise ajaloolise protsessi juurde kuuluv nähtus — ja tagajärg. Autonoomne teadvus on kahtlemata *conditio sine qua non* utopistliku mõtte tekkimise jaoks Lääne tsivilisatsioonis. Ilma tõlgendava rõhuasetuseta viisile, kuidas ta teatava ajaloolise epohhi valitsevat ideoloogiat peegeldab ja esitab, oleks utopismi vaevalt võimalik seletada ja mõista. Tegelikult saab utopism olevaks just valitseva ideoloogia kaudu, mis vältimatult nõuab enda jaatamist või tagasilükkamist utopistliku teadvuse poolt.

Seega on ideoloogia ja utopia seos kahekülgne: utopia võib valitsevat ideoloogiat alal hoida, kuid teisest küljest võib ta seda ka eitada. Sellepärast on utopia minu meelest nagu ideoloogia peegel — õige või kummutav — ja samal ajal selle puhastamine ja inimlikustamine kultuurivormides. Utopistlikku teadvust võiks defineerida kui teadvust, mis paneb tsivilisatsiooni põhiideed ja väärtused proovile ning toob esile nende võimalikud tagajärjed juhul, kui neid kasutatakse põhilistes ühiskondlikes suundumustes, programmides ja projektides.

Ja viimane, kuid mitte tühiseim märkus: ilma moodsa ajaloo-filosoofia arengu analüüsita jääks utopism üksnes amorfseks mõisteks, mida oleks kerge taandada mitmesugustele kirjanduslikele lugudele või igapäevastele kogemustele suuremeelsetest unistajatest, kes alati kalduvad vaestele inimestele kaasa tundma.

Tegelikult ilmneb utopism pigem tänase päeva kirgliku käsitlemise või isegi eitamisena homse või eilse kasuks, mitte väidetava alatise ühiskondliku õigluse ja õnne otsimisena (viimane ei ole utopism *per se*, aeg-ajalt võtab see lihtsalt üle utopistliku väljenduse tehnoloogia või raamid). Lõpuks on see võimas kinnitus moodsale ideele inim mõtlemise lõputusest ja loovusest, mille aluseks on väide, et igal asjal siin maailmas on oma varjatud alternatiiv.

Kirjandus

- Arendt, Hannah 1951. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt Brace
- Bauer, Wolfgang 1976. *China and the Search for Happiness*. New York: The Seabury Press
- Cox, Harvey 1971. *The Secular City: Secularization and Urbanization in Theological Perspective*. New York: MacMillan
- Dahrendorf, Ralf 1990. *Reflections on the Revolution in Europe*. New York: Random House
- Dumont, Louis 1977. *From Mandeville to Marx: The Genesis and Triumph of Economic Ideology*. Chicago, London: The University of Chicago Press
- Dumont, Louis 1986. *Essays on Individualism: Modern Ideology in Anthropological Perspective*. Chicago, London: The University of Chicago Press
- Eliaade, Mircea 1954. *The Myth of the Eternal Return*. New York: Pantheon
- Goodwin, Barbara 1991. Utopianism. — *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought*. Ed. D. Miller. Oxford: Basil Blackwell
- Hayek, Frederick A. 1944. *The Road to Serfdom*. Chicago: University of Chicago Press
- Kavolis, Vytautas 1986. Civilizational Paradigms in Current Sociology: Dumont vs. Eisenstadt. — *Current Perspectives in Social Theory*, Vol. 7
- Mannheim, Karl 1936. *Ideology and Utopia*. Trans. L. Wirth, E. Shils. London: Routledge
- Mickunas, Algis 1992. Magic and Technological Culture. — *Consciousness and Culture: An Introduction to the Thought of Jean Gebser*. Ed. Eric Mark Kramer. Westport, Conn.: Greenwood Press
- Morson, G. S. 1981. *The Boundaries of genre: Dostoevsky's Diary of a Writer and the Traditions of Literary Utopia*. Austin: The University of Texas Press
- Mumford, Lewis 1922. *The Story of Utopias*. New York: Boni and Liveright
- Mumford, Lewis 1944. *The Condition of Man*. New York: Harcourt Brace
- Oakeshott, M. 1977. *Rationalism in Politics*. London: Methuen & Co Ltd; Totowa, N. J.: Rowman and Littlefield
- Pietz, W. 1982. Bosman's Guinea: The Intercultural Roots of an Enlightenment Discourse. — *Comparative Civilizations Review*, 9

Ideoloogia ja utoopia

- Popper, Karl R. 1963. *The Open Society and Its Enemies*. Princeton, N. J.: Princeton University Press
- Ricoeur, Paul 1982. Ideology and Utopia as Cultural Imagination. — *Being Human in a Technological Age*. Eds. Donald M. Borchert, David Stewart. Athens, Ohio: Ohio University Press
- Ricoeur, Paul 1986. *Lectures on Ideology and Utopia*. Ed. George H. Taylor. New York: Columbia University Press
- Sargent, L. T. 1979. *British and American Utopian Literature 1516–1975*. Boston: Hall
- Shad, Jeffrey A. Jr. 1988. Globalization and Islamic Resurgence. — *Comparative Civilizations Review*, 19
- Taimon, J. L. 1960. *Political Messianism: The Romantic Phase*. New York: Frederick A. Praeger, Inc.
- Tod, L. M. Wheeler 1978. *Utopia*. New York: Harmony Books
- Trinkaus, Charles 1985. Thomas More and the Humanist Tradition. — *Civilizations East and West: A Memorial Volume for Benjamin Nelson*. Eds. E. V. Walter, V. Kavolis, E. Leites, M. C. Nelson. Atlantic Highlands, N. J.: Humanities Press

LEONIDAS DONSKIS (sünd. 1962. a) on filosoofiadoktor ning Klaipea ülikooli dotsent ja filosoofia osakonna juhataja. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Sotsiaalsed müüdid” (1990, nr 12, lk 2519–2538), “Lewis Mumford linnakultuurist ja selle saatuses” (1991, nr 6, lk 1257–1276), “XX sajandi lõpu Leedu: Avatud ühiskonna ja selle kultuuri loomine” (1992, nr 11, lk 2311–2321) ja “Etnokultuuriline fundamentalism posttotalitaarses ühiskonnas: Metodoloogia, ideoloogia ja ennasteostav ettekuulutus” (1993, nr 9, lk 1834–1846).

EUTANAASIA ARSTIEETIKA JA ÕIGUSE VAATENURGAST

Kurt Stellamor

Tõlkinud Nils B. Sachris

Viimasel ajal on lääneilmas tekkinud teatud elavnemine alal, mida nimetatakse eutanaasiaks. Diskuteeritakse, arvukalt on eri arvamusi. Esitatakse seadusalgatusi, mis käsitlevad õigust halastussurmale, patsiendi enesemääramisõigust, inimelu pühadust. Hollandis on jõutud arstliku suretusabi liberaliseerimiseni, eutanaasiakeeld pole enam päris jäik. Eutanaasia on seal küll praegugi põhimõtteliselt karistatav, kuid teatud tingimusil võidakse loobuda kriminaalmenetlusest. Selle eelduseks on haige korduv palve, kes ise täie mõistuse juures, vabastada ta väljakannatamatust valust. Peale selle peab olema nõu peetud teise arsti ja haige omas- tega, samuti peab arst teatama tema poolt toimetatavast aktiivsest otsesest eutanaasiast.

Enne Hollandi parlamendis tehtud eutanaasia liberaliseerimise otsust küsitleti arste nende senise eutanaasiapraksise kohta, garanteerides vastajate anonüümsuse. Rimmelinki komitee aruanne andis ülevaate kurvast bilansist: Aastail 1990–1991 oli toime pandud tohtul hulgal eutanaasiaid. Peaaegu 12% patsientidest tapeti ilma nende selgelt väljendatud soovita (*non-voluntary euthanasia*)! 57% haigeist surmati ravi lõpetamise või ravimite üleannustamise abil. Nii jäi järele ainult 30% eutanaasiajuhte, kus

Tõlgitud käsikirjast "Euthanasie — der medizinisch-ethische und der rechtliche Standpunkt", mis on üks osa autori kavandatavast pikemast raamatust, mis peaks ilmuma lähemal ajal.

surmamine toimus haige selge soovi põhjal.¹ Niisugune Euroopa kohta ainulaadne statistika paneb mõtlema ühiskondlikest muutustist ja nende põhjustist Hollandis. 83% arstidest ja valdav osa elanikest (nagu ka peaaegu kogu hulgalõit) on eutanaasia poolt.

Saksamaal tõstetakse järjest enam häält, nõutakse õigust enesemääramisele, õigust määrata oma "halastussurma". Üksikjuhtudel, kui sellega lõpetatakse talumatud vaevused, peab nõudmisel toimetatav surmamine jääma karistamata. Arst peab aga ikkagi andma aru kriminaalkohtu ees (kusjuures lõplahendus pole kindel). Saksa õiguskord ei karista enesetapule kaasaaitamist, mis Austrias on karistatav (Austria KrK §§77, 78). See ongi põhjuseks, miks Saksamaal mõned arstid saavad kõneaineks, kui nad niimoodi teadlikult või teadmata eksivad konventsionaaleetika vastu.²

Kõigepealt paistab vajalik olevat mõistete täpne määratlemine. Selguse mõttes nimetame eutanaasia *suretamisabiks* [*Sterbehilfe*], mis hõlmab kõiki surma põhjustavaid või suremist kiirendavaid abinõusid ja võtteid. *Suremistoetuse* [*Sterbebegleitung*] all tuleks mõista kõiki arstlikke ja põetuslikke pingutusi, mis väldivad või leevendavad surija vaeva ilma elu lühendamata. (Stellamor 1990.) Õigusõpetuses on aga viimasel ajal³ suremistoetust hakatud segadusttekitavalt nimetama "ehtsaks suretamisabiks" [*echte Sterbehilfe*]. Ka mõiste "abi suremiseks" [*Hilfe zum Sterben*] ("aktiivne otsene suretamisabi" [*aktive direkte Sterbehilfe*], mis sobib nii tapmise kui ka nõudmisel surmamise tunnustega, olles seega karistatav) ning "abi suremisel" [*Hilfe beim Sterben*] ("aktiivne kaudne suretamisabi" [*aktive indirekte Sterbehilfe*], arstlik võitlus valuga ilma primaarselt taotletud kiirendatud surmlõppeta, mis pole karistatav) on väljenduslikult ebaõnnestunud.

¹Anglosaksid liigitavad eutanaasiat järgmiselt: *voluntary* (vabatahtlik), *non-voluntary* (vaba tahtluseta) ja *involuntary* (vastu tahtmist). "Vaba tahtluseta" eutanaasia toimub juhul, kui inimene ei ole (enam) võimeline vaba tahte avaldusiks, "vastu tahtmist" eutanaasia on mõrv: tapetakse täiel teadvusel olev inimene vastu tema tahtmist.

²Dr Hackenthali juhtum.

³Leukauf-Steingeri arendet süsteemi järgi, Austria KrK §75, märkus 6–10.

Mulle on ülihästi teada, et mõiste “abi suremisel” kätkeb õigus-teaduslike ja meditsiiniliste seisukohtade lähenemist. Niisugust õigusõpetuse arengut meditsiinireaalsuse poole tuleb loomulikult tervitada. Valuleevendus alkaloididega, millel võib teatud olukor-ras olla deprimeeriv toime elutähtsaile kesknärvisüsteemi keskus-tele (eeskätt hingamiskeskusele), mida rakendatakse ka siis, kui arvestada tuleb võimaliku, kuid mitte alati tekkiva elulühenemi-sega, peab olema lubatud. See *principium duplicis effectus* ei ole samastatav kaudse eutanaasiaga — tolle puhul on tegemist sure-tamisabiga, millega kaasneb elu lühenemine, olgu see siis rohkem või vähem soovitud —, mis vastab tapmismõistes peituvale *dolus eventualis*’ele⁴. See pole aga *principium duplicis effectus* ja seetõttu on nn aktiivne kaudne suretamisabi (abi suremisel) so-bimatu termin, hoolimata juristi heatahtlikkusest, *benevolentia*’st arsti suhtes, millest samuti ei tohi mööda vaadata.

Principium duplicis effectus, mida moraaliõpetuses kasutatak-se, on õigusega kritiseeritav juhtudel, mil kavatsemata tagajärje-ga arvestamine viib toimingu tegelikule eesmärgile. Mõnikord on raske eristada tahtlikku ja tahtmatut tegevust, kuigi mõlema puhul on tagajärjed selgelt ettearvatavad. Toodud suremistoetuse näite puhul on aga võimalik hõlpsasti ja kriitikakindlalt eri mõis-teil vahet teha. Järjekindla eetika jaoks on pelgalt lõpptulemus moraalitähenduslik, püüdlused ja (head) kavatsused pole kontrol-litavad ja on seepärast tähtsusetud.

Veel hiljaaegu oli õiguslikult oluline Harbichi seisukoht: “See-ga tuleb lugeda mõrvaks, kui kirjeldamatul viisil kannatavale, täie-likult halvatuks, teadvusetult vegeteerivale või kretiinsele väär-sünnitisele antakse mingit ainet valutuks uinumiseks, mõrvaks ka siis, kui arstiteaduslike kogemuste põhjal on paranemine täiesti välistatud. Ka surmlõppe kiirendamine ravimatul haigel, kes juba surma lävel, on õigusvastane.” (Harbich 1968: 115.) Ma väit-sin tookord, et **arstiteaduslik seisukoht** selles küsimuses erineb juriidilisest. Arstlikule tegelikkusele surijate kohtlemisel vastab palju rohkem õiguse saavutamine suremistoetusele ja valu vaigis-

⁴*Dolus eventualis* ehk kaudne tahtlus tähendab, et tegija küll ei soovi tagajärge, peab seda aga võimalikuks ja lepib sellega, kui see tõepoolest saabub.

tamisele ka siis, kui see toob kaasa teatud tahtmatu elulühendamise (Stellamor 1975). Uuem õigusõpetus, mis on lähemal minu seisukohtadele, on tervitatav, kui mõisteid rangelt lahus hoitakse, nagu eespool näitasin.

Õigusõpetuse kohandamine meditsiinitegelikkusega ei muuda midagi põhimõttes, et inimelu on kõrgeim õigushüve. Seda põhimõtet on ammust ajast toetanud ja kinnitanud Hippokratase arstieetika.⁵ Seni on olnud arstieetika põhialuseks inimelu puutumatus, käsutamatus.

Selle vastandina kerkib viimasel ajal ikka enam üles inimese **enesemääramisõigus**, mis nõuab õigust otsustada oma elu üle, elu käsutada. Selle järgi peaks arsti toimingute üle ülimumliku seadusena kehtima haige tahe (*voluntas aegroti suprema lex*) ning mitte enam (ainult) haige tervis (*salus aegroti suprema lex*).⁶

Just seoses eluga põrkab isiku enesemääramisõigus kokku eetiliste (ja juriidiliste) piiridega. Austrias ei ole indiviidil õigust oma elu käsutada. **Enesetapp** on seega õigusvastane tegu. Enesetapu karistamine lõpetati alles möödunud sajandi keskpaiku keisri dekreediga. Õigusvastasust kriipsutab alla Austria KTK §77 — surmamine nõudmisel, ja §78 — kaasaaitamine enesetapule. Sellest järeldub, et isikul pole mingit õigust oma elu lõpetada oma suva järgi.⁷ Niisamuti ei tohi ka ükski kõrvalseisja (nt arst) elu käsuta-

⁵Hippokratase vandest: "Ma ei anna kellelegi surmavalt toimivat mürki, isegi kui ta seda minult palub; ka ei anna ma sellele sihitud nõu."

⁶Arstlikku tegevust, mis on suunatud ainult **haiguse** ravimisele (ning millel on seejuures võim oma ravimeetmete teostamiseks) ilma haige nõusolekuta, ilma temaga lähemalt nõu pidamata, käsitatakse kui "paternalismi".

⁷Filosoofia ajaloos on võimalik eristada väitluses enesetapu üle kaht traditsiooni.

Vastased: Aristoteles (*Nikomachose eetika*: kohustus riigiühiskonna ees), Kant, Hegel, eksistentsialistid Sartre ja Camus. **Pooldajad:** Epikuros, Seneca, Montesquieu, Montaigne, Rousseau, Nietzsche. Arstiteadlasele on selles diskussioonis suure tähtsusega psühhiaatiline seisukoht (enesetapu psühhoosne põhjus), kuid ka filosoofilises mõttes riisub vabasurm inimeselt vabaduse ja enesemääramise (Zwierlein 1993).

da. Patsiendi soostumine oma elu lühendamisega ei ole Austrias seega relevantne.

Arstiteadus on saavutanud tähelepanuväärset edu **võitluses valu, vaeva, hirmu ja piinaga**. Valu on ebahumaanne ja lähendab surmatundi (valu on surmav). Valuvaigistamise abil võib saavutada seisundi, mis tähendab ka uut, intensiivsemat elu ja vabadust.

Moodsa valuvaigistamise kolmeastmeline skeem (analgeesia redel) hõlmab mitteopiaate, nõrku opiaate (kodeiin jt, mis ei nõua spetsiaalset narkoretsepti) ja tugevaid opiaate (morfiin). Kõigis kolmes astmes kasutatakse vajaduse korral täiend ravi (hirmuvastased, antidepressiivsed, krambivastased, neuroleptilised ravimid, lihaslõõgastid, kortisoon).

Suurepärase toime on tugevate opiaatide väikeannuste peroraalsel püsimanustamisel, hingamiskeskuse pärssimine on minimaalne. Valuravi siht on valutus, mitte aga haige hämarolek. Varakult alustatav ja püsivalt rakendatav moodne valuravi (koos kaasraviga) annab vabaduse ja teadliku elu, säilib meelteerksus. Kui opiaadiannused pole enam piisavad, kasutatakse PCA-pumpa (*patient-controlled analgesis pump*), mida patsient nupulevajutamisega ise vastavalt vajadusele reguleerib. Elu kvaliteet paraneb, patsient on iseseisev ja sõltumatu. Pumbas on ravimit 100 cm³ varuks ja seda võib arst igal ajal täiendada. Kogemus näitab, et järjekindlalt rakendatava valuravi korral ei teki mingit soovi aktiivse suretamisabi järele.

Surma tõrjutakse meie ühiskonnas eemale ja tehakse tabuks. Sellest ei räägita, kuigi kõigil on selge, et igauks meist kord sureb. Hoolimata sellest, et arst oma patsientide surmaga päevast päeva tegeleb, nii haiglas kui ka vabapraksises, ei kuule tulevane arst oma ülikooliõpetuses mitte midagi suremistoetusest ega **inimväärsest suremisest**. Ja seejuures on ometi arsti ülesanne just siin abi anda, sest surijad on (kuni oma surmani) elavad ja vajavad viimse minutini arstlikku hooldust.

Palliativmeditsiinil pole arstide hulgas kuigi head mainet. Iga arst tahaks tervistada, mitte pelgalt palliativselt (leevendavalt, kergendavalt), ilma tervistamislootuseta tegutseda.

Ühiskonnalt tuleb nõuda, et "väärkalt suremiseks" eraldataks finantsvahendeid, mille eest soetatakse haiglas eriruumed, kus oleks

võimalik jumalagajätt sugulaste ja sõpradega, saada arstiabi (valu-, hirmu-, vaevusravi) ja hingekarjase lohutust.⁸ Sureb ju 63% austerlastest haiglas ja ainult neljandik kodus.⁹ Inimväärikuse ja humaansuse seisukohalt tuleks eelistada suremist kodus. Selleks on aga hädavajalik, et hooldajad (sugulased) saaksid tasulise töövabastuse, nagu praegu vastsündinute isad ja emad. Ka selle eest peaks eetilisel kõrgel tasemel ühiskond rahaliselt hoolitsema. Inimväärne suremine peab jälle saama kõneteemaks. Vaja on arendada hüvastijätukultuuri. Siit sugeneb arstile uusi nõudmisi, ta ei pea mitte ainult toimetama kodust ravi, ta peab olema ka põetajate koolitajaks ja valvama suremistoetuse üle.

Häbiväärt, kui ühiskond usub otseses eutanaasias nägevat "väarikat surma", nagu see on Hollandis. Muidugi, see on odavaim ja elavate jaoks "meeldivaim" lahendus.

Inglismaalt, doktor Cicely Saundersilt pärineb *hospiitsliikumise* idee (Saunders 1984): ühiselt teevad kooskondlikku tööd arstid, põetajad, psühholoogid, füsioterapeudid, hingekarjased, sotsiaaltöötajad ja ühiskondlikud abistajad. Hospiitsliikumise raames hooldatakse parandamatuid haigeid ja surijaid erihaiglais — hospiitsides, kuid ka kodus, kasutades adekvaatset ravi valu, hirmu ja vaevuste vastu. Viinis tegutseb üks niisugune vabakutseline kooskond, keda võib kutsuda koduravi andma. See kooskond hoolitseb enda eest ise, ta liikmed toetavad üksteist psühholoogiliselt ja nende toimimine on erakordselt õnnisturikas. 1995. aastal rajab ka *Caritas socialis* sellise teenistuse.

Hospiits peab olema vaheetapp teel "suremisele kodus". Inglismaa kogemus näitab, et hospiitsides sureb ainult 30% patsientidest.

Täiesti kindlail suremisjuhtudel, kui haigus on ravimatu ja üldseisund kehv, nt kui edaspidine elusolemine ei oleks enam midagi muud kui ainult vegetatiivne elu, võib arsti kohuseks olla nüüd tekkiv pneumoonia jätta antibiootikumidega ravimata. **Üleminek**

⁸Praegu kasutatakse selleks "koristusvahendite tuba" või vannituba.

⁹Ühe teise statistika järgi sureb Austrias 59,2% inimestest haiglas, 28,5% kodus, 5,6% vanadekodus ja 6,7% mujal (vt *Kirche Intern*, 8, 11, 38, 1994).

therapia minima'le tähendab vegetatiivfunktsioonide, ainevahetuse ja vedelikbilansi säilitamist.

Suremistoetuse all mõistan kõikide meetmete kogumit, mis aitavad pikendada surija elu, vähendada vaevusi ning tema vabadust säilitada. Eetiliselt ja pastoraalmeditsiiniliselt tuleb hoiduda suremistoetusest, kui elu pikendatakse järelemõtlematult, s.t ei võeta arvesse, kas ja kuidas suureneb vaev ning aheneb vabadus. *Principium duplicis effectus* sallib soovimatuid tagajärgi (elu lühenemine) siis, kui vahetult taotletakse positiivset, head mõju (vaevuste vähenemist) ja see moraalselt kaalukamana prevaleerib teiste, soovimata tulemuste üle. See on hüvise moraalne vaagimine. Ravimilise suremistoetusega peab kaasnema ka **psühholoogiline resp. psühhoterapeutiline toetus**. Kübler-Rossist alates ei vaadelda suremist mitte ainult lihtsalt surija lõpuna, vaid see on millegi täiuslik lõpetamine ning ka omakseile tähtis õppimis- ja küpsemisprotsess. Kübler-Ross tutvustab teatud seaduspäraseid faase ravimatute haiguste kulgemises. Surmale määratu tõrjub endast eemale või eitab igat surmaohtu (tõrjumine), seejärel võitleb ta surmaga (agressiivsus), hiljem tekib meeleheide (depressiivsus). Selles faasis tekib enesetapuht või soov aktiivse eutanaasia järele. Lõpuks võtab surija omaks vältimatu, s.t aktsepteerib surma (aktsepteerimine). Selles viimases faasis peab surijale tagama võimaluse teha viimseid isiklikke korraldusi, kõnelda omastega, leida sisu allesjäänud elupäevile, soovi korral peab surija saama toetust oma hingekarjaselt. (Kübler-Ross 1969.)

Ravimatu haige toetamine surmani on oluline arstlik ülesanne, mis peab omaks võetama ja teiselt poolt peab selle "tehnikat" õpetatama ja õpitama. Ravimatu haige psühhodünaamilise arengu faasilisuse seaduspärasusele, nagu selle esitas Kübler-Ross, rajab Barolin selge, psühhoterapeutiliselt orienteeritud **vestlus- ja käitumistehnika** (Barolin 1988). Arsti osa kirjeldatakse järgmiselt:

1. Alustada vestlust ja vastata küsimusile, olla pealetükkimatu, erilisel silmas pidades ülimalt käsku: lootust ei tohi ära võtta; tõsta esile positiivset; tõega oldagu ettevaatlik, alati taktiküllane. Omastega arutada negatiivseid mõjusid ja arendada nendega koos positiivset strateegiat.
2. Olla valmis tuge pakkuma! See tähendab psüühilist kaasaelamist — empaatiat peab olema nii arstil kui põetajail. See-

juures tuleb tähele panna ka enda psühhohügieeni, vältimaks tülpimust, *burn-out*-sündroomi. Empaatiat "sisse ja välja lülitamist" tuleb psühhoterapeutilisel viisil õppida.

Just lahkumise viimsetel tundidel vajavad patsient ja tema omaksed **arsti kunsti**. Selle eelduseks on aga selge arusaam elust ja surmast. Eeskätt peab arst ise endale teadvustama surma kui "uut" kogemust.¹⁰ Surma aktseptants õnnestub meil kõigil kergemini, kui oskame kasutada meile kingitud elu ja seda surmaga arvestades **isiklikult mõtestame**. Igal inimesel on täita oma eriline eluülesanne, anda oma panus loodud maailma, lisada midagi inimkultuuri arengule.

Inimese **enesemääramisõigus**, mille nõudlemine järjest kasvab, põhineb **utilitaarsel (konsekventsiaalsel) eetikal** — suurim võimalik õnn võimalikult paljudele¹¹.

See moraalifilosoofia, mille tähtsaim esindaja praegu on Peter Singer, käsitleb nii teadlikku elu — elusolendeid, kes tajuvad valu, rõõmu ja teisi emotsioone, nt imetajad —, kui ka eneseteadvuslikku elu, see tähendab inimest oma eluloolise mälu ja mõistusest tulenevate tulevikulootustega, inimest, keda nimetatakse nendest eeldustest tulenevalt *isikuks* (Singer 1979). Kui inimesel puudub eneseteadvuslik elu — loode, vastsündinu, väikelaps, dementne või pöördumatult komatoosne inimene —, siis selle definitsiooni järgi pole ta isik, ta on kaitsmist väärt (ainult) niipalju, kui temas on teadlikku elu. Üksikisik otsustab moraalilise seisukohalt, kas ta nõustub loomade tapmisega (nt toiduks) või taunib seda. Igatahes muutub aktiivne eutanaasia eetilisel mõeldavaks just neil juhtudel, kui on olemas patsiendi testament või korraldused, *living wills*.

Utilitaristliku eetika ja inimese enesemääramisõigusega rikutakse sagedasti hüvise vaagimise kaudu inimelu käsutamatu-se printsiipi. Selle moraalilise järgi pole "inimelu pühadus" mitte millegagi põhjendatav eneseprivileegimine, mis põrmugi ei erine teistest (taunitavaist) eneseprivileegimisist, nt rassi või rahvuse

¹⁰Sigmund Freud on moodustanud rooma vanasõnast "Si vis pacem, para bellum" hüüdlause surma tarvis: "Si vis vitam, para mortem" (kui tahad elu, valmistu surmaks).

¹¹Jeremy Bentham (1748–1832) ja John Stuart Mill (1806–1873).

eelistamisest, vrd rassism, natsionalism. Selle "moodsa" morali esimene läbimurre toimus siis, kui seadustati karistusvaba abort esimese kolme raseduskuu jooksul — sellega seati hüviste vaagimisel tulevaseks emaks saamise õnnetus loote eluõiguse suhtes ülimumlikuks. Sama lugu on ka steriliseerimisoperatsiooniga sigivuse vältimiseks, *in vitro* viljastamisega lastetusõnnetuse raviks, ja nii on lugu ka enesemääramisõigusega halastussurmaks.

Mõttevahetus pühadusprintsiiibi ja utilitaristliku eetika vastuolude üle on teinud veel ühe probleemi virulentseks: kui kaua tuleb säilitada inimelu, nt apallilist (ajukooretut) elu intensiivmeditsiiniliste võtetega? Vatikani selgitus suretusabi kohta aastast 1980¹² ja *American Medical Association*'i avaldused 1973. ja 1986. aastast kõlavad peaaegu ühtemoodi: neis öeldakse, et ravi ei ole enam "mõttekas", kui selleks vajatakse "erakorralisi abinõusid". Singer väidab õigustatult, et "mõttekas" on suunatud oodatavale elukvaliteedile ja "erakorralise" tähendus piirneb "eriti kalli" ja "proteksionismiga" (Kuhse, Singer 1985). Niimoodi mõistetud eetika tuleks ka pühadusprintsiiibist lähtudes hukka mõista. Et aga Singer inimelu lõpetamist ei pea ilmtingimata moraalselt lubamatuks, kui elu taga ei seisa (enam) "isikut", peab pühadusprintsiiibi praktiliseks relevantsuseks ometi olema inimese elu piiranguteta tagamine ja seda kõikvõimalike vahenditega, isegi siis, kui pole mingit väljavaadet teadvuse taastamiseks. See on ekstreemne seisukoht, mis meditsiini reaalsuses vaevalt kehtib.

Näide. Intensiivraviasakonnas on 5 monitooritud voodit, milles on erineva prognoosiga patsiendid, nii tõenäolise elukestuse (kalendaarne vanus) kui -kvaliteedi poolest. Samas saabub kuues patsient hea prognoosiga — nooruk, kellel on lootust täielikule ennistumisele, *restitutio ad integrum*. Temale oleks ta elu päästmiseks vaja intensiivravivoodit ning teda pole võimalik mujale viia. Nüüd tekib vältimatu hädaolukord — valimine ehk sortimine ja pühadusprintsiiibi eiramine: üks viiest patsiendist, kellel halvim prognoos, peab loobuma teda elushoidvast aparaadist (tal

¹²Vatikani avaldus põhineb paavst Pius XII seisukohavõtul 1957. aastal: "Kui sügav teadvusetus leitakse olevat püsiv, siis pole erakorralised meetmed elu säilitamiseks obligatoorsed. Need võib katkestada ja patsiendil võib lubada surra."

lastakse surra!), et seda saaks kasutada kuues, see tähendab parima prognoosiga patsient.

Üldmainitud filosoofide väitlemise puhul tuleb teadvustada, et kerkinud küsimus on lahendatav meditsiiniliselt, mitte aga moraaliteoreetiliselt. Kui on tekkinud ajusurm, siis on tegemist lai-baga. Kui surma ei saa enam tagasi hoida, lõpetatakse intensiivravi.¹³ Kui surm pole kindlalt sedastatav (meditsiiniparameetrite järgi üksikjuhtumel), on otsustajaks intensiivraviosakonna kooskond (kõik arstid ja diplomitud põetajad). Apallilise sündroomi (ajukooretus) korral tuginetakse ülesärkamisvõimalusi hinnates meditsiinilise kogemusele. Niisugusel patsiendil on olemas spontaanhingamine, siin tuleks jätkata intensiivravi toitmise ja nahahoolduse osas (lamatiste vältimine).

Konventsionaaleetika mõnigi kord fataalse järelduse eriti käepäraseks näiteks võtavad Peter Singer ja tema koolkond *Spina bifida*. Asjast parema arusaamise huvides tuleks seda lüüslisamba kaasasündinud lõhestumust lähemalt vaadelda.

Kaasasündinud ava selja allosas laseb seljaaju ja seljaajuvedeliku põisjalt välja kummuda. See vääreend võib esineda erinevas raskusastmes, praktiliselt kõigil selle sünniveaga vastsündinuil on alajäsemel osaliselt või täiesti halvatud, hiljem pole nad võimelised kontrollima põie- ja sooletühjenemist. 1957. aastani suri enamik sääraseist imikuist õige kiiresti pärast sündi infektsioonide ja ajurõhu tõusu tagajärjel. Siis hakati rakendama kirurgilisi (vajadusel korduvaid) meetmeid, mis andsid osale imikuist edasielamise võimaluse, aga ilma raske vea kõrvaldamiseta. Briti arst John Lorber tegi ettepaneku ravida ainult juhte, mille puhul sünniviga pole ulatuslik. Ravi toimuks pärast vanemate lõppotsust. (Lorber 1973.) Nüüdseks rakendataksegi peaaegu kõikjal pakutud valikravimist. Ravimiseks valimata lastel lastakse surra — loomulikult leevendades valu ning vältides nälga ja janu. Suremisaeg on erineva kestusega.¹⁴

¹³Õigusega nõutud väärikas suremine ilma aparaadimeditsiinita on seega rahuldatud. Lootusetu prognoosiga haigeid ei võeta intensiivravile.

¹⁴Lorberi andmeil elas 25 imikust kuu aja pärast veel 14 ja 3 kuu pärast veel 7 ning alles 9 kuu pärast polnud enam ühtegi elus. Ühe teise

Utilitaristlik eetik esitab siinkohal küsimuse: kui peetakse õigeks lootusetult haigete laste surralaskmist, miks siis arvatakse valeks nende valu ja kiire surmamine? Õige on utilitaristlik argument, et passiivse eutanaasia (surralaskmise) ja aktiivse eutanaasia (surmamise) vahel pole teatud erakorraliselt olukorras (konsekventsiaalselt vaetavais) mingit moraalset vahet. Seda argumenti ei saa "inimelu pühaduse" traditsionaaleetikaga kokku sobitada. Sellega seoses kerkinud "tegutsemise või tegemata jätmise õpetuse" probleemid viivad meid paraku moraali libeteele. Siin pole enam vahet, kas tehakse midagi, millel on mingisugune konsekvents, või jäetakse midagi tegemata, millel on just seesama tagajärg. Ainult et teost hoiduda on kergem. See ongi põhjus, miks varased eetikakoodeksid on eitusliku sõnastusega (vrd Kümme Käsku). Alles ligimesearmastus viitab sellele, et tegemata jätminegi kätkeb vigu. Kui utilitaristlikul suunal on sel kitsal alal midagi üldse pakkuda, siis poleks tarvis last koos vanniveega välja visata. Eetilisi kaalutlusi, millel on ratsionaalne alus, valitseb süüme. Tegemist on — ja siin jagan ma Peter Singeri arvamust ja kasutan tema sõnu — "mingi sisemise häälega, mis annab meile teada, et midagi on valesti, ja mis võib-olla seda ikka edasi väidab, kui me ka pärast hoolsat relevantsete moraali hinnangute vaagimist oleme jõudnud otsusele, et meie toimimine ei ole vale." Süüme, moraal ja õigus on erinevad asjad ja ainult kaks viimast vajavad *ratio*'t.

Ka ülalmärgitud looduse õnnetusjuhtumit arvestades on eutanaasia legaliseerimine ikkagi vale. Sellele oleksid ühiskonnale ohtlikud tagajärjed, nagu seda endakogetud uusimast ajaloost teame. Väike rõhunihe võib mõistest "pole eluväärt" teha "ühiskondlikult ebaproduktiivse" või "rassiliselt või ideoloogiliselt ebasoovitava".

Eutanaasiaarutelu raames on kaalutlused **elukvaliteedist** ohtlikud, sest sellega kaasub "eluvääriva" ja "elu mittevääriva" võrdlemine.¹⁵

statistika kohaselt (tsiteeritud Singeri järgi) elas 79 lapsest, keda polnud kirurgiliselt ravitud, 5 last kauem kui 2 aastat!

¹⁵Seetõttu on ka elukvaliteedi mõõtmised meditsiinis äärmiselt probleemsed ja vaieldavad. USAst pärinev *QUALY*-parameeter (*quality*

Eriti kriitiliselt tuleb hukka mõista ettekäändeid, kus tehakse juttu suurtest **kulutustest**, mis lähevad "defensiiveetikale" surma ja suremise asjus, millega mõeldakse muidugi eutanaasiakeeldu (Sass 1993). Mitmed arvestused näitavad, et tihti kulub inimese viimsetele elukuudele kolmandik kõigist temale elu jooksul tehtud tervishoiukulutustest. Neid saaks kokku hoida patsiendi testamendi (hoolitsuslikud korraldused) õigusliku aktsepteerimisega. Nii oleks utilitaristliku "eetikaga" saavutatud, eutanaasiat appi võttes, koguni kokkuhoid tervishoiusteemisel!

Sügavamalt järele mõeldes tuleks esiplaanile tuua mõtlemapanev asjaolu, et sestpeale, kui arst pole enam ainult tervistaja, vaid võib olla ka tapja, kaob tema vastu usaldus. Arst ei tohi ennast iialgi lasta timukaks degradeerida. See ohustab arsti mainet elu hoidjana, nimbust, mida ta vajab oma ravitöös ja mida on seega tarvis ka patsiendile.¹⁶

Kirjandus

- Barolin, G. S. 1988. Das Gespräch mit dem unheilbar Kranken. — *Österreichische Krankenhaus-Zeitung*, Nr. 29, S. 221–226
- Harbich 1968. *Das Recht zu Sterben: Lebensverlängerung um jeden Preis*.
- Kuhse, H., P. Singer 1985. *Should the Baby Live?* Oxford
- Kübler-Ross, E. 1969. *On Death and Dying*. New York: Mac-Millan Publishing
- Lorber, John 1973. Early results of selective treatment of Spina bifida cystica. — *British Medical Journal*, pp. 201–204
- Sass, H.-M. 1993. Der Beitrag der Medizinethik zur Kostenreduktion im Gesundheitswesen. — *Zeitschrift der ärztlichen Fortbildung*, Nr. 87, S. 579–585
- Saunders, Cicely 1984. *The Management of Terminal Malignant Disease*. London: Arnold

adjusted life years, elukvaliteediga eluaastad: üks aasta oodatavat elu täie tervise juures = 1, surm = 0) ei arvesta subjektiivset väärtustamist ja viib selleni, et püütakse kulutusi määrata vastavalt *QUALY*le ja neid võimalikult madalal hoida.

¹⁶Õiguslikult kõneldakse arsti garantiseisundist ravilepingus, mis põhjendab arsti erilist vastutust haige hea käekäigu ja elu eest.

- Singer, Peter 1979. *Practical Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press
- Stellamor, Kurt 1975. Ethische und rechtliche Probleme der Euthanasie. — *Österreichische Ärzte-Zeitung*, Nr. 30/10, S. 681–683
- Stellamor, Kurt 1990. Sterbebegleitung und sogenannte Sterbehilfe. — *Österreichische Krankenhaus-Zeitung*, Nr. 31, S. 143–144
- Zwierlein, E. 1993. Das moralische Problem der Selbsttötung: Diskussionsforum Medizinische Ethik. — *Wiener Medizinische Wochenschrift*, Juli, Nr. 5

KURT STELLAMOR (sünd. 1926), austria meditsiinidoktor, promotsoon 1952, alates 1954. aastast arst Viinis; radioloogia eriarst 1959, ordinatsioon 1960, Halastajate Vendade haigla röntgeninstituudi peaarst Viinis 1964, Rudolfstiftungi haigla keskröntgeninstituudi peaarst Viinis 1970, professor 1986; emeriteerus 1991. Arvukalt kirjutisi radioloogia, meditsiiniõiguse ja arstieetika alalt.

LISA 1

Arsti lisandusi Kurt Stellamori artiklile

Mari Järvelaid

Võin olla rõõmus, et juhus viis mind sel suvel Viinis kokku professor Kurt Stellamoriga. Ajades juttu tema kodus Viini südalinnas, leid-
sime, et eutanaasia probleem ei tohiks jätta ükskõikseks ühtegi arsti. Kurt Stellamor, kel seljataga üle 40 aasta arstipraktikat röntgenoloogia, on pühendunud viimased aastakümned ka meditsiini eetika ja õiguse uurimisele. Olles juba emeritiprofessor, õpetab ta tulevastele arstidele kutse-eetikat. Kaksikümne aastat tagasi ilmunud Kurt Stellamori meditsiineetika ja meditsiinõiguse õpik on muutunud Austrias klassikaliseks teoseks. Kaheksal korral on Austria ülemkohus oma otsuse langetanud toetudes Kurt Stellamorile — neid kaasusi nimetatakse nüüd Stellamori kaasusteks. Käesolev kirjatöö "Eutanaasia arstieetika ja õiguse vaatenurgast" on autori uue raamatu üks osa. Eesti lugeja saab sellega tutvuda varem kui austerlased, ning pealegi dr Nils Sachrise (kes on samuti röntgenoloog!) erakordselt professionaalses tõlkes.

Nils Sachrise pakutud eestikeelne vaste eutanaasiale — *suretamisabi* (*Sterbehilfe*) on õnnestunud, kuna eriti ingliskeelses käsitluses on erinevad eutanaasia vormid mõiste sisu ähmastavad ja segadust tekitavad (*voluntary*=vabatahtlik, *non-voluntary*=vaba tahtlusega, *involuntary*=vastu tahtmisega). Selleks et nii arstid kui juristid Eestis selgemini mõistaksid eutanaasia meditsiinilist ja juriidilist sisu, tundubki väga mõistlikuna võtta kasutusele Kurt Stellamori terminid *suretamisabi*, mis hõlmab kõiki surma põhjustavaid või suremist kiirendavaid abinõusid ja võtteid, ning *suremistootus* (*Sterbebegleitung*) — kõik arstlikud ja põetustlikud pingutused, mis väldivad või leevendavad surija vaeva ilma elu lühendamata. Viimane vastab Kurt Stellamori järgi Hippokrateese (umbes 460–umbes 377 eKr) vandele. Tundub, et autor näeb õigesti suretamisabi (eutanaasia) probleemi seost eelkõige arstikutse olemusega.

Tartu Ülikooli arstiteaduskonda lõpetades töötasin, "saades arsti ülla kutse ja asudes arstina tööle: pühendada kõik oma teadmised ja kogu jõu inimese tervise kaitseks, haigete raviks ja haiguste ärahoidmiseks, töötada kohusetundlikult seal, kus seda nõuavad rahva huvid; olla alati valmis arstiabi andma, suhtuma haigetesse tähelepanelikult ja hoolitsevalt, hooldama arsti saladust. [...] Hoolda ja arendada arstiteaduse humanseid

traditsioone, alati meeles pidada arsti üllast kutsumust.” (Tartu Ülikooli arstiteaduskond. Arsti töotus.) Iga töotuse andnu on lubanud olla truu ametivendadele **kogu oma eluaja**. Olles üks selle vande andnutest, ei kujuta ma ette, et ilma arstivandest lahti ütle mata saaks legaliseerida suretamisabi (eutanaasiat). Arst, kellel seadus lubab olla ka tapja, vaevalt et sisendab patsiendile kindlustunnet. Hippokratese vandes peitub arsti ameti sisu.¹ Arst ei tohi lasta ennast degradeerida timukaks, nagu ka kohtunik on määratud kohut mõistma, mitte kohtuotsuseid täide viima.

¹Eestikeelses tõlkes kõlab Hippokratese vande tekst nii:

“Ma vannun arst Apolloni ja Asklepios’e, Hügieia ja Panakeia ja kõikide jumalate ja jumalannade juures, neid tehes tunnistajaks, et ma täidan järgmise vandelise kohustuse, nii palju kui jätkub mul jõudu ja otsusevõimet.

Ma tahan austada oma õpetajat selles minu kunstis nagu oma lihalikke vanemaid; minu elu peab temale kuuluma ja ta võib kasutada minu vara ja omandust, kui ta seda vajab; ma austan tema järglasi nagu oma vendi ja õpetan neile ravikunsti, kui nad tahavad seda õppida, ilma tasuta ja ilma lepinguta; ma annan eeskirja ja suusõnalise õpetuse ja kogu sinna kuuluva teaduse oma poegadele edasi kui ka minu õpetaja omadele, ja peale selle ainult seesuguseile õpilasile, kes juba kohustatud ja vannutatud arstilise seaduse põhjal, muidu ei kellelegi.

Ma korraldan haigete eluviisi nende kasuks parema võime ja otsuse järele; aga kõik, mis kahjustab või vigastab haiget, tahan neilt eemal hoida.

Ma ei anna kellelegi surmavalt toimivat mürki, isegi kui ta seda minult palub; ka ei anna ma sellele sihitud nõu.

Samuti ei anna ma kunagi naisele vahendit idaneva elu hävitamiseks.

Pühalt ja puhtalt tahan ma oma elu ja meie kunsti säilitada.

Kellelegi ei tee ma kivilõiget, vaid jätan selle käsialustele, kes seda tegelust tunnevad.

Kui paljudesse majadesse ma ka ei astu, ikka tahan ma sisse astuda haigete tervistuseks ja eemale jääda igast ettenähtavast ja hävitavast kahjustusest, eriti aga lihamimu tegudest naiste ja meeste, vabade ja orjade kehadel.

Mis ma aga ravi ajal näen või kuulen või ka väljaspool ravi läbikäimises inimesiga, mis ei tohi levida, sellest tahan vaikida ja kõiki neid asju käsitleda kui saladusi.

Kui ma seda vannet pean ja ei riku, siis olgu mulle lubatud minu elust ja minu kutsest rõõmu tunda, igaveseks ajaks jäädes kõikide inimeste

Sündsusetuna oma ameti vastu tunduks, kui loomaarst töötaks ühtlasi lihunikuna või kirikuõpetaja hauakaevajana...

Arst ja filosoof Albert Schweitzer (1875–1965) on sõnastanud oma nägemuse: "Eetiline on ainult elu säilitamise ja edendamise kõige üldisem ja absoluutne sihipärasus, millele orienteerub aukartus elu ees. Igasugune muu paratamatus või sihipärasus ei ole eetiline, vaid on üksnes enam-vähem paratamatu paratamatus või enam-vähem sihipärane sihipärasus. Konfliktis oma eksistentsi säilitamise või teiste eksistentside hävitamise ehk kahjustamise vahel ei või ma kunagi ühendada eetilistust ja paratamatust suhteliseks eetiliseks, vaid pean otsustama eetilise ja paratamatuse vahel ning kui valin viimase, siis võtma enda peale elu kahjustamise läbi süüdlaseks saada. Samuti ei tohi ma arvata, nagu võiksin isikliku ja üleisikliku vastutuse vahelises konfliktis teha eetilise ja sihipärasuse vahelise kompromissi suhteliseks eetiliseks või koguni eetilistust sihipärasuse läbi tühistada, vaid ma pean nende kahe vahel otsustama. Allun ma üleisikliku vastutuse survele sihipärasusele, siis saan kuidagi süüdlaseks, patustades elu-ees-aukartuse vastu." (Schweitzer 1984: 278–279.)

Minu arvates toob Kurt Stellamori eutanaasia määratlemine suretamisabina meie senisesse eutanaasia käsitlusse uue ja selge arusaamise (arstidele ja ka juristidele), mis peaks Eestis selle diskussiooni viima uuele tasandile. Senine diskussioon nn biomeditsiiniliselt tasandilt peab tõusma kindla meditsiinilis-juriidilise käsitluseni. Eetilise ja sihipärasuse filosoofiline konflikt arsti kutsetegevuses peab olema võimalikult üheselt mõistetav nii arstidele kui juristidele. Vahe tegemine suretamisabi ja suremistoetuse vahel on üks praktiline ettepanek.

Uude konteksti lähevad meil sel juhul seni Eestis arstide kutse-eetika alal tehtud pingutused. Näiteks Eesti Arstide Liidu uue eetikakomisjoni väljatöötatud *Eesti Arstieetika Koodeksi* eelnõu, kus üldpõhimõtete hulgas on kirjas:

"Arsti kohus on anda arstiabi igas võimalikus olukorras. [...] Isegi ähvarduse survele ei kasuta ta oma meditsiini teadmisi inimsuse vastu." (Eesti... 1995: 2.)

juures lugupidamisse. Kui ma aga vannet murran ja valevandlikuks saan, siis tabagu mind vastupidine saatus." (Normann 1940.)

Kirjandus

Eesti Arstide Liit. Teataja. 1995. Nr 2

Normann, Herbert 1940. Arstivanne ja selle ajalooline kujunemine
Tartu Ülikoolis. — *Eesti Arst*, nr 1, lk 2

Schweitzer, Albert 1984. *Kultuur ja eetika*. Tallinn: Eesti Raamat

MARI JÄRVELAID (sünd. 1956) lõpetas 1990. aastal Tartu ülikooli arstiteaduskonna. Käesoleval ajal töötab arstina Tartu Linna Polikliinikus.

LISA 2

Juristi lisandusi Kurt Stellamori artiklile

Jaan Sootak

Radioloogi, arstiteadlase ja meditsiiniõiguse õppejõu, praeguseks emiteerunud professor Kurt Stellamori artikkel on eestikeelse teaduskirjanduse esimesi käsitlusi eutanaasia problemaatikast, mis meie publikumi jaoks olulisel moel annab vaadeldava valdkonna mõistekomplekti ning toimetab lugeja sedamaid ka eutanaasia-temaatika kesksessematesse vaidluspunktidesse.

Ei saaks öelda, et Eesti lugeja ei tea eutanaasiast üldse midagi. Siiani ilmunud ajaleheartiklikesed on iseenesest tänuväärsel kombel osutanud probleemi aktuaalsusele, paistmata aga sealjuures silma erilise põhjalikkusega.¹

Kurt Stellamori käsitus on küll põhjalik ja ülevaatlik, kuid väga kokkusurutud. See ongi põhjus, miks näeb ilmavalgust käesolev kommentaar.

Eutanaasia (hea surm) on kreeka keelne sõna ning sellisena kasutusel paljudes keeltes. Isegi internatsionalisme pelgavad sakslased kasutavad seda sõna oma *Sterbehilfe* kõrval võrdlemisi laialdaselt. Ka rootsikeelne *dödshjälp* eksisteerib *eutanasi*'ga kõrvuti. Kurt Stellamor kasutab *eutanaasiat* lähtemõistena ning toetub edaspidi sõnapaarile *Sterbehilfe* — *Sterbebegleitung*, mis käesolevas artiklis on tõlgitud *suretamisabiks* ja *suremistoetuseks*. Siinjuures võib küll vaielda, kas *sterben* saab eesti keeles olla *suretamine*, kuid autori käsitusele vastavad need eestikeelsed vasted täielikult.

Asi on selles, et autor seostab eutanaasiat ehk suretamisabi tegevusega, "mis hõlmab kõiki surma põhjustavaid või suremist kiirendavaid abinõusid ja võtteid", suremistoetus on seevastu moribundi saatmine ilma suremisprotsessi sekkumata ("arstlikud ja põetuslikud pingutused, mis väldivad või leevendavad surija vaeva"). Sellise terminoloogiaga

¹Ka meditsiini- ja õiguskirjanduses ei ole meil eutanaasia problemaatika vajalikku tähelepanu pälvinud. Käesoleva kommentaari autor sõandab siinkohal viidata ühele oma õppevahendile (Sootak 1995) ning teatab heameelega, et õigusajakiri *Juridica* kavatses lähemal ajal välja anda meditsiiniõiguse problemaatikale pühendatud numbriga koos kahe eutanaasiat, sealhulgas Hollandi eutanaasiaseadust käsitleva artikliga.

püüab autor vältida eutanaasia traditsioonilist nimetamist aktiivseks ja passiivseks, säilitades siiski sisuliselt sama liigituse.

Eutanaasiaprobleemide paremaks mõistmiseks tuleb lähtuda selle üldmõistest. Saksa õigusteadlane Karl Engisch on eutanaasiat määratlenud kui kaastundest põhjustatud, tahtlikult toimepandud tegu, mis seisneb elu lühendamises kõrvaldamatute valude või vaevuste korral ning surma suhtelises läheduses.

Engischi definitsioon on võrdlemisi dramaatiline, seostades eutanaasia elu lühendamisega. Selline eutanaasiamääratlus ei hõlma mitmeid nn *quasi*-eutanaasia juhtumeid (näiteks vastündinud ebari tapmist), ega ka Stellamori *suremistoetust* — vähemalt senikaua, kuni sinna ei kuulu midagi sellist, mis viib või võib viia elu lühendamisele.

Niisiis seisneb eutanaasia arsti jaoks suuremas või väiksemas siseses konfliktis, kohustuste kollisioonis. Ühelt poolt peab ta patsienti ravima ja tema elu hoidma, teiselt poolt ei ole ta kohustatud pikendama surija agooniat. Arstiteaduse ja meditsiinitehnika areng on paraku seda konflikti üksnes teravdanud. Meditsiiniõigus ning patsiendi ja arsti suhete märgatav teisenemine on andnud eutanaasiaprobleemile uued dimensioonid.

Patsiendi enesemääramisõiguse kollideerumine arsti ravimiskohustuse ja elu puutumatus nõudega on üks viimase aja teravamaid probleeme meditsiinieetikas ja -õiguses.

Julgen siiski arvata, et *paternalism* on tänapäeva iseteadliku inimese jaoks aegunud. Maksimi *salus aegroti suprema lex* eelistuse rajab autor eetilisele ja mõneti vaieldavalt kriminaalõiguslikule alusele. Tõepoolest on Austria kriminaalkodeksis loetud kuriteoks kaasaaitamine enesetapmisele (enamikus riikides siiski mitte). Aktessoorselt toimiv kriminaalõigus võtab sellega endale ülesande toetada eetikanormi, mis peab enesetappu hukkamõistetavaks. Sellega satub ta paraku vastuollu iseenda põhimõttega, mille järgi kriminaliseerida saab vaid osavõttu kuriteost (s.t karistada saab mitte *osavõttu* millestki, vaid osavõttu täideviija poolt toimepandavast *kuriteost*). Tänapäeva õhtumaises maailmas ei ole ilmselt riiki, kus enesetapp või selle katse oleks kriminaalkorras karistatav tegu.

Patsiendi enesemääramisõiguse konflikt arsti ravimiskohustusega on andnud Saksamaal mõned juba krestomaatiliseks muutunud kaasused, dr Hackenthali juhtum sealhulgas.

Lugu iseenesest on lihtne. Dr Hackenthal anti kohtu alla süüdistatuna oma vähihaige naispatsiendi tapmisele kaasaaitamises tolle nõudmisel (Saksa KrK §216 I). Basalioomist moondunud ja armistunud näo-

ga 69-aastaselt proual oli tehtud 15 näooperatsiooni, ta kannatas tugevate valude all, seisund halvenes pidevalt ning ta oli korduvalt avaldanud soovi elust lahkuda. Paigutatuna kliinikusse dr Hackenthali juurde ravile, pöördus ta uuesti arstide poole palvega aidata tal valutult ja kiiresti surra, sest ta ei saa end enam inimestele näidata, ei jõua kannatada valu ja peab olukorda täiesti väljapääsmatuks.

Lõpuks otsustas dr Hackenthal patsiendi palvele vastu tulla ning andis talle klaasi vees lahustatud tsüaankaaliumiga, mille too paari sõõmuga tühjendas. Teda istumisel toetanud arst nõjatas patsiendi tagasi padjale, kus haige kaotas mõne hetke pärast teadvuse ning suri.

Esimese astme kohus ei võtnud süüdistusasja menetlusse, väites, et siin on tegemist enesetapmisele kaasaaitamisega, mitte aga tapmisega. Dr Hackenthali ja tema abiliste tegevus (mürgi doseerimine ja klaasi andmine patsiendile, samuti tema viimsete hetkede juures viibimine) ei tähendanud patsiendi tapmist. Nende seisukohtadega nõustunud Liidukohus lisas muu hulgas, et patsiendi enesemääramisõigus hõlmab ka õigust määrata end surmale (Rechtssprechung 1987: 2940–2946).

Patsiendi enesemääramisõiguse kõrgemaiseismist arsti ravikohustustest on kinnitatud ka teistes asjades. Näiteks dr Wittingi juhtumis märkis Saksamaa Liidukohus veel seda, et suitsidendi enesemääramisõigust ei saa väärata ka arsti kohustus teatud juhtudel anda vältimatut abi; s.t patsiendi enesetapp ei ole õiguslikult võrdsustatav õnnetusjuhtumiga või muu situatsiooniga, kus arst on kohustatud sekkuma (Rechtssprechung 1984: 2639–2642).

Patsiendi enesemääramisõigus ei ole pelgalt juriidiline kategooria; viimase aja eutanaasiadiskussiooni käigus on seda otseselt seostatud elu kriminaalõigusliku kaitsega. Nimelt ei hõlma see kaitse mitte lihtsalt elu bioloogilises mõttes, vaid ka inimelu mõistesse immanentselt kuuluvat inimväärikust. Kui inimesel on õigus nõuda inimväärikuse austamist elu jooksul, siis tähendab see inimväärikuse kui inimelu eetilise substantsi tunnustamist ka suremisel (Otto 1986: 109). Eelkõige tähendab see patsiendi õigust loobuda agooniat pikendavast intensiivravist, aga ka seda, et arstil puudub kohustus allutada intensiivravile seda mittesoovivat haiget.

Kurt Stellamori artiklis väärrib tähelepanu ka see osa, mis kõneleb valuteraapiast. Jutt on nn aktiivsest kaudsest eutanaasiast, s.t olukorrast, kus terminaalses seisundis olev patsient vajab valude leevendamiseks üha suurenevaid ravimiannuseid ja mingil hetkel ületab doos organismi vastupanuvõime. Arst teab seda, kuid ei saa loobuda patsiendi valusid leevendamast. Formaaljuriidiliselt on võimatu põhjendada, et arst ei pane toime tapmist kaudse tahtlusega.

Probleemi iseenesest on vastavas erialakirjanduses mõistagi ammu teadvustatud ning see on äratanud suurt tähelepanu — mulle aga näib, et esialgu põhiliselt psühholoogilises plaanis (vt nt Qvarnström 1993: 91–99). Niipea kui meditsiin on võimeline tagama suremisprotsessi valutu kulgemise, lakkab olemast ka aktiivse kaudse eutanaasia probleem. Iseasi, kas lahendust tuleb otsida arstiteaduse arengust või pärispatu mõistest. Viimasel juhul võib-olla metatasandil lahendust ei olegi ning suremistoas jääb arst ikka üksi oma patsiendiga ning patsient oma valu ja surmaga.

Eutanaasiaprobleemide lahendus sõltub paljuski surma dimensioonist. Meditsiini areng on muutnud surma bioloogilisest faktist konventsiooniks, õiguslikult ja eetilisel kokkuleppe alusel määratavaks nähtuseks. Aluse selliseks lähenemiseks on andnud ajusurma fenomen, mis omakorda tähendab surma ajalist ja ruumilist laialipaiknemist organismis. Aju on surnud, muu organism elab veel — osa ajust on surnud, teine osa ja muu organism aga elus. Kas see muu osa organismist on veel inimese kandja? Eutanaasia seisukohalt on ajusurm oluline kui piir, mille ületanud organismi elutalituse ülalhoidmisel ei ole enam mõtet.

Kuid ajusurma probleemid on väljunud eutanaasia raamidest. Eelkõige on selles seoses muutunud aktuaalseks transplantatsioon oma avardunud võimalustega. Aga võimalused on suurenenud ka muudes valdkondades. Näiteks osutatagu siinkohal nn Erlangeni juhtumile, kus arstid säilitasid mitme kuu jooksul raseda ajusurnud naise kehatalitust, et päästa loote elu (vt nt Heuermann 1994: 133–139).

Ent ka uuenenud kontekstis jääb siiski püsima eutanaasia üks põhi-probleeme, nimelt: kas võimalus ja õigus heaks surmaks jätab inimesele ikka tema surma alles? Nii küsida on küllalt alust, sest meditsiini ja eutanaasiavõimaluste areng on kõige hea kõrval ka võimeline inimeselt tema surma võõrandama.

Kirjandus

- Heuermann, Paul 1994. Verfassungsrechtliche Probleme der Schwangerschaft einer hirntoten Frau. — *Juristenzeitung*, Nr. 4
- Otto, Harro 1986. Recht auf den eigene Tod? — *Verhandlungen des 56. Deutschen Juristentages*. München
- Qvarnström, Ulla 1993. *Vår död*. Stockholm
- Rechtssprechung 1984. Strafrecht. 17. Zuverfügungstellung eines Selbsttötungsmittels für einen Freitod (Fall Hackenthal). — *Neue Juristische Wochenschrift*, H. 46

Rechtsprechung 1987. Strafrecht. 11. Strafbarkeit des Arztes bei Nichtbehandlung eines Sterbenden. — *Neue Juristische Wochenschrift*, H. 46

Sootak, Jaan 1995. *Kuriteod elu ja tervise vastu*. Tartu

JAAN SOOTAK (sünd. 1948), lõpetas 1971. a Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskonna, õigusteaduse kandidaat 1980. a Moskva Juriidilises Kaugõppeinstituudis. Tartu Ülikooli kriminaalõiguse professor. *Akadeemias* avaldanud artiklid "Kain, kus on su vend Aabel? (Kes kuidas kaitseb ja ründab inimelu)" (1989, nr 3, lk 451–471), "Mõõgaga leegi vastu: Mis õigusega ja mis mõttega karistatakse kurjategijat?" (1990, nr 4, lk 775–799), "Keelatud, järelikult paha: Kui kriminaalõigus kaitseb kõlblust, siis mida ta kaitseb" (1991, nr 3, lk 451–471), "Kelle ees on kurjategija süüdi?: Keskaja kriminaalõiguse era- ja avalik-õiguslikust iseloomust" (1992, nr 2, lk 319–336), "Nägija Themis: Õigusemõistmine või kriminaalhoolekanne?" (1993, nr 1, lk 69–91) ja "Kaheksas loomispäev?: Inimgenotehnika eetilisi ja õiguslikke probleeme" (1994, nr 4, lk 773–797).

EESTI RAHVAMAJANDUSE ARVEPIDAMISE SÜSTEEMIST

Kersti Meiesaar

Iga riik vajab oma majanduse juhtimiseks informatsiooni majanduse olukorra ning arengutendentside kohta. See informatsioon peab olema ühtaegu üksikasjalik ja ülevaatlik ning kooskõlastatult iseloomustama majanduse eri osade dünaamilist koosseksisteerimist.

Eesti üleminekul turumajandusele tekkis vajadus korraldada majanduse algarvestus ning riigistatistika ümber vastavalt rahvusvahelistele standarditele. Rahvusvaheliste standardite arvestamine tähendab eelkõige lähtumist turumajandusteooriast (mikro- ja makroökonomikast) ning **üleminekut rahvamajanduse arvepidamise süsteemi** (SNA — *The System of National Accounts*) kasutamisele. Sotsialismi poliitökonoomial baseerunud **rahvamajandusbilansside süsteem** (MPS — *The System of Balances of the National Economy*) tuli seoses majandussüsteemi ümberkorraldamisega välja vahetada.

SNA süsteemi võib määratleda kui **süsteemi, mis kirjeldab komplekselt riigi rahvamajanduse makronäitajate kujunemist, et kasutada neid makromajanduse analüüsis, majanduspoliitika kujundamisel, juhtimisotsuste vastuvõtmisel ning rahvusvaheliste võrdluste tegemisel** (*System...* 1993). Põhijoontes samu eesmärke taotles ka MPS, ainult et neid polnud võimalik süsteemi piiratuse tõttu saavutada. Süsteemi piiratus väljendus eeskätt selles, et puudus kompleksne käsitlus majandusest tervikuna (k.a majanduse osade omavaheliste seoste ammendav kirjeldus).

SNA peamiseks eesmärgiks on eri allikatest pärit andmete koordineerimine ühtseks kompleksiks, mis annaks objektiivse ülevaate riigi sisemajanduse ning rahvamajanduse (rahvusliku

majanduse) arengust ning võimaldaks teha makromajanduse analüüsi ning koostada prognoose. Selleks kompleksiks on nn kontode süsteem, mis iseloomustab tootmist, tulude jaotamist ning kasutamist, kapitali- ja finantstehinguid, muutusi aktiivses, passiivses ja omakapitalis (bilansid) ning välismajandustehinguid.

SNA esimene variant koostati ja avaldati ÜRO poolt 1953. a (põhiautoriks oli Richard Stone). Teine täiendatud variant avaldati 1968. a ning kolmas, seni viimane variant 1993. a: *System...* 1993. **Süsteemi täiendamise vajadus** on tulenenud vajadusest täiustada arvepidamise metoodikat vastavalt majanduse arengule, arvestades majanduspoliitika ja rahaturu muutusi, majandusstatistika arengut, uute finantsvahendite teket, arvutustehnika arengut jne. SNA kolmanda variandi alusel on koostatud eestikeelne väljaanne (Meiesaar, Tihemets 1993), milles kirjeldatakse SNA ja MPSi iseärasusi, rahvamajanduse arvepidamise üldmõisteid, süsteemis kasutatavaid rahvusvahelisi klassifikatsioone, rahvamajanduse arvepidamise reegleid ja agregaatnäitajaid, kontode süsteemi ning sisemajanduse koguprodukti (SKP, ingl. GDP — *Gross Domestic Product*) arvestamise meetodeid (tootmismeetod, sissetulekute meetod ja tarbimismeetod).

Eesti Statistikaametis hakati SNA süsteemi juurutama alates 1992. aastast. Alguses tähendas see seni tarvitusel olnud MPSi süsteemi informatsiooni kasutamist ja täiendamist vastavalt ÜRO poolt välja töötatud nn üleminekuvõtmetele (Eesti 1990. a ja 1980.–1989. a andmete alusel, vt *Eesti rahvamajanduse...* 1992a; 1992b). 1993. aastast alates mindi üle SNA 3. versiooni kasutamisele ning 1992. ja 1993. a SKP arvutused on tehtud sellest lähtudes (vt *Eesti rahvamajanduse...* 1994; 1995). Alates 1993. aastast teeb Eesti Statistikaamet ka SKP arvutusi kvartalite lõikes ja neid avaldatakse perioodiliselt kuukirjas *Eesti Statistika* (vt Meiesaar 1993; Meiesaar, Tihemets 1993).

SNA süsteemi puhul rõhutatakse eeskätt seda, et ta võimaldab komplekselt kirjeldada majanduse makronäitajate kujunemist. **Majanduse makronäitajateks on:**

1. **Sisemajanduse koguprodukt (SKP)**, mis kujutab endast residentide ja mitteresidentide majandustegevuse lõppresultaati riigi majandusterritooriumil antud arvestusperioodil (aastas, kvartalis).

Riigi **residentideks** on institutsioonilised üksused, mis osalevad riigi majandusterritooriumil majandustegevuses aasta või pikema aja jooksul. **Institutsiooniliseks üksuseks** on majandusüksus, millel on täielik raamatupidamine ning mis on iseseisev juriidiline isik (majapidamised, ettevõtted ning valitsemissektori asutused). **Riigi majandusterritoorium** on territoorium, mida juhib administratiivselt riigi valitsus ning mille raames isikud, kaubad ja raha võivad vabalt liikuda.

Võrdluseks: MPSi süsteemis ei olnud kasutusel residendi ega riigi majandusterritooriumi mõistet ning ei tehtud vahet riigi sisemajanduse ja kogu rahvamajanduse vahel. MPSi süsteemis käsitleti riigi majandusterritooriumina tema administratiivset territooriumi. Majandustegevuse all käsitleti ainult tootmistegevust ja materiaalseste teenuste osutamist.

SNA süsteem arvestab majanduse kirjeldamisel ka nn **turuväliseid mitteainelisi teenuseid** (riigi üldjuhtimine, riigikaitse, haridus, tervishoid, sotsiaalkindlustus ja -hooldus, elamu- ja kommunaalmajandus, puhkemajandus, kultuuri- ja usuteenused jne). Nimetatud teenused arvestatakse toodangu hulka nende osutamiseks tehtud kulutuste järgi. Need teenused on riigi arengu seisukohalt äärmiselt olulised ning nendes sfäärides tehtud töö on tootlik töö, mille tulemust saab ja tuleb kvantitatiivselt hinnata. Ka see töö loob rahvuslikku rikkust. MPSi süsteemi järgi peeti mittetootmissfääri, kuhu ülalnimetatud teenuste osutamine arvati, muidusõjaks, kes pidi pidevalt n-ö kätt väristama, et saada oma eksisteerimiseks vajalikke vahendeid.

See, et MPSi süsteemis riigi majandusterritoorium loeti samaks administratiivse territooriumiga, põhjustas palju ebatäpsusi. Nii näiteks käsitati teiste riikide saatkondi, konsulaate ja rahvusvaheliste organisatsioonide filiaale või esindusi selle riigi rahvamajanduse osana, mille territooriumil nad asusid.

SNA süsteemis eristatakse **riigi sisemajanduse ja rahvamajanduse** mõistet. **Riigi sisemajandus** hõlmab kogu majandustegevust riigi majandusterritooriumil, **riigi rahvamajandus** aga hõlmab residentide majandustegevust nii riigi majandusterritooriumil kui ka väljaspool seda. Riigi majandusterritooriumi hulka kuuluvad eeltoodud määratluse kohaselt ka tema õhuruum, territoorialveed ning kontinentaalsel rahvusvahelistes vetes, kus tal on

õigus püüda kala, kaevandada toorainet, kütust, mineraalaineid. Riigi majandusterritooriumi hulka kuuluvad ka tema territoriaalsed enklaavid teistes riikides, mis kuuluvad talle kas omandiõiguse alusel või on antud rendile ning mida tema valitsusasutused kasutavad kas diplomaatilisel, sõjalisel, teaduslikul või muul eesmärgil. Riigi majandusterritooriumi hulka ei kuulu tema vabamajandustsoonid ning ettevõtted, mis tegutsevad väljaspool tema piire.

Kokkuvõtteks ülalõeldust — SKP mõõdab riigi majandusterritooriumil toimunud majandustegevuse ehk sisemajanduse lõppresultaati.

2. Rahvuslik koguprodukt (RKP, ingl. *Gross National Product* e *GNP*), mis saadakse, kui SKPle liidetakse juurde esmased netotulud teistelt riikidelt (teistest riikidest saadud esmased tulud miinus teistele riikidele makstud esmased tulud). Esmased tulud on palgad ja sotsiaalkindlustusmaksud, netomaksud (maksud miinus subsiidiumid) tootmisele ja impordile ning omanditulu. RKP on riigi kogurahvatulu näitaja.

Rahvusliku koguprodukti leidmine eeldab seega arvepidamist esmaste tulude üle välismajandustegevusest. Vastava tegevuse korraldamine on kahtlemata keeruline ning on seotud eelkõige riigi maksukorralduse süsteemi tõhustamisega, mis on praeguses Eesti Vabariigis küll alles algusjärgus.

3. Kasutada olev kogurahvatulu (KKRT, ingl. *Gross National Disposable Income* e *GNDI*) on kõigi institutsiooniliste sektorite kasutada oleva rahvatulu summa, mis leitakse, kui rahvuslikule koguproduktile liidetakse jooksvad netosiirded teistelt riikidelt (teistelt riikidelt saadud jooksvad siirded miinus jooksvad siirded teistele riikidele). Jooksvate siirete all mõeldakse ülekandeid maksja-residendi (mitteresidendi) jooksvast sissetulekust saaja-mitteresidendi (residendi) jooksva sissetuleku arvele (kindlustusmaksud, trahvid, lõivud, liikmemaksud ja vabatahtlikud annetused rahvusvahelistele organisatsioonidele, rahaline ja materiaalne abi teistele riikidele, välisriikide üliõpilastele makstud stipendiumid jne).

KKRT hõlmab riigile (rahvale) jäävat lõplikku tulu, mida võib kasutada lõpptarbimisena, investeeringuteks ja säästudeks.

Arvepidamine jooksvate netosiirete üle teistelt riikidelt on samuti keeruline ning nõuab Eestis täiustamist.

Lisaks ülalnimetatud kolmele majanduse makronäitajale kasutatakse veel sisemajanduse netoprodukti, rahvusliku netoprodukti ning kasutada oleva netorahvatulu näitajaid, mis saadakse kui vastava eeltoodud makronäitaja väärtusest lahutada põhivara kulum. Et aga põhivara kulumi arvestus on rahvamajanduse arvepidamises keeruline ja riikides kasutatakse erisuguseid meetodeid (põhiliselt pideva inventariseerimise meetodit), siis kasutatakse praktikas ülaltoodud kolme näitajat — SKPd, RKPd ja KKRTd. Riikidevahelistes võrdlustes on enam kasutatavad samuti SKP ning RKP.

Selleks et komplekselt kirjeldada riigi rahvamajanduse makronäitajate kujunemist, kasutatakse SNA süsteemis **rahvamajanduse jaotamist institutsioonilisteks sektoriteks**, lähtudes majandusliku käitumise tüübist. Võrdluseks: MPSi süsteemis ei kasutatud sektori mõistet antud tähenduses. MPSi piiratust väljendas vaid kahe majandusliku käitumise tüübi (tootja ja tarbija) kasutamine, mis väljendus majanduse jaotamises tootmis- ja mitetootmissfääriks. SNAs on lähenemine majandusliku käitumise tüübi mõistele laiem, hõlmates institutsiooniliste sektorite seost tootmise, tulude loomise, jaotamise, ümberjaotamise ning lõpp-tarbimisega.

Eesti rahvamajanduse arvepidamise süsteemis on rahvamajandus jaotatud järgmiselt:

1. kaupu ja mittefinantsteenuseid tootvate ettevõtete (edaspidi "ettevõtete") sektor;
2. finantssektor;
3. valitsemissektor;
4. kasumitaotluseta institutsioonid;
5. majapidamised;
6. teised riigid.

Majandusliku käitumise tüüp kirjeldab iga sektori põhilisi funktsioone ning põhilisi ressursse. Nii näiteks võib majapidamisi käsitleda kahes osas: tarbijate ja tootjatena. Majapidamiste kui tarbijate puhul on põhiliseks funktsiooniks tarbimine, põhilisteks ressurssideks aga palk ja sotsiaalkindlustusmaksud, tulud varan-

duselt ja siirded teistelt sektoritelt. Majapidamiste kui tootjate põhiliseks funktsiooniks on seevastu toodete ja mittefinantstee-nuste tootmine, põhiliseks ressursiks aga müügitulud.

Kahe esimese sektori puhul on selge, millised institutsioo-nilised üksused neisse kuuluvad, ent ülejäänute puhul kuluksid ära selgitused. Nimelt moodustavad **valitsemissektori** SNA järgi järgmised institutsiooniliste üksuste grupid:

- a) keskvalitsus ja kohalikud omavalitsused;
- b) sotsiaalkindlustusfondid;
- c) kasumitaotluseta, valitsuse kontrolli all olevad üksused.

Eesti rahvamajanduse arvepidamises toimub valitsuse arvepi-damine järgmiste alamsektorite kaupa (*Eesti rahvamajanduse...* 1995: 7):

- a) keskvalitsus (lisaks riigieelarvel olevatele asutustele ka eel-arvevälised fondid ja sisuliselt valitsuse kontrolli all olevad kasu-mitaotluseta institutsioonid);
- b) kohalikud omavalitsused (linnade ja valdade juhtorganid);
- c) sotsiaalkindlustusfondid (haigekassad ja sotsiaalkindlustus-fond).

Kogumikes *Eesti rahvamajanduse...* 1992a, 1992b ja 1994 kasutati mõistet "avalik sektor". Üleminek termini "valitsemis-sektor" kasutamisele tuleneb sellest, et see vastab otseselt SNA süsteemile. Avalik sektor sisaldab lisaks valitsusasutustele ka avalikke ettevõtteid, s.t neid ettevõtteid, mis on valitsuse oman-duses (valitsus valdab rohkem kui 50 protsenti aktsiatest) ja/või mida ta kontrollib. SNAs ning Eesti rahvamajanduse arvepi-da-mise süsteemis lülitatakse avalikud (riiklikud) ettevõtted ettevõ-tete sektorisse.

Kasumitaotluseta institutsioone käsitleb SNA eelkõige era-tarbimise jätkuna (*non-profit institutions serving households* — majapidamisi teenindavad kasumitaotluseta institutsioonid). Ees-ti seadused on nende institutsioonide puhul aga väga puuduli-kud. Alles 1994. a esimesel poolel kehtestati seadus, mis vaatles vaid osa sellisena registreeritud organisatsioonidest (*Mittetulun-dusühingute ja nende liitude seadus*, vastu võetud Riigikogus 23. märtsil 1994). Selle alusel hakati neid organisatsioone üm-ber registreerima. Lähtudes majanduspraktikast lülitati SKP ar-

vestuses kasumitaotluseta institutsioonide hulka sellised, mille põhimääruses oli nende registreerimisel vastav säte, v.a nn eelarvevälised fondid, mis lülitati valitsemissektorisse. Samas ei arvestatud selle sektori all enam ettevõtete kulutusi sotsiaalsfäärile, mis olid eelmises kogumikus (*Eesti rahvamajanduse...* 1994) sinna arvatud. Vastavad muudatused tehti ka 1992. a andmetes.

Majapidamised (kodumajandid) on isikud või isikute grupid, kes elavad koos ning tarbivad ühiselt sissetulekuid. Majapidamiste arvamine institutsioonilisteks üksusteks ja eraldi sektoriks tuleneb sellest, et kuigi nad ei pea tavaliselt raamatupidamisarvestust, käsutavad nad iseseisvalt oma ressursse. Sageli langevad majapidamise ja perekonna mõiste kokku, kuid ühe ja sama majapidamise liikmed ei pea olema ühe ja sama perekonna liikmed (näiteks kahe põlvkonna kooselamise puhul võib olla ühe majapidamise raames kaks perekonda).

Sektor "Teised riigid" hõlmab mitteresidentidest institutsioonilisi üksusi, kes astuvad tehingutesse residentidest institutsiooniliste üksustega.

Rahvusliku majanduse sektoriteks jaotamine, arvestades majandusliku käitumise erinevusi, võimaldab kirjeldada majanduse eri koostisosade omavahelisi suhteid, avardades seega oluliselt tunnetusvõimalusi. Lisaks sellele kirjeldatakse SNAs ka institutsiooniliste üksuste ning sektorite omavahelisi seoseid, sh tulude ja kulude vooge.

SNA süsteemi juurutamisega Eesti rahvamajanduse arvepidamises mindi üle **rahvusvaheliste majanduslike klassifikatsioonide kasutamisele**. MPSi süsteemis kasutati ainult sotsialistlikes riikides kasutatavaid spetsiifilisi majanduslike klassifikatsioone, näiteks üleliidulist rahvamajandusharude klassifikatsiooni. See raskendas rahvusvaheliste võrdluste tegemist, sest lisaks MPSi süsteemis kasutatavatele spetsiifilistele klassifikatsioonidele kasutati seal ka spetsiifilisi majanduse üldnäitajaid (ühiskondlik koguprodukt ja rahvatulu) teises tähenduses kui SNAs. Selleks et kuidagi võrrelda endiste sotsialismimaade majanduse arengut turumajandusriikide omaga, pidi kasutama ÜRO poolt väljatöötatud nn üleminekuvõtmeid, mis oli väga vaearikas töö ning saadud tulemused iseloomustasid tegelikku olukorda vaid ligikaudselt.

Käesolevaks ajaks on Eestis üle mindud **Eesti rahvamajanduse tegevusalade klassifikatsiooni** (ERTAK) kasutamisele. See on täpne koopia **rahvusvahelise majanduslike tegevusalade klassifikatsiooni** ISIC (*International Standard Industrial Classification of all Economic Activities*) viimastest, 3. versioonist (pärineb 1989. a-st). Toodete ja teenuste klassifitseerimisel kasutatakse ISICile vastavat **toodete kirjeldamise ja kodeerimise harmoniseeritud süsteemi** HS (*Harmonized Commodity Description and Coding System*). Ülalkirjeldatud turuväliste mitteaineliste teenuste klassifitseerimisel kasutatakse **rahvusvahelist valitsuse tegevussfääride (funktsioonide) klassifikatsiooni** COPOG (*Classification of the Purposes of General Government*). Nende rahvusvaheliste klassifikatsioonide kasutamine tagab Eesti rahvamajanduse andmete rahvusvahelise võrreldavuse.

SNA ja MPSi süsteeme iseloomustab lisaks seni kirjeldatud kõige olulisematele tunnustele veel mitu erijoont: teistest süsteemidest erinev lähenemine tehingutele, tuludele, kuludele ning säästudele; samuti aktivele (varadele); erinevused amortisatsiooni arvestuses.

Edaspidi tahaksime kirjeldada sisemajanduse koguprodukti (SKP) arvestuse aluseid ning analüüsida Eesti majanduse olukorda SKP näitaja kujunemise ja tema dünaamika kaudu.

Kirjandus

Eesti rahvamajanduse arvepidamine: Põhimõisted, eestikeelsed lühiseletused ja käibivad vasted inglise, soome ja rootsi keeles. 1992. Koostanud Jüri Kõll. Tallinn: Eesti Vabariigi Riiklik Statistikaamet

Eesti rahvamajanduse arvepidamise näitajad. National accounts in Estonia. 1992a. Tallinn: Eesti Vabariigi Riiklik Statistikaamet

Eesti rahvamajanduse arvepidamise näitajad. National accounts in Estonia 1991: Statistiline kogumik. 1992b. Tallinn: Riigi Statistikaamet

Eesti rahvamajanduse arvepidamise näitajad. National accounts in Estonia 1992: Statistiline kogumik. 1994. Tallinn: Riigi Statistikaamet

- Eesti rahvamajanduse arvepidamise näitajad. National accounts in Estonia 1993.* 1995. Tallinn: Eesti Statistikaamet
- Meesaar, Kersti 1993. SNA ja MPS iseärasustest. — *Tartu Ülikooli toimetised*, vihik 957, *Majanduspoliitika üleminekul turumajandusele*, lk 68–74
- Meesaar, Kersti, Aarne Tihemets 1993. *Rahvamajanduse arvepidamine*. Tartu
- System of National Accounts*. 1993. New York: United Nations

KERSTI MEIESAAR (sünd. 1950. a) lõpetas TRÜ majanduskübereetikuna 1973. a. Majandusteaduste kandidaat 1980. a TA Majanduse Instituudis. TÜ majandusteaduskonna majandusinformaatika ja -modelleerimise instituudi dotsent.

Erik Obermann. ***

ARVUSTUS

VÄÄRTUSLIK RAAMAT

Õne Kepp, Arne Merilai. *Eesti pagulaskirjandus 1944–1992: Luule.* Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 1994. 256 lk.

Pärast innukalt — asja eest ja harrastuseks — siunatud suurt eesti kirjanduse ajalugu on Õne Kepi ja Arne Merilai 1994. aasta märki kandev, kuid tegelikult 1995. aastal avalikkuse ette jõudnud *Eesti pagulaskirjandus 1944–1992: Luule* kindlasti meie kirjandusloo uurimise olulisemaid tulemusi. Samas sarjas varem ilmunud P. Kruuspere kokkuvõtlikku käsitlust pagulasdraamast ja -teatrist ei tarvitse seejuures unustada. Veelgi varem avaldatud P. Kangru, K. Muru ja Ü. Tontsu *Väliseesti kirjandus* oli kavandatudki esialgse siinpoolse objektiivset tutvustust taotleva lühiülevaadena, et võita aega süvenenumaks esituseks, mis nüüd ongi meeldivald teostumas. Oodatavaks jääb veel kirjanduselu-, proosaepika ja memuaristika analüüs, mille maht on aga sedavõrd suur, et manitseb pigem kannatlikkusele kui kärsitusele. Pärast Õ. Kepi ja A. Merilai luulevaatlust on ilmunud järjekordne raamat, milles M. Kalda käsitleb kirjandusteadust, P. Viires kriitikat ning R. Krusten teeb ülevaate pagulaslastekirjandusest. Pisut ootamatu kooslus samade kaante vahel, kuid nähtavasti tingis selle valminud käsitluste olemasolu. Pealegi andnuks lastekirjandus omaette vaid kleenukese vihiku mahu.

Õ. Kepi ja A. Merilai käsitluse koostamine algatati 1989. aastal. Uurimuse algselt suurem autorite arv kahanes lõpuks kahele, millest vaatluse ühtsus aina võitis, sest mida rohkem osalisi, seda kirevam tulemus. Eeldatavasti. Meeldiv on seegi, et ülevaade jäi kirjanduseuurijate noorema põlvkonna hooleks. On ilmne, et see soodustas värskema, varasematest harjumustest märgatavalt vabama esituse. Autoreid innustas küllap seegi, et uurimuse valmimine toimus vabanenud ajas, kui ebakirjanduslikke piiranguid ei olnud enam takistamas. Samas oli see tähendusrikas piiraeg teisiti: pärast B. Kangro surma 1994. a märts-

sis lõppes ajakirja *Tulimuld* väljaandmine ning lakkas Eesti Kirjanike Kooperatiivi tegevus. *Mana* vaibus juba varem, ja kuigi Eestisse ümber istutatud, ei näi see juuri alla võtvat. Nõnda jõudis Eesti taasiseseisvumise järel lõpule pool sajandit missioonitundeliselt ja viljakalt kestnud ekssiilluule ajajärk. Nüüdsest peale võiksime kõnelda väliseesti luulest selle sõna täpses tähenduses, kuigi ei ole usutav, et senistelt ekssiilpoetidelt eestikeelset värsiloomingut enam kuigi palju lisandub. Olulisem tundub, et kümnendite vahetusel algas paguluses loodud luuleparemiku avaldamine kodumaal, selle kättesaadavaks tegemine siinsele lugejale. See töö on olnud võimalusi arvestades tulemusrikas ja peab tingimata jätkuma, kuni kõik kunstiliselt kaalukas on Eestiski avaldatud. K. Lepiku uudiskogu *Õõtüdruk* (1992) on uus tähis, mis märgib luuletaja pagulusest kodumaale jõudmist värske loominguuga. Kas kõige taustal kahetseda, et Õ. Kepi ja A. Merilai töö ilmumine ei viibinud veel aastapaari, nii et uurimuse piirdateumiteks oleks saanud 1944–1994? Vist mitte, sest vajadus selle teose järele oli piisavalt pakiline ning vaatlusest välja jäänud aastad üldpilti kuigi palju ei muuda.

Analüüsitavast tekstist on kaks kolmandikku Õ. Kepilt, A. Merilai osaks jääb üks kolmandik, millest R. Kolga, A. Mägi ja A. Ranniti esitus on valminud kõrvaltvaatajale raskesti tabatavas koostöös M. Tammega. Nõnda võib Õ. Keppi pidada põhiautoriks, seda enam et temalt on ka ulatuslik üldistav ülevaatepeatükk.

Põgusalgi tutvumisel selgub, et vaadeldav raamat on senistest eesti pagulasluule käsitlustest kõige põhjalikum ning toetub oma järeldustes primaarainese ja sekundaarkirjanduse hoolsale läbitöötamisele. Senist retseptisiooni endastmõistetavalt arvestades on saavutatud uus kvaliteet ning teos pakub rikkalikult värskeid, uudsenäi mõjuvaid tõlgitsusi ning üldistusi, kõrvutusi Eestis looduga, siin-seal ka võrdlusi maailmakirjandusega. Asjaolul, et autorid pole kasvanud nende sündmuste sees ja selles õhkkonnas, milles sündis pagulasluule, on kahesugune tähendus. Ühelt poolt toetab see objektiivset hoiakut, sundimatut toetumist tekstidele, omaenda interpreteerimisvõime usaldamist. Teiselt poolt on see toonud kaasa teatavaid lisaraskusi, sest see, mis on ilmselge ja endastmõistetav pagulaslugejale, ei tarvitse niisama taibatav olla siinses õhustikus kasvanud, kuigi eelsuhtumusest hoiduval teadlasele. Mingil määral on Õ. Keppi ja A. Merilaid soosinud ka möödavoolanud aeg, mis võimaldab paljutki jälgida juba arvestatavalt distantsilt. Raamatu põhiteksti täiendavad lisad: õnnestunud liigendusega näitlikuks tehtud tabel, mille kronoloogiast nähtub luulekogude ilmumise dünaamika paguluses, bibliograafiline ja biograafiline põhiaidmestik.

Autorid on loobunud harjumuspärasest kirjandusloolisest stiilist esseistliku esituse kasuks. Täpsemalt: on taotletud teaduslikku uurimust siduda esseistikapärase väljendusega. Siit suurem valikuvabadus, mis ei kohusta käsitlema kõiki tavakohaseid aspekte, võimalus koondada tähelepanu uurijat rohkem huvitavale, jätta kõrvale biograafilised seigad, kirjanduseluline taust jne. Tulemuseks on huvitav ja mõnuga loetav tekst. Ometi mitte (võib-olla esmajoones lugejast olenevate) eksitavate assotsiatsioonideta. Peatükkide pealkirjad on laenatud neis käsitletavalt luuletajailt või vähemalt nende loomingust inspireeritud. *Periheel* on H. Visnapuu armastusluule kogu ja tähendab terminina planeedi või komeedi orbiidi Päikesele lähimat punkti. Lugenud läbi selle pealkirja alla koondatud väga napid iseloomustused G. Suitsu, H. Visnapuu, M. Underi ja A. Adsoni pagulasperioodi kogude kohta, üllatab järgmise peatüki B. Kangrolti pärit pealkiri "Hiiglased laulavad", milles vaatluse all on B. Kangro, K. Ristikivi (tema on ainsana meeleolulisest alapealkirjast ilma jäänud) ja K. Lepik. Vähemalt G. Suitsu, M. Underi ja H. Visnapuu pärast hakkas sel puhul kõhe, et kuidas nad end hiiglaste kõrval tunnevad. R. Kolga luuletusest "Minu laul" pealkirjaks näpsatud "Mu pill püsüs tutvan timmin" peab ühendama R. Kolka, S. Ekbaumi, A. Mägi, A. Rannitit ja I. Ivaskit. Kuid murdelist luulet leidub neist peale R. Kolga pisut vaid A. Mägil. Kui pealkiri peaks osutama traditsioonilist poeetikat, siis ei sobi seltskonda hästi I. Ivask. Kui kodupaigakiindumust, siis ei klapi A. Rannit. Raamatut lõpetav peatükk "Sipelgad kosmoses" koondab I. Laamani, U. Karuksi, M. Suits-Elsoni, A. Vihalemma, I. Grünthali ja I. Laabani. Silmapaistvalt eriiilmeline ühendus. Ja kosmilisest perspektiivist nähtuna pole hiiglasedki enamad kui sipelgad. Puitunud kirjandusloolise mõtlemisega lugejat ehmatab seegi, et pagulasluule päris algusesse kuuluvad I. Grünthal ja I. Laaban on omajagu küsitava tsükliseerimise tõttu sattunud kogu käsitlust lõpetama. Kuid esseistika üks omadusi ongi harjumuspäraseid seoseid rikkudes lugejat erutada.

Raamatut alustavad peatükid "Vabadus ja luule", "Pagulus ja ek-siil" ning "Kaotatud paradisiis" hõlmavad kogu käsitlusest veerandi. Nii hoolikas ülevaateesitus, mis kõiges olulises veenev ja andmeterikas, on meeldiv saavutus. Luuletajate põlvkondadesse grupeerimine (lk 11–12) lähtub küllap A. Mägist, kuid väga rangelt ei tundu seda võetavat, sest lk 20 siirduvad B. Kangro, A. Asi, H. Oja ja E. Pettai vanemasse põlvkonda. Luules endas toimunud liikumised tuuakse esile piisavalt liigendatud ainealade ja motiivide kaupa, samas ka ajakoordinaate tähele pannes. Sobivaks tuntud kohtadesse on poetatud lühiiseloostused S. Raatma, H. Rajamaa, L. Tuulse ja K. Saarseni loomingu kohta.

Oma väiteid toestab Õ. Kepp vahest liigagi püüdlikult autorite nimed loetledes. Tundub tendentsi kiinduvalt mainida fooni kuuluvaid või isegi marginaalseid autoreid. Oma põhjendus sel loomulikult on, sest nende värsides ilmnevad luulesüsteemi üldjooned tavaliselt lahtisemalt, hõlpsamini nähtavalt kui tippautorite loomingus. Pealegi ei tule need autorid esile omaette portreede kaudu ja seetõttu võimaldab just ülevaatekäsitlus neid mingilgi määral esitleda. Siiski võivad eriti sellise lugeja jaoks, kes materjali piisavalt ei tunne, suhted ka paigast nihkuda. Nõnda võiks tsiteerimis- ja mainimissagedust silmas pidades (märku sellest annab nimede register, mis fikseerib autorite esinemise lehekülgede kaupa; tegelik esinemine tekstis, mida ülevaade samuti ässitas jälgima, annab veelgi reljeefsema pildi) järeldada, et meie pagulasluule suveräänselt võrdväärset juhtautorid on A. Viirlaid ja K. Lepik; K. Ahven tuleb tekstis esile kolm korda sagedamini kui K. Ristikivi ja võrdselt G. Suitsuga; A. Vihalemm on suurusjärgu võrra madalamal E. Pettaist; täiesti võrdselt esinevad I. Ivask ja E. Vrager ning I. Laaban ja A. Otema, viimased eelmisest paarist omakorda hoopis vähema tähelepanu osalised. Huvitavaid võrdlusvõimalusi leidub veelgi, aga vahest ei olnud nendegi märkamiste esiletoomine sünnis. Või siiski?

Omaette iseloomustatavateks valitud autoreid on küllaldaselt, ja kui mõned lühikäsitlused kõrvale jätta, siis on tegemist luuletajatega, kelle looming on luule üldvoolus oluline ning paistab silma tugeva isikupäraga. On õnnestunud leida lähenemisviisi, mis toob koondavalt esile kõige tunnuslikuma. Avastamisrõõmu on kirjutajatel jätkunud ning usun väga, et seda naudivad ka lugejad. Käsitluse intensiivsuse või omapära poolest tõusevad esile vaatlused K. Lepiku, B. Kangro, I. Laabani, I. Grünthali ja I. Laamani luulest. Neile autoreile on ka kõige rohkem ruumi jagunud: K. Lepikule 20 lehekülge, B. Kangrole 13, I. Laabanile 10, I. Grünthalile ja I. Laamanile kummalegi 8. Niisugune vahekord näibki üldjoontes ootuspärane.

Ometi tundub, nagu oleks pärast süvenenud ülevaadet autoriportreedeks hakanud ruumi nappima. Päris ilmne on see G. Suitsu, M. Underi ja ka H. Visnapuu puhul. G. Suitsule jagunud napilt kahel leheküljel ei jaksa ju muud kui üldjoontes markeerida luuletuskogu *Tuli ja tuul* sisutendents. G. Suitsu armastuslüürika hiline, kuid oluline arendus on märkimatagi jäänud. Üllatusena väidab Õ. Kepp lk 62, et "eelnevad pagulaskogemust" omades suutis G. Suits uut olukorda kaaspagulastest kriitilisemalt hinnata. Vihjatud on nähtavasti aastaile 1905–1917, kui G. Suits õppis ja töötas Soomes. Aga pagulane ta sel ajal siiski ei olnud ja võis vabalt kodumaal käia ning näiteks aastal 1913 esitas ta "Estonia" pidulikul avamisel oma "Hamleti proloogi", ilma et tsaari sandarmeeria

ta peale hammast oleks ihunud. Mõnikord kasutas poliitiline pagulane Fr. Tuglas koguni G. Suitsu passi. Samalt leheküljelt loeme: "Tartu põlemisega juulis 1941 hävis rahva vaba eneseteostus omas riigis." Kas tõesti alles siis ja mitte aasta varem, suvel 1940? Kauge aeg see muidugi juba on.

Täit üksmeelt ei suutnud ma Õ. Kepiga saavutada mõnes muuski punktis. On muidugi tühi asi, et lk 156 mainitakse I. Ivaski lõputuid paadisõidu- ja kalapüügikirjeldusi Soomes, ja mulle ei meenu I. Ivaski luulest ainsatki kalapüügikirjeldust. See võib olla minu lugemisviga, nagu võib olla eksiarvamus, et I. Ivask ei olnud üldse kalakiusajate killast. Märksa arusaamatum on, et analüüsis on täiesti välja jäetud *Balti eleeegiad*. (Lk 154 on mõlemat sarja nagu muidki ingliskeelseid vihikuid ja saksakeelseid kogusid ainult nimetatud, märkimata on need jäetud kronoloogilises publikatsioonide tabelis ja bibliograafias lk 220.) Miks? Kas tuleb mõista nii, et I. Ivask on kahestunud: eestikeelsete luuletuskogude autorina kuulub eesti kirjandusse, ingliskeelsete *Balti eleeegiatega* aga mitte? Ei ole lepitanud seegi, et kui *Balti eleeegiad* ajakirjas *Looming* P.-E. Rummo tõlkes ilmusid, oli märgitud, et tegemist on autoriseeritud tõlgetega. Nii jäika piiritõmbamist ei oska pooldada. Pealegi on *Balti eleeegiad* I. Ivaski loomingus nii oluline teos, et seda eirav käsitlus jääb paratamatult lonkama.

K. Lepiku luule analüüs on kogu raamatu põhjalikumaid ja rikkamaid. See areneb ilusas süsteemis ning seda kaunistavad paljud peened tähelepanekud. Kuid selles on paar kohta, milles jään kangekaelselt eriarvamusele.

Esiteks lõik lk 93: "Nii sai juba noor Lepik nõukogude ametkondade käest "teenitud" hinnangu: "Eesti noorema põlve emigrantlikest luuletajaist pean ma kõige andekamaks, omapärasemaks ja samal ajal üheks kõige Nõukogude-vaenulikumaks Kalju Lepikut. Temal on oma käekiri, oma nägu ja oma vihkamine." See on tuntud tsitaat J. Smuuli *Jäisest raamatust*. Kuigi J. Smuul oli tollal ENSV Kirjanike Liidu esimees, ei väljenda tsiteeritud sõnastus ametkondlikku hinnangut, vaid on küllap siiski aus kolleeglik tunnustus, mis sellest et teiselt poolt ideoloogilist barjääri. Pealegi oleks K. Lepik kindlasti olnud väga nõrdinud, kui J. Smuul oleks teda üritanud Nõukogude-sõbralikuks seletada. Kaksipidi võetav, seega ka ametkondlikku hoiakut sisaldav võiks olla J. Smuuli arvamus viimane lause, kuid seda pole Õ. Kepp enam tsiteerinud. Ametkondlikud, parteiliselt printsiipiaalses stiilis hinnangud olid loomulikult täiesti olemas, kuid neid olen lugenud teisest sulest.

Hoopis tõsisema tõrke tekitab neitsi Anna, kes apokrüüfilise Jakobi evangeeliumi legendi järgi on Kristuse sünnitanud neitsi Maarja ema.

Lk 99 kirjutab Õ. Kepp: "Avalöök religioossete vahenditega loodavale poliitilisele sarkasmile on luuletus "Se Neützit Anna", millest algab Maarjamaa saatuse uus käsitus (ka luuletused "Rahvajuh", "Slaavi tants nr. 1", "Kaks ronka")." Väite ilmestamiseks on tsiteeritud "Se Neützit Anna" ja lõik "Öötüdrukust". Seejärel lk 100: "Sellel pikal teekonnal jõuab Lepik ordulaste pühast, kuid saatana poolt äranarritud Annast ja tema (nende?) tütrest neitsi Mariast tänapäeva mitmeid vallutusi üle elanud Öötüdruku süütusevereni". Otsad tõmbab kokku sarjast "Pää kohal surnud linnud" lähtuv lõik lk 105: "Selles Lepiku loomingu ehk kõige umbmäärasemas ja tõlgendusterikkamas värsiloitsus sünnib isamaa elusolendina, armastatud (küla)tüdrukuna, kes ei ole enam ei ihalus ega jumalus, vaid teine samasugune õnnetu olevus nagu pagulanegi. Suhetes Eestimaaga saab Lepikule peamiseks antropomorfne kujutelm, kus vaimsed, hingelised ja ka füüsilised sidemed määravad ühiselulise staatuse. Meeltele valla isamaa on eksistentsiaalse põhi-koega ja valulise erootilise värvinguga. Tegelikult on see juba tuttava neitsi Anna (= Maarjamaa) põrguhooraks tegemise loo mõtteline järg kodu(maa)tüdruku rautamiseni ning hilisema Öötüdruku, vägivallaohvri eellaul. Üks ja sama armastus aastaist 1955, 1968 ja 1992."

Tuli paratamatult pikalt tsiteerida seda tõeliselt kaunist tõlgitsuskaart, mille lõpetavat lauset maksab tingimata uskuda. Iseasi on, kuidas jääb neitsi Annaga. Tõstkem tema auks tekst veel korraks silme ette:

Sählt Taiwast saddas Manna /

Se Kiwwist joksis Wessi.

Söi Taiwa-Rohgka Anna

Nink We sehs ta hend pessi.

Must Ingkel Tiwad laotas /

Et echmatas hend Anna.

Ta Sergki Liwas kaotas

Ninck tachtis plechko panna.

Ent Satan olli nohr

Ninck Anna olli rummal.

Sai Neützist Pörko Hoor /

Doch Satanast sai Jummal.

"Se Neützit Anna" on kindlasti Koeru poisi kenamaid koeruse-laule, milles auditivset oluliselt täiendab visuaalne kujund, mis samuti kuulub K. Lepiku poetikasse. Kuid peab omama väga tugevat usku, et tõlgitseda see religioossete vahenditega loodud poliitiliseks sarkasmiks

ja uuenevaks isamaalauluks. Esimese stroofi kujutluspilt paigutub selgesti Iisraeli laste kõrberännaku aega. Kust tuli luuletusse neitsi Anna? On võimalik, et lapsepõlvkogemustest võis K. Lepikule see katoliikliku pärimuse Anna, keda mõtleb Ö. Kepp (Piiblis leidub küll muidki Annasid), teada olla, kuid usutavam tundub, et neitsi Anna sünnitas riim — *taevamanna : Anna*. Kui siiski võtame seda teksti poliitilise sarkasmi pähe ja jääme samastamise “neitsi Anna (= Maarjamaa)” juurde kindlaks, siis on luuletuse edasises arenduses süütu mängulustis pilaks tehtud eestlaste muistne vabadusvõitlus ning seejärel vahest hili-semadki vabadusvõitlused. Oleme jõudnud K. Lepiku puhul võimatusse absurdi. Isegi kiriku, ammugi mitte usu tõgamisena ei ole tahtmist neid armsaid Anna-värsse võtta.

Et perekonniti pagulusse läinute hulgas mainitakse ka H. Visnapuud (lk 11), on pisivääratus. Suurem ettevaatamatus hakkas silma lk 18, kus (vahest kirjutaja kavatsemata?) antakse mõista, nagu oleksid S. Ekbaum ja J. Kork psühholoogilisemad ja analüütilisemad kui G. Suits. U. Karuksi üsna põgusas käsitluses (lk 168–171) on liiga toonitatud seoseid hipi-liikumisega, mille suhtes luuletajal ju ei olnud illusioone (näiteks luuletus “Lillelaps”). M. Suits-Elsonit tunnustades öeldakse lk 173, et tema luuleinimene ei “nuta orvuna kõlbmatus savi-ilmal” nagu U. Karuksil. Mida kõike, aga nutune pole U. Karuks mu meelest kuskil.

Stiilis, ütlemissviisis tasuks taotleda rohkem selgust ja täpsust kui ilusõnalisust, mis võib vedada eksi või jääda lugejale mõistatuseks. A. Haaval, K. E. Söödil ja Jakob Liivil leiduvat “tümpsuvat isamaapateetikat” (lk 12). Mõjub anakronistlikult, sest neil autoreil polnud diskotümpsust veel aimugi. “Sõna lööklaine alla paindub loodusassotsiatsioon” (lk 51) tundub kunsti tarbeks militaarne. Päris meisterlause leidub lk 155: “Veranda metafüüsiline idee laieneb kõrgemal tasandil eksistentsi keskjooneks või elukoguks.” Mis on eksistentsi keskjoon? Vahest võiks sedagi kujutada, aga kuidas idee laieneb — jooneks? Lisaks mõned *tundepuited, motiivikanded, kujundipildid, kandvusliinid, kujundivõtmed ja eluallegooriad*. Produktiivsemaid kaunissõnu on siiski *eksistentsiaalne*, mis võib tekstis olla *alge, joon, seisukoht, alltekst, kude, loodus, punktiir, teekond, allhoovus, sümboolika, luuletunnetus, vastuseis, leebus* jne. See ajab teksti mõista sooviva lugeja ummikusse. Mõnikord näib see meie sõnaraamatutes puuduv sõna tähendavatki seda, mida võiks, teisel (ja sagedamini) tundub asendavat sõna *filosoofiline*, kolmandal puhul on niisama iluks.

A. Merilai kirjutatud peatükkides paistab võimalik eristada kolmesugust esitusviisi. Ülevaatelises ja lühiportreid pakkuvast peatükis “Sõ-

dalasi värsivibuga" on A. Merilai asjalik, täpne ja üsna karmi sõnaga kirjandusloolane. B. Kangro, I. Grünthali, A. Vihalemma ja eriti I. Laabani luule analüüsid on esiplaanil kirjutaja teoreetiline huvi. M. Tamme alustekstist vormitud käsitlused R. Kolgast, A. Rannitist ja A. Mägist esindavad vahepealset võimalust.

A. Merilai armastab üldse kõrvutusi, kuid eriti ulatuslikult ja huvitavalt on ta neid esitanud lk 114–115. Hasardist tunduvad mõned ühendused küll kaunis meelevaldsed, nagu R. Kolk ja A. Kaalep, veel enam H. Oja ja H. Suislepp, E. Krants ja P. Haavaoks. Võimalik muidugi, et ma ei pääsenud võrdlusalusele jälile. On muidki lahkarvamusi. A. Viirlaiu esikkogu *Hulkuri evangeelium* peab A. Merilai autori eredaimaks ja värskeimaks, mina taas eelistan mõnd hilisemat, näiteks *Hõllalaule* või *Käsikäes*.

R. Kolga luulet on mõneti üllatavalt, kuid ilmselt viljakalt jälgitud truuduse ja reetmise teljel, proosatki toeks võttes. Olen minagi K. Merilaasilt kuulnud, nagu oleks A. Rannit noorpõlves mõnikord J. Kärneri luulet oma loomingu pähe esitanud, kuid kahtlen, kas seda oli nii tõsisel uurimuses mõtet märkida. Steriilseks jääb A. Ranniti vormitüüsi taotlev luule ometi, hoolimata autoriteetide A. Orase, J. Puhveli, A. Aspeli ja teiste kiitvast hinnangust. Ja seepärast ei peaks ma K. Ristikivi ja I. Ivaski luulet A. Rannitile nii väga lähedaseks. Lk 151 öeldakse: "Ranniti luulet iseloomustab ülim vormitus." Kuid *vormitus* on pahasti kahemõtteline sõna. A. Ranniti käsitluse ja kogu teoses valitseva hoiaku taustal mõjub A. Mägi luule iseloomustus läbivalt madaldav — pealkirjast alates ja viimase lausega lõpetades. Miks peaks A. Mägi luule olema aina "ülejäak romaani-, jutu- ja näidendiloomingust" (lk 145)? Miks ei võiks see olla omaette, kuigi suhteliselt napp loominguosa?

Et Arno Vihalemm on "eesti luule Arno Tali", tundub juhuslik ja väline võrdlus, sest nende meeste säsi on midagi hoopis muud. Ei kahtlustaks A. Vihalemma hoiakus ka teesklust, sest sel sõnal on päris paha maik. Muidu on A. Vihalemma tutvustus väga ilus ja järjekindel, toob selgesti esile sisulised väärtused ja poeetika omapära. Rohkem kui pagulase hingepilt on A. Vihalemma värsilooming vahest siiski inimese luule üldse, selle üksjagu upsakalt iseteadva olendi narruste äranäitamine — heatahtliku soojusega ometi. Ja nõnda on see meie luules võrdlemisi haruldane.

B. Kangro ja I. Laabani käsitlused on selles raamatus ilmselt kõige teoreetilisema huviga kirjutatud peatükid. B. Kangro luule analüüs keskendub lüürilise-eevilise suhte kui telje ümber. Tegemist on küll loomingu lähtuva, kuid esmajoonel teoreetilise arutlusega, piisavalt kirjanduslooliste sugemetega loomulikult. Usutav, et nii küllusliku vär-

siloomingu mitmekülgsemaks esitlemiseks on ruumi väheseks jäänud. Mõni kõrvalisem seletamine veel. Eepilise alge pealetungiks sonetile otsib A. Merilai sisulist põhjendust: "Isamaa-armastuse totaalne energia on tugevasti muutnud selle traditsioonilise armastusluulelligi tavalist vormi" (lk 82). Eriti ilusasti öeldud, kuid kas tingimata uskuda? Järgnev seletus tundub veenvam. *Vana Võrumaa* esimesest lugemisest peale on mind kiusanud selle sarja võimalik dialoog J. Sütiste *Armuga*. Haakumisi sõnavalikus ja riimides ilmneb ka lk 83 tsiteeritud sonetis. Aga see on siinkohal vist kõrvaline uitmõte. Lk 86 leiduvad põnevad laused: "B. Kangro luule on raske nagu ajavool, aga seda on kerge lugeda. Selles on segi kunst ja kunsttükk." Kuidas seda on mõeldud? Kas nii nagu B. Alver, kellega B. Kangrol oli omajagu pinevat ja rohkem ühepoolset kirjavahetust, oma luuletuses "Kodune kirjandustund": "Aga kunst on koletu kõrgel. / Aga kunst on salalik sügav. / Ja kunsttükk / on midagi muud.?" A. Merilaid tõmbab efektne puänt. B. Kangro käsitluse lõpetab ta laenuga autorilt: "“Hunt on siin!”", peatüki "Sõdalasi värsivibuga" ootamatu tähistamata tsitaadiga E. Peterson-Särgavalt: "Lähme linna kirjutama, oma elu kergendama."

I. Laabani luule üle on A. Merilai osavasti laotanud psühhoanalüüsi võrgustiku, mille läbi ta kirjaniku sõna- ja hääleloomingut eritlevalt silmitseb. A. Aspeli ilusale esseele, mis *Rroosi Selaviste* lausete mosaiigist ehitas üles tervikliku maailma, on "Kivikõuekõha" täiesti vääriline partner. Ent A. Merilai vaatluse all on I. Laabani luuletervik ja nii on tegemist hõlmava, avastuslikult isikupärase üldistava ülevaateesitusega. Lk 197 konstateerib ta: "Laabani teksti on raske lugeda — sümbolite rägastik on tihe ja raskesti läbitungitav ning üldinimliku kõrval alati ka väga individuaalne ja selles osas lugejale tume. Tekst on heteroloogiline, sünteesib teadvust ja mitteteadvust. Laaban rakendab üheaegselt nii teadvuse- kui ka teadusevoolu, sest ühelt poolt toimib küll erootilisi kujundeid tulvata laskev automatism, teiselt poolt aga illustreeritakse pidevalt teksti teoreetilisi freudistlikke aluseid, kuna "Ankruketi" luule loomine oleks kujutlematu psühhoanalüüsi kui teaduse hea tundmiseta." Psühhoanalüüsi põhiseisukohtade tundmiseta ei pääse lugeja piisavalt lähedale ka A. Merilai tekstile, mis selle eelduse puududes jääb samuti üsna tumedaks. Nõnda on autor ja uurija kongeniaalsed. Anagrammiharrastust võib vahest tõesti pidada poeetiliseks "kannibalismiks". Kuid küllap ka ainult mänguks, omapäraseks keelekatteks või laiendatud nimeportree loomiseks. Ilusat anagrammportreed igast nimest teha ei õnnestugi, nagu näitab kas või I. Laabani enda poeetilise autokannibalismi katse. Nartsissism seegi.

Trüki- või näpuvigu hakkas raamatus silma kummaliselt harva. Loetlegem: A. Vihalemmal on luuletus "Ajaloo õelus", mitte "Ajaloo elus" (lk 33); R. Kolgal "Pimetinedal päeval", mitte "Pimetimedal päeval" (lk 38); *metafooridele* on lk 109 kaotanud lõpust e; I. Ivaski kogust *Verikivi* on lk 157 saanud *Verekivi*; A. Vihalemma esikkogu luuletused on aastaist 1936–1954, mitte 1936–1944 (lk 176).

On usutav, et iga lugeja leiab vaadeldud raamatust isesuguseid väärtusi, vajakajäämisi või küsitavusi. Nende üle võib mõnikord ka vaielda ja neid tõrjuda. Ometi on selge, et Õ. Kepp ja A. Merilai on sooritanud tänuväärt ja silmapaistvalt heal tasemel töö. Oleme saanud väga vajaliku raamatu, millest süvenenumat ja põhjalikumat lähemal ajal pole oodata. See teos on lugejale usaldusväärne teejuht väljaspool kodumaad loodud eesti luulesse.

Karl Muru

PAGULASEESTI LUULELUGU

Eesti kirjandus on koju naasnud. Peale raamatute füüsilise ja legaalsel teel kodumaale jõudmise ning siin taastrükkide ilmumise, paraku üheaegselt aktiivse kirjastustegevuse lõppemisega väljaspool Eestit, tõendab seda jätkuv süvitsiminev retseptsoon. Esimene avastusretk on möödas, tähtpävakirjutajad vähemalt viisaastakulist ringi eksiilliteeritud seltskonnale peale tehes selitanud rohkesti biograafilist materjali ning kokkuvõtlik ülevaateteos *Väliseesti kirjandus* Piret Kanguri, Karl Muru ja Ülo Tontsu sulest ilmunud juba 1991. aastal. Lisaks hulk artikleid ajakirjanduses ja kogumikes.

Sammu edasi, teise ringi kodumaises eesti pagulaskirjanduse retseptisoonis teevad Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse "Collegium litterarum"-sarja teemakohased köited. Piret Kruuspere *Näitekirjandus* (1993) oli neist esimene, ning kuigi tema varasemad kriitilised korrektiivid ("Kurvastavaid vajakajäämisi üldpildis". — *Keel ja Kirjandus*, nr 2, 1992, lk 111–117) Ants Järve muidu teabetihedale teosele *Väliseestlaste teater ja draama* (Tartu, 1991) häälestasid sellest ootama enam, seavad need kaks raamatut näiliselt perifeerse draamažanri eesti pagulaskirjanduse kõige paremini läbivalgustatud alaks.

“Collegium litterarum’i” käsitluslaad nähtavasti ei taotlegi järgida senise tellisraske *Eesti kirjanduse ajaloo* akadeemilist traditsiooni ega püri need raamatud ka tema täiendusköiteiks, sest Õnne Kepi ja Arne Merilai kirjutatud *Luule* koosneb hoopis vabamas vormis ja mõõduka viiteaparatuuriga esseedest. Seni tavapärasest poeetilisemale läheneamisele viitavad kogumiku moto Ovidiuse *Tristia*’st, mis suhestab eesti maapaoluule avarama ajalis-ruumilise kontekstiga ning ärgitab mõttes otsima universaale, tabavusele püüdlevad pealkirjad ja mõlema autori valitud enamasti ühtlane sõnastusstiil. Mahuldasa kaldub raamat kirjutajate vahel tubli kolmveerandi võrra Õnne Kepi kasuks — temalt on sissejuhatavad ja temaatilised ülevaatepeatükid ning hulk autorikäsitlusi, sealhulgas ka ootuspäraselt mahukaim Kalju Lepiku osa. Arne Merilai sulest pärinevad Bernard Kangro, Arno Vihalemma, Ivar Grünthali ja Ilmar Laabani luule käsitlused, mis põhiosas on *Keeles ja Kirjanduses* aastail 1991 ja 1993 juba ilmunud ja seal ka aastapremiaga vääristatud. Teel siinsesse kogumikku on neid mõnevõrra kärbitud, eriti näidetena tsiteeritud luuletuste osas. Algselt pealkirja “Emaleppi allikamäelt” kandnud peatükk B. Kangro värsiloomest on kaotanud paar põgusat vihjet, sealhulgas Ernst Ennole, kuid üldpilti väljajättes oluliselt ei muuda. Uudsetena on Merilai lisanud ülevaate sõdurpoiste luulest ning Mari Tamme eeltööl põhinevad Raimond Kolga, Arvo Mägi ja Aleksis Ranniti värsloomingu käsitlused.

Pagulas kirjanduse mõiste aluseks pole koostajatel olnud kirjastamise ega avaldamise koht, vaid loomesituatsiooni ekstraterritoriaalsus. Kümnel leheküljel tabel raamatu lõpus, mis fikseerib väljaspool Eestit 1945–1993 ilmunud luuleraamatud aastate lõikes, toob küll ära ka kodumaal elanud/elavate autorite “väljas” trükivalgust näinud raamatud. Vaatekoht on õigustatud, kuigi näiteks kronoloogilist loetelu lõpetava Valeria Räniku Helsingis ilmunud *Ajast kinni* kuulumine sellesse ritta on küsitav. Ka Indrek Hirvel ja Peep Ilmetil on Soomes ilmunud kakskeelsed luulekogud. Piirid pole siin tõepoolest selgesti tõmmatavad ega ole neil pagulas- ja kodumaise eesti kirjanduse ühte protsessi kulgemise juures enam õigupoolest mingit tähendust. Väikese bibliograafilise detailina mainiksin veel 1980. aastate keskpaiku Torontos üllitatud “hädaabiväljaannet” Hando Runneli luulest “Üheksapäevarohi”, mille kuuluvus rariteedina raamatute maailma on õigupoolest küsitav.

Parata pole, et isepäine Uku Masing on hoopis pääsenud kirjandusloolaste hoolitseva pilgu alt, nimekamatest niisamuti Annus Rävälä. Kas vihjavad need lüngad veel ühe köite võimalusele — neist, kes kivi- le, etableeritud Parnassile ei mahtunud — või vajadusele uue, tervikliku kirjandusloo järele? Vaadeldavale kogumikule pole see küsimus ette-

heitaks. Kui aga just ülevaatest puuduvaid eksiilluuletajaid otsida, siis päriksin ühe kogumehe Ilmar Mikiveri ja postuumselt raamatuni jõudnud Valli Naelapea järele. Tsiteeritud on küll Mikiveri arvustusi, kuid tema luule kohta siit-sealt Merilai tekstist kokku rehitsetud iseloomustus — Laabaniga võrreldes “pinnapealne niudeluuletaja” — tundub ebapiisav.

“Pagulane on poliitiliste ambitsioonide ohver, seega on tema jaoks kõik poliitiline,” kirjutab Örne Kepp temaatilises peatükis “Kaotatud paradisiis”. Väide on õigustatud, kuid häälestab järgneva suhtes ka ettevaatusele, hoiatab, et luule vaatlusel jälgitakse tähelepanelikumalt just maapaoluule poliitilisi allusioone ja atitüüde. Tegelikult see päris nii ei ole: keskendutakse ikka rohkem luule erilistele väärtustele ja käsitlus vaid võib sellest. Vajalikul määral kirjandusevälist tausta on muidugi antud ja selle paikapidavuses oleks huvitav veenduda meretaguste kriitikute häält kuuldes. Niinimetatud lüüriline situatsioon, kui tahes kummastavalt see mõiste pagulaskirjandusest kõneldes ka kõlada võib, on meile siin ikkagi raskesti kujuteldav. Mis aga häirivalt silma torkab, see on pagulasluule inimese- ja elukujutuse iseloomustamisel rasvaselt trükitud väljend “sügavalt pessimistlik ja läbivalt ambivalentne” (lk 36). Kas ei peitu siin juba iseenesest vastuolu: kui juba ambivalentne, kas saab siis olla ka üheselt mõistetavalt pessimistlik? Meenuvad varasematel aastakümnetel Nõukogude Eestis ilmunud vähesed eksiilkirjanduse tutvustused, mis ainiti kirjutasid ümmikmeeleoludest ja muust säärasest. Autorid, keda sealjuures näiteks tuuakse ja tsiteeritakse (K. Saarsen, A. Viirlaid, H. Oja, H. Asi), ei ole ju ka sedavõrd tooniandvad, et nende loominguga varal võiks teha nii hõlmavaid üldistusi. Teisal lähebki käsitlus nõnda iseenesega vastuollu, kui kõne alla tuleb kas siis eesti või euroopa kultuuri väärtustes sügavamalt juurduvate autorite looming — näiteks võiks tuua kasvõi I. Ivaskit, K. Ristikivi, B. Kangrot või K. Lepikut. Luule on ikkagi tervik, üks “keha”, ning elu- ja inimesekujutuse lahutamine muust mõjub kunstlikult, destruktiivselt. Mõistagi ei paku kunud ümbritsevad olud ja võõraste keskele heidetud oma rahvust säilitavale ja vaimseid väärtusi hindavale pagulasluuletajale põhjusi elu ja inimese optimistlikuks kujutamiseks. Ei paku seda ka praegune kodanlikustumine ja merkantiilne mentaliteet, milles aimub paralleele Eesti Vabariigi omaaegsete sünnivalude ja haritlaskonna pettumusmeeleoludega. Lauspessimistlikul luuletajal ei tekiks aga mõtetki kedagi üles kutsuda, innustada, millegi nimel sõnarelvaga sõdida. Võitlevat hoiakut pagulasluules aga mõistagi kohtame — küllap siis püsis ka usk sõna jõusse, inimestesse ja väärtustesse, mille eest seista.

Pagulasluule üldpilti temaatiliselt joonistav osa “Kaotatud paradisiis” annab polemiseerimiseks muudki ainet. Liiga apokalüptilise, katkend-

liku, irreaalse, letargilise, sürrealistliku ja “kafkalikuna” on kirjeldatud toda poeetilist (pagulase) maailma, mille on loonud poolsada luuletajat. Sihilikult jutumärgistatud täiendsõna eelmises lauses, nagu ka autorite mahutamise koordinaatteljestikule “eksistentsiaalne—metafüüsiline” olgu siinkohal hoiatuseks verbalismiohu eest, mis sõnade sagedase tarvitamise ja kindla sisuga täitmata jätmise korral kirjutajat kimbutama kipub. Sisukana tunduv ja paljuütlev sõna ei lausu ohtra pruukimise korral enam midagi iseloomulikku.

Mainitud riskist on prii Arne Merilai. Jäägitut tõsimeelsust peab ta ilmselt surmapatuks ja nii leidub igas tema artiklis doos mängu. Tema kirjanduskäsitlus on seetõttu agonaalne, vastus vaadeldavale autorile või täpsemini dialoog, koguni võistlus luuletajaga äraarvamismängus. Seda laadi analüüsidele võib ette heita eklektilisust, kindla meetodi puudumist, kuid samas püüavad need läheneda autorile tema enese võtete ja meetoditega. Enamasti päralegi jõudes või vähemalt jättes sellist usaldusväärsset muljet. Jagaksin vaid Sirje Oleski *Postimehe*-arvustuses väljendatud nõutust Karl Ristikivi ja Aleksis Ranniti luule ebamääraseks jääva võrdluse osas. Kirjandusloolise lähtetausta osaline kattuvus on neil ju ilmne küll, kuid Ranniti luule vormikultus ja “kuiv hiilgus” jäidki sisuga täitmata ja arbujalik paleus temal nõnda saavutamata. Ranniti taide lakooniliselt sobiva iseloomustuse on Merilai andnud hoopis teisel — ühe lausega Harri Asi käsitluses (lk 120).

Proportsioonide, luuletajatele antud mahu suhtes nii autorikäsitlustes kui ülevaatepeatükkides suuremaid küsimusi ja küsitavusi ei teki. Või kui, siis ehk Gustav Suitsu ja Marie Underi puhul. Kas neile pühendatud mõnel leheküljel on (olgugi napi) hilisloomingu kohta ikka kõik olulisem öeldud? Ilmselt on teadlikult piiratud kogudes ilmunuga ning kõrvale jäetud kimp Suitsu viimaseid luuletusi ja fragmente, mille ilmumiskohta ja kommentaari ei leidu ka valikbibliograafias (Gustav Suits, “Järelopimik”, Eeva Merike Kangro, “Gustav Suitsu värsivormilisest pärandist”. — *Tulimuld*, nr 4, 1973, lk 169–175). Tulevasele uurijale oleks järelopimik, eriti aga selle loodetavasti koos Suitsu muu arhiiviga Kirjandusmuuseumi jõudnud alusmaterjal intrigeerivaks, kuigi raskesti dešifreeritavaks lähtekohaks meistri luule tehnika ja geneesi jälgimisel.

Kokkuvõtteks aga — mida muud kui tõdeda, et pagulaskonna värssides jäänvustunud odüsseia on väärikalt vastu võetud. Eeskuju järgmistele käsitlustele — kirjandusteadus ja -kriitika, lastekirjandus, proosa, memuaarid, kordustrukid, tõlked ja muukeelne looming — on igatahes järgimist vääriv.

Janika Kronberg

UUS "VANA TALLINN"

Vana Tallinn IV (VIII). Toim. Raimo Pullat. Tallinn: Estopol, 1994. 163 lk.

Tallinna linnavalitsuse egiidi all ja kirjastuse Estopol toimetusel ilmus juba arvult neljas (kui ka sõjaeelseid arvesse võtta, siis kaheksas) sellenimeline aastaraamat. Teadlaste ja asjahuviliste rahuloluks sisaldab seegi aastanumbrit 1994 kandev kogumik teemalt huvitavaid, uue informatsiooni poolest rikkalikke ning teaduslikust vaatepunktist korrektseid kirjutisi.

Kunstiajaloolistest artiklitest on sisukamaid Karin Hallase "Jaques Rosenbaumi maneristlik historitsism". Neid, kellele Rosenbaumi nimi midagi ütleb, on tänapäeval väga vähe — ainult kitsas ringkond erialainimesi. Ometi seisavad tema projekteeritud majad päevast päeva tallinlaste silma ees: Draakoni galerii hoone, maja Pika ja Hobusepea tänava nurgal, mille katuselt vahib lornjetiga härrasmees, samuti praegune filmistuudio maja Harju tänaval, ilus juugendlik hoone Roosikrantsi tänaval, Rosenbaumi enda sõrestikviiludega maja Lauluväljaku lähedal ja mitmed teised. Arvestades tõusvat huvi historitsistlike arhitektuurinähtuste vastu oli tõesti viimane aeg unustuselinikut kergitada, ja Karin Hallas on seda teinud asjatundlikult ning erapooletult. Artikli autori seisukohtadele ei ole põhjust vastu vaielda ning veel vähem võib kahelda esitatud faktides. Tahaksin siinkohal ainult puudutada kunsti- ja arhitektuuriterminoloogia küsimust, üritades paari mõistet täpsustada. Kõigepealt "erker". Meie entsüklopeedia viimases väljaandes öeldakse, et "erker" on sama mis "ärkel" ning seletust soovitatakse vaadata viimase märksõna alt. Äsjailmunud Eesti arhitektuuri oskussõnastik esitab aga ainult "ärkli". Kui tegemist on laensõnaga saksa keelest, mis saanud juba eestipärase vormi "ärkel", kas on siis veel vaja puhtalt saksapä-rast "erkerit"? Samuti tundub tarbetu püüda anda eesti keeles "ärklile" ja "erkerile" eri tähendus (esimene tarbekeeles, teine teaduslikus?!), sest lähtutud on ikkagi ainult ühest saksakeelsest mõistest, mida selles kultuurikeeles tähistab ka ainult üks sõna. Keerulisem on asi samas artiklis kasutatud terminiga "kõrvalehtornament", mis on otsene tõlge saksakeelsest *Ohrmuschel*'ist. Nähtavasti on artikli autorgi selle termini sobivuses ja üldkehtivuses kahelnud, pannes ta erinevalt teistest kõnealustest jutumärkidesse. *Ohrmuschel* on varabarokne ornamenditüüp, mille õige pea vahetas välja *Knorpelwerk* — esimesega üsnagi sarnane ornament. *Knorpelwerk* on eesti keeles saanud üldiselt aktsepteeritud

nimetuse "pahkmikornament". Mul on kõva kiusatus ka *Ohrmuschel* "pahkmikornamendi" kui õnnestunud termini alla tõmmata, sest "kõrvalehtornamenti" ei leidu Eestis just palju ja vahepiir *Knorpeliga* on sageli üsna hägune. Ent kui tõesti on tarvis vahet teha, siis ehk sobib vanemas erialases kõnepruugis kasutatud "kõhronament". Ja lõpuks üks ettepanek aruteluks: minu kunagine õpetaja Leo Soonpää kasutas arhitektuuri käsitledes termineid "kandev" ja "lasuv". Viimane tundub olevat loogilisem (ja kaunima kõlaga) kui "kattev", mis tänapäeval näib kuuluvat arhitektide kõnepruuki. See terminoloogiline arutelu ei tohiks mingil juhul varjutada kõrget hinnangut, mida Hallase artikkel pälvib.

Ka Rasmus Kangropooli kirjutis "Tallinna hilisgooti etikukividest" jõuab teaduslikult olulise järelduseni, tõestades, et etikukivide kasutus algas Tallinnas juba gooti perioodil. See on soliidne teaduslik resultaat, mis avardab meie ettekujutust Tallinna keskaegsest illest. Artikli autorina oleksin vaid lisanud paar tunnustavat sõna Helmi Üpruse uurimuse kohta Tallinna etikukividest, mis pani esimesena korraliku aluse selle raidkivikunsti valdkonna uurimisele. Tihe ja täpne on ka Valdeko Vende uurimus Gertrudi kirikust Tallinna sadama lähedal. Sulev Mäevälja "Issanda Muutmise peakiriku remondid ja ümberehitused 18.–20. sajandini" heidab valgust kunagise tsistertslaste nunnakloostri kiriku metamorfoosile apostliku õigeusu eesti koguduse kirikuks. Ainsa märkusena võiks siin juhtida tähelepanu asjatule kordamisele: nii tekstis (lk 36) kui viiteis (lk 41, viide 5) on selgitatud, et venekeelne "dumskaja" tähendab Toomkirikut.

Kultuuriloolistest uurimustest pälvib kahtlemata kiitust Kyra Roberti artikkel Tallinna esitrükkal Christoph Reusnerist, mis laiendab ja täpsustab tunduvalt meie teadmisi selle nii eesti kui saksa kultuuriloos olulist osa mänginud persooni kohta. Tööstusajaloolisi teadmisi laiendavad Maie Pihlamäe ja Heino Gustavsoni artiklid. Pihlamäe faktiderohkes artiklis tekitab väikest segadust autori konstateering, et toodang ühe töötaja kohta suurenes 1548 kroonilt 1924. aastal 2337 kroonini 1937. aastal. Teatavasti kehtestati kroon Eestis alles 1. jaanuaril 1928! Tõenäoliselt on tegemist ümberarvestusega markadest kroonidesse, aga seda oleks tulnud märkida ning ühtlasi tutvustada ümberarvestuse põhimõtteid.

Maie Pihlamäe ja mõne teisegi artikli puhul tekib veel üks üldisem, lausa põhimõtteline küsimus: suures osas nüüdisteadusest on kombeks kasutada kergemalt mõistetavat, elavamalt keelt, isegi huumorit. Veel enam sobiks see eesti teadusse, mille lugejaskond on meie rahva väikesearvulisuse tõttu niigi piiratud, ning enamasti pole ka võimalik ühest teemast anda nii populaarset kui akadeemilist käsitlust. Tuleks

leida mingi kompromiss hästiseeditava teaduskirjanduse näol. Üks arvutiinsener rääkis soliidsest erialasest teosest, kus tutvustati uut arvutit umbes järgmiste sõnadega: "Vasakult arvutisse minevat juheta nimetatakse vasakpoolseks juhtmeks, paremalt minevat juheta parempoolseks juhtmeks — kes seda küll oleks arvata võinud!" Sellist kergesti loetavat, lausa põnevatki teaduslikku teksti leidub palju ka *Vana Tallinna* köites, kuid vahetevahel on ilmunud selle kõrvale ka puritaanlikult akadeemilist teksti, millest arusaamist raskendab sõnastuse kuivus, teinekord ka oluliste järelduste uppumine pisifaktidesse. Heino Gustavson on autor, kelle kirjutistele raskestiloetavust ette heita ei saa. Ka vähedramaatilisest tööstusajaloost kõneldes ("Üks Eesti piiritustööstuse keskusi Tallinnas aastail 1875–1940") ei muutu ta keel üksluiseks. Toogem näiteks artikli lõpulause: "Suurte muudatusteni, mis tõid kaasa sageli läbimõtetamatuid ümberkorraldusi ja drastilisi otsuseid, oli jäänud vaid mõni kuu. . . ." Gustavsoni artikkel kuulub ka nende hulka, mille lõpetamisel võib öelda: "See on nüüd tehtud!", sest kasutatud allikate arv ja avastatud materjalide hulk on selline, et vaevalt keegi öeldule enam midagi arvesse tulevat lisada suudaks. Ammendav on ka Leo Lõhmuse ja Hannes Walteri artikkel "Nõmme omavalitsus 1917–1940". Artikkel lõpeb aukartustäratava viidetereaga ja kolme lisaga, kus leiduvad dokumendid Nõmme alevi ja hiljem linna loomise ning likvideerimise kohta, samuti tähtsamate ametimeeste nimekiri. Et Nõmme linna arhiiv on suures osas kaotsi läinud, on artikli koostamisel kasutatud kõikvõimalikke trükitud allikaid ning leitud huvitavat materjali ka eraarhiividest.

Mistsellide rubriigis uurib Valdeko Vende ühe tušijoonistuse algupära, mida seni on peetud 16. sajandist pärinevaks kujutiseks Suure Rannavärava ees seisvast kaubalaevast. Vende selgitab, et tegemist on hilisema joonisega, kus on kokku liidetud Petrarca-meistri puulõikelt võetud veesõiduk ja Tallinna Rannavärava kujutis — teisisõnu, pole üldse tegemist usaldusväärse ajaloodokumendiga. Mõned väikesed täpsustused ja vastuväited tahaks tuua Leo Gensi artiklile "Kas konserveerida või rekonstrueerida". Artikli autori eelistust esimesena nimetatud menetlusele pooldan, ehkki on võimalik ka kompromisslahendus. Tänu Leo Gensile, et ta tõi välja unustusehõlma vajunud diskussiooni arhitekt E. Habermanni ja linnavolinik H. Baueri vahel samas küsimuses. Küll oleks võinud arutleda sellegi üle, et põhimõtteliselt õige samm — näituseväljaku asendamine haljasalaga Tornide väljakul — on viidud teise äärmusse: haljasala on kasvanud tihnikmetsaks, mis varjab linnamüüri ja torne ehk rohkemgi kui omaaegsed näituseputkad. Pisimärkustest: kunstnik Olvi eesnimi ei olnud mitte Hermann, vaid Henrik ja Kiek

in de Kõkist ei paista muldkindlustuse seest välja mitte kolm, vaid vähemalt neli korrust (hea soovi korral võib trepišahtist viiendatki näha).

Ka mälestuste ja ülevaadete rubriik pakub huvi ning omal kohal on ka nekroloogid baltisaksa uurijatele Georg von Rauchile ja Roland Seeberg-Elverfeldtile. Samuti on teretulnud vanade ürikute ning arhitektuuriajaloo seisukohalt oluliste kunstiteoste reprodutseerimine. Erialainimestel on kasulik lugeda arvukaid annotatsioone, mis tutvustavad mitte just eriti kättesaadavaid Tallinna ajalugu puudutavaid teoseid. Pahaks panemata pikemaid annotatsioone, sunnib teine äärmus siiski asja mõtet kahtluse alla panema. Kui annotatsioon koosneb vaid kahest lausest, millest üks väidab, et artiklis antakse lühiülevaade pealkirjas nimetatud küsimusest, ja teine, et teksti elavdavad ja mõisteid näitlikustavad ohtrad joonised ning fotod, siis sisuliselt lisab tekst pealkirjale ainult sellist teavet, et artiklil ei puudu ka illustratsioonid. Aastaraamatu lõpetab kaheldamatult vajalik kroonikarubriik. Lisaks kõigile neile voorustele on raamat ka heale paberile trükitud, illustratsioonid on polügraafiliselt korrektsed ning väärtuslikku sisu kaitsevad kõvad, juba traditsiooniliselt mõne ajaloolise Tallinna vaatega dekoreeritud kaaned.

Kaalu Kirme

EDITORIAL NOTE

The study of Karen J. Cameron, doctoral student of history at James Cook University, observes a group of Estonians who had left their homeland before 1944. The International Refugees' Organization (IRO) classified them as displaced persons, and from 1948-1950, according to an agreement between the IRO and the Australian government, they were allowed to settle in South Australia. The author shows how they adjusted to life in South Australia and participated in the affairs of the local community. Before the favourable immigration conditions terminated in 1952, Adelaide had become home for the third-largest community of Estonians in Australia after Sydney and Melbourne and has remained so until the present.

We also present poetry of three authors from the southern part of the Green Continent: Rex Ingamells, Geoffrey Dutton, and Max Harris.

Paul Hagu, professor of Estonian and comparative folklore at Tartu University, tries to juxtapose the Setu (South-East Estonian) lament tradition with that of the kindred peoples of the Estonians. A genuine Setu wedding involved most serious mental and even physical strain for the bride. Merely on the wedding day she had to lament to all her relatives, to all the relatives of the groom and to strangers or onlookers, a total of more than a hundred people. To put it shortly: the Setu bride had to take a real exam in poetry at the wedding.

Cavalli-Sforza's articles on the genetic history of humankind have been in the centre of interest of linguists, anthropologists, archaeologists and biologists for several years. Urmas Sutrop, doctoral student at Konstanz University, relying on Cavalli-Sforza's momentous article "Reconstruction of human evolution: Bringing together genetic, archaeological, and linguistic data",

tries to demythologize the world outlook of the Estonians. The authors of the book have constructed the genetic family tree of humankind and relate it to the languages spoken in the world. According to this theory, the Finns are 90% Caucasoid Europoids. Only 10% of their genes (standard deviation $\pm 4.9\%$) are of Uralic origin. Although the book lacks data on the Estonians, we can believe that in their case the percentage of Europoid genes is even greater, and they have only a drop of their distant Uralic Mongoloid ancestors' blood. Thus, their forefathers are largely Indo-Germanic (more than 9:1), and the myth that the Estonians or the Estonian language were Indo-Germanized as late as in the previous century will crumble.

We publish an epistolary essay by the main theoretician of German pre-Romanticism, Friedrich Schlegel (1772–1829). The essay, with its romantic play on language, discusses the foundations of religion, philosophy and poetry, and their mutual relations. He unites poetry and philosophy into an indivisible whole, they are eternally connected, although seldom occurring together. Those who consider the study of humanity their only trade, could link poetry and philosophy only by practicing alternately one and the other. Perhaps, this would be the best opportunity for those wanting to contribute to the development of arts and sciences. However, if they want to use them in order to develop harmony and eternal youth in themselves, they should obviously prefer one of them to the other. Poetry is more down-to-earth; philosophy, however, more sacred and divine. And the real abstraction, according to Schlegel, is one which will purify our imagination of their earthly part, connect them and elevate them into the realm of gods. All gods have been created by humans and only thanks to abstraction. Schlegel acknowledges women's emancipation: religion is women's real virtue, and blessedness and philosophy are for them the main sources of eternal youth like poetry is for men. Schlegel's attitude to his own manner of philosophizing contains a somewhat ironical analogy with the present time: if the author's aim is to spread poetry and philosophy among people and to shape them for the life and out of the life itself, then popularity is his principle obligation and highest aim. The age of popularity has come.

Claus Sommerhage, professor extraordinary of German literature at Tartu University, continues in Friedrich Schlegel's epistolary manner. First, he introduces the addressee to Jena at the end of the 18th century where, at August Wilhelm Schlegel's home, a society of early Romanticists devoted themselves to arts and sciences, to say nothing of romantic manners. He writes about the artists' universal religion and their method which was called "romantic irony" or "romantization", thus acknowledging the self-ironical infinity of the games of language and thought.

The 20th century has been considered an era when utopias have ultimately come true. Professor of philosophy Leonidas Donskis from Klaipeda University, however, finds that it is still early to sing a dirge to utopias or to think about their end. Utopianism is neither a historical failure of Western rationality nor a monstrous exception. Nor is it, metaphorically speaking, a road to hell which is paved with numerous human intentions to create a paradise on the Earth. Utopianism should not be confused with the traditions of chiliasm and millenarianism. Speaking *in medias res*, utopianism is a phenomenon belonging to the historical process of autonomization of Western consciousness and a result of this process. Autonomous consciousness is undoubtedly a *conditio sine qua non* for the emergence of the utopianist thought in Western civilization. It would hardly be possible to interpret and understand utopianism without laying emphasis on the way how it reflects and represents the predominant ideology of a certain historical epoch. Actually, utopianism comes into existence namely through the predominant ideology which inevitably calls for its affirmation or negation by the utopianist consciousness. Thus, the link between ideology and utopia is dualistic: utopia can help to maintain the governing ideology, but on the other hand, it can also negate it. Therefore, in the author's opinion, utopia is like a mirror of ideology — direct or subversive — and simultaneously the purification and humanization of ideology in forms of culture. Utopianist consciousness could be defined as a consciousness which challenges the central ideas and values of a civilization and brings forth their possible results if they are used in the principal social trends, programs and projects. Actually, utopianism manifests itself as a passionate treatment, or even negation, of to-

day's world in favour of tomorrow or yesterday, not as an alleged search for permanent social justice and happiness (the latter is not utopianism *per se*, although from time to time it simply takes over the technology or framework of utopianist expression). Ultimately, utopianism is a powerful proof of the modern idea about the infinity and creativity of human thought, which is based on the assertion that everything in this world has its hidden alternative.

Lately a certain enlivenment has been noticed in the area of euthanasia. Discussions are in progress, there are numerous different opinions. Bills dealing with the right to mercy killing, the patient's self-determination and the sanctity of human life are presented. The article by Kurt Stellamor, an Austrian doctor of medicine, treats the same topic. Until now, medical ethics has been based on the inviolability of human life. As its opposite, the human's right for self-determination, which calls for the right to decide over one's own life, to command it, has become more and more topical recently. According to this viewpoint, the patient's will (*voluntas aegroti suprema lex*), not (only) the patient's health (*salus aegroti suprema lex*), should rule over the physician's deeds. The author supports decent death and measures against pains and torments but negates the legalization of euthanasia. This would have dangerous consequences for society as we know from the newest history experienced by ourselves. A small shift of emphasis could make "unfit for life" into "socially non-productive" or "racially or ideologically undesirable".

As Estonia is switching over to market economy, it is necessary to bring the calculation of initial economic data and state statistics into correspondence with international standards. First of all this would mean the adoption of the theory of market economy (micro- and macroeconomics) and a transition to the system of national accounts (SNA). The reorganization of the economic system made it necessary to discard the system of balances of national economy (MPS) which was based on the political economy of socialism. How the SNA is being introduced into Estonian economy is described by Assoc. Prof. Kersti Meiesaar from the Institute of Economic Information and Modelling at the Faculty of Economics of Tartu University. The Estonian Bureau of Statistics began to switch over to the SNA in 1992. Initially it meant

Editorial note

that the former MPS system was used, being supplemented by the sc. transition keys elaborated by the UN. In 1993 Version 3 of the SNA was adopted and Gross Domestic Product for 1992 and 1993 was calculated on this basis. Since 1993 the Bureau of Statistics has made quarter-yearly calculations of the GDP which are published in the monthly *Eesti Statistika*.

The section of book reviews deals with a book which analyses the poetry of émigré Estonians from 1944–92. Its authors are Õnne Kepp, researcher at the Estonian Academy of Sciences, and Arne Merilai, associate professor of Estonian literature at Tartu University. We publish two reviews — by Karl Muru, professor of Estonian literature at Tartu University, and Janika Kronberg, director of Karl Ristikivi Museum. Kaalu Kirme browses a new collection on cultural history of Tallinn.

We end the issue with Part 4 of Ian Stewart's *Does God Play Dice?*.

Migration and integration: Estonians in South Australia 1948–1961

Karen J. Cameron

The Estonians of South Australia are an ageing population. For the majority the migration to Australia occurred between 1946–1961. This was an involuntary necessity influenced by the need to flee their homeland in 1944; the need to re-settle and Australia's immigration policy. Generally, Estonians were placed in South Australia through conditions of entry to the country. Australia's Minister of Immigration at the time expected the Estonians, as other migrants, to assimilate. This did not occur as expected, Estonians blended into the Australian landscape without losing their identity. In South Australia, as in other states, social organizations were established quickly, at times with a political function. An example is the Estonian school, which still exists, although much smaller; there the Estonian language is perpetuated. Involuntary migration fosters the retention of cultural behaviours, which is also true of the sample group in South Australia.

Exam in poetry: Setu bridal laments in comparison with the lament tradition of the northern Baltic Finns

Paul Hagu

The article attempts to demonstrate the originality of the Setu bridal lament tradition as compared to the other Baltic Finns (Karelians, Vepsians, Ingrians and Votians) whose wedding traditions also included lamenting. The sequence of lament situations in a traditional Setu wedding is presented in the scheme of the basic structure of a Setu wedding; in order to concretize the picture for the reader, a wedding description from 1921 has been added. The main differences between the northern and Setu lament tradition are: (1) The duration of lamenting. While in the North lamenting began with engagement and lasted throughout the different stages of the wedding until the bride left her father's home, then the Setu bride lamented (a) when ceremonially inviting her relatives to the wedding; (b) on the first day of the wedding, until leaving her father's home. Probably, earlier lamenting was used during the engagement as well. (2) The performer of the lament. If in the North a semiprofessional lamenter could substitute for the bride (in Karelia), and a female relative could respond or second to the bride, then at Setu weddings the

lament was presented by the bride herself (or a performer on her behalf). The main difference, however, is that elsewhere the lament was sung solo, but the Setu lament was a choral presentation with several voice parts. The bride's chorus consisted of four (more seldom of six or two) maidens who were specially invited from among the bride's relatives or friends. (3) The object of the lament. If the northern laments are basically ritual-centred, then the Setu laments always express an immediate me-and-you relation. (4) The language of the lament. In the northern traditions we can speak about a special lament style that is based on metaphoric substitutions and can be contrasted to the language of the runic songs. The poetics of the Setu laments is practically identical with that of the regilaul (alliterative folk song). (5) Metre of the laments. If the long sentence periods, connected through alliteration, of the northern laments begin

to shorten little by little towards the south, and come to resemble the metre of the runic songs, then the metre of the Setu laments is very similar to that of the regilaul, although not identical. On the basis of the choral part (and discarding the performance of the soloist which allows more deviations), the author has devised the following scheme for the principal structure of the metre of the bridal lament:

$\times - (-) / \times - - / R // - / \times - - (-) / \times -$
 where \times is a stressed syllable, $-$ an unstressed syllable and R a formula of address. Obviously the Setu bridal lament has developed into a choral song in certain isolation, which need not be the result of late development of the recent centuries. In order to check whether some rudiments for this tendency existed as early as in the joint Finno-Ugric tradition, it would be necessary to study, in addition to the Baltic Finns, the lament tradition of the Volga-Finnic peoples as well.

KAS JUMAL MÄNGIB TÄRINGUID?

Kaosematemaatika

Ian Stewart

Tõlkinud Kristin Haljasorg

IV

**Ian Stewart. *Does God Play Dice?: The Mathematics of Chaos.*
Penguin Books, 1990.**

©Ian Stewart 1989.

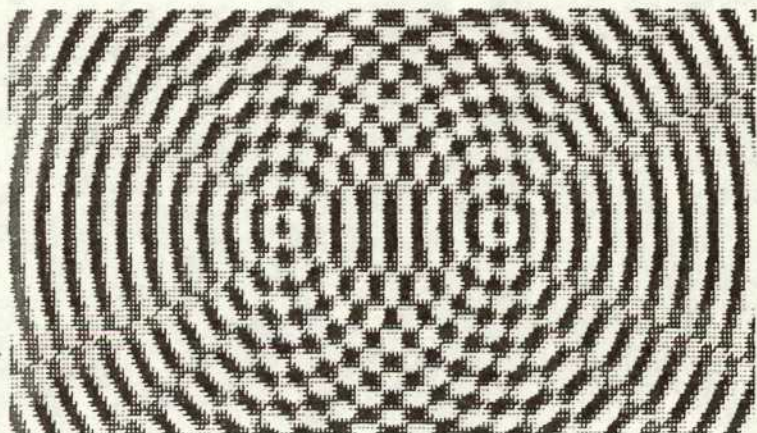
Kas Jumal mängib täringuid?

TEADUS MITTEPAKSUNAHALISTEST LOOMADEST

Küllap mõtlete, et *mispärast küll nii palju kära ühe pendli ümber*. Aga siin peitub tähtis iva.

Möödunud suvel abiellus üks mu kolleeg Põhja-Walesis ja me veetsime perekonnaga sealkandis ringi sõites terve nädalavahetuse. Ühes kohas metsade vahel leidsime järve — läbimõõduga umbes sadakond meetrit —, mis oli peaaegu täiesti sile ja vaikne. Poisid muidugi viskasid kohe sinna kivi ning me jälgisime, kuidas virvendus korrapäraste ringidena peaaegu üle terve järve kandus. Siis lendasid veel mõned kivid ja uued ringidest moodustunud mustrid tekkisid veel enne, kui esimene kaduda jõudis.

See välieksperiment demonstreerib füüsikalist *interferentsi* printsiipi (joonis 30). Kus iganes lainetel hari kattub harjaga või põhi teisega, seal lainetus võimendub. Kui laine hari kohtab laine põhja, kustutavad nad teineteise.

Joonis 30. Kahe laine liitumisel tekkinud interferentsiribad.

See demonstreerib ka diferentsiaalvõrrandite üht matemaatilist omadust — *lineaarsust*. Võrrand on lineaarne, juhul kui kahe lahendi summa on omakorda lahend. Madalate lainete liikumist vedeliku pinnal kirjeldab üsna ligilähedaselt lainevõrrand, mis on lineaarne nagu enamik klassikalisi võrrandeid. Kahe kiviga tekitatud häirituse lahend on lihtsalt kahe eraldi, oma keskpunktiga ühekihivihäirituse lahendi summa.

Sellest väitest võib järeldada, et lineaarseid võrrandeid on palju kergem lahendada kui mittelineaarseid. Leia üks-kaks lahendit ja hulk teisi on juba niisama käes. Lihtsa harmoonilise võnkujaga võrrand on lineaarne, pendli õige võrrand aga mitte. Klassikaline võte on sel juhul mittelineaarset *lineariseerida*, kõrvaldades võrrandist kõik tülikad liikmed. Pendli kohta saab niiviisi ligikaudse teooria, mis eeldab, et võnked on väga väikesed.

Vaikimisi oletatakse, et kuna kõrvalejäetud võrrandiliikmed on väikesed, mis on ka tõsi, siis peab ka erinevus lineariseeritud võrrandi lahendi ja tegeliku võrrandi lahendi vahel olema väike — aga seda me veel vaatame. Nagu mainisin, on pendli kohta olemas teoreem, mis ütleb, et niisugune asi kehtib. Teisest küljest saame aga asjast palju parema pildi, kui julgeme näkku vaadata täielikule võrrandile, kuigi siis pole meil enam seda luksust, et kasutada vastuseni jõudmiseks valemit.

Valem, valem? Kesse valemitest hoolib? Need on vaid matemaatika pealispind, mitte tema tõeline olemus.

Klassikalistel aegadel, kui mittelineaarsuse uurimiseks meetodeid polnud, läks lineariseerimine koguni nii kaugele, et seda tuli ette lausa *võrrandi koostamise ajal*. Sobiv näide on siin soojusvoog: klassikaline soojusjuhtivuse võrrand on lineaarne veel enne, kui teda proovitakse lahendada. Tegelik soojusvoog aga pole lineaarne ja vähemalt üks asjatundja, Clifford Truesdell, on öelnud, et kui klassikaline soojusjuhtivuse võrrand matemaatikas ehk ka midagi head tegi, siis soojusfüüsikale on ta küll ainult kahju toonud.

Vähesed on endalt küsimud, missugune võiks küll ükskord olla niisuguse meetodi tulevik, mis jõhkralt öeldes *lahendab valesid võrrandeid*. On käsk: "Ütle vastus!" Nii käsib lineaarteooria, ise lootes, et keegi ei märka, kui vastus on tegelikult *vale*.

Tänapäevateadus näitab, et loodus on karmilt *mittelineaarne*. Nii et millega Jumal ka tegeleb, eksplitsiitsete valemitega igatahes mitte. Jumalal on mängimiseks analoogarvuti — niisama mitmekülgne nagu terve universum —, õieti see ongi terve universum, ja tema arust pole pliiatsi ja paberi tarbeks välja mõeldud valemid eriti põnevad. Ehk pisut jumalaskartlikumalt: ega see ei üllatagi, et loodus on mittelineaarne. Kui tõmbate huupi ühe joone, siis ei tule ta sirge. Ja täpselt niisamuti: kui olete juba õnnelikult ülepeakaela diferentsiaalvõrranditesse sukeldunud, siis on võimalus sealt mõne lineaarse võrrandiga välja pääseda lõpmatult väike.

Klassikaline matemaatika keskendus lineaarvõrranditele mõistetaval pragmaatilisel põhjusel: midagi muud ta lahendada ei suutnud. Võrreldes sellega, kuidas huligaanitseb tüüpiline, seadusele allumatu diferentsiaalvõrrand, käituvad lineaarvõrrandid nagu paid kooripoisid sirges reas. (On see kokkusattumus, et "rule" tähendab inglise keeles nii seadust kui sirget joonlauda?) Lineaarvõrrandid on nii sõnakuulelikud, et klassikalised matemaatikud tahtsid kangesti, et ka tollane füüsika neist osa saaks. Nii tegelebki klassikaline teooria *väikeste* lainekõrguste, *väikese* amplituudiga võnkumiste ja *väikeste* temperatuurigradientidega.

Lineaarsusharjumus oli nii juurdunud, et veel 1940.-1950. aastatel paljud teadlased ja insenerid millestki muust suuremat ei teadnudki. "Jumal ei ole ometi niisugune kiusupunn, et teeks loodusele mittelineaarsed võrrandid," ütles üks silmapaistev insener. Jällegi aeti inimkonna juhmus kõigekõrgema kaela. Insener mõtles ju seda, et ta ei tea, kuidas mittelineaarseid võrrandeid lahendada, ent tal ei jätkunud julgust seda tunnistada.

Lineaarsus on lõks. Lineaarvõrrandite käitumine pole kaugeltki tüüpiline — nagu kooripoistelgi. Aga kui te jõuate otsusele, et väärtuslikku mõtteainet pakuvad ainult lineaarsed võrrandid, hakkab tööle juba enesetsensuur. Õpikud täituvad lineaaranalüüsi suurejooneliste võitudega; kõik, milles ta läbi on kukkunud, maetakse nii sügavale, et haudadest ei jää märkigi ja kusagil pole ka mainitud, et need haudad üldse olemas on. Nii nagu 18. sajandil usuti kellavärgimaailma, oldi 20. sajandi keskpaiku kindel maailma lineaarsuses.

Tõtt-öelda viib "lineaarteooria" mõnikord siiski hea tüki maad edasi. Ent enamasti pole niisugusel juhul tegemist füü-

sikalise vaistu imepärase triumfi ega rusikareeglidünaamika asjakohasusega, vaid asi on lihtsalt selles, et on olemas kenad teoreemid, mis teevad täpselt selgeks, miks ja kunas on võimalik lineaarteooriat kasutada.

Aga mõnel alal ei vii lineaarteooria kuhugi. Ta ei toimunud taevamehaanikas, ja nii Poincaré kaose otsa sattuski. Ei toimi ta teisteski mehaanikavaldkondades: näiteks vaba keha üldine liikumine kolmes dimensioonis või nii lihtne asi nagu pendel. Järjest enam märkavad füüsikud ja insenerid, et uurimistasandil juhivad mängu *mittelineaarsed* nähtused. Lihtsa näite saame kas või Ohmi seadusestki. See ütleb, et voolutugevus võrdub juhi otste vahelise pingega ja juhi takistuse jagatisega. Siin see lineaarne suhe nüüd on: Ohmi seaduse järgi tuleb välja, et kui liita kaks pinget, seega "panna kokku" kaks vooluahelat, liituvad ka vastavad voolutugevused, nii et tulemuseks on voolutugevus kombineeritud vooluahelas. Transistor töötab aga just sellepärast, et *ei allu* Ohmi seadusele.

Kogu see arutlus on üks paras pahupidijutt. Öelda, et üldiselt on diferentsiaalvõrrand mittelineaarne, on sama mis öelda, et zoologia uurib üldjuhul mittepaksunahalisi loomi. Aga ometi me elame maailmas, kus on sajandeid käitutud nii, nagu oleks olemas üksainus loom — elevant —, ning kus arvatakse, et kõõginurka närivad auke pisikesed elevantid, et kotkas taevalaotuses on suurte kõrvadega Dumbo, et tiiger on lihtsalt väga lühikese londiga triibuline elevant, ning kus süstemaatikud kasutavad korrektiivkirurgiat, et zoologiamuuseumis kopitaksid üksnes hallid paksunahalised.

Nii on lood "mittelineaarsusega".

KUI OTSAD KOKKU TÕMMATA...

Läheme pendli juurde tagasi. Mängiksime ehk pendli pildiga mõned matemaatilised mängud, nii et saame esile tuua teisi iseloomulikke omadusi. Propellerliikumisest rääkides mainisin, et liikumine -180° -st $+180^\circ$ -ni annab kokku täisringi. Nii see ongi, sest need väärtused esindavad pendli ühtsama asendit. Ometi ei näita pilt seda eriti selgesti: parempoolne äärmus $+180^\circ$ juures tundub olevat vasakust äärest (-180°)

kaugel eemal. Kuidas saaks näidata, et -180° ja $+180^\circ$ asuvad ühessamas kohas?

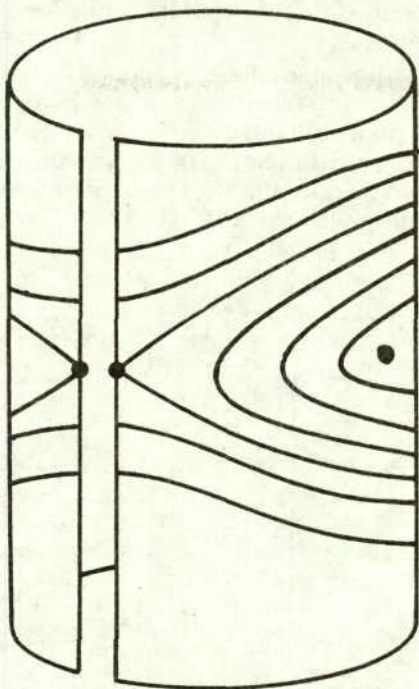
Viga pole pendlis, vaid meie koordinaatidesüsteemis. Pendel teab, et $-180^\circ = +180^\circ$, ning tõestab seda, pööreldes rahulikult edasi, selle asemel et hakata tegema meeletuid hüppeid üle imaginaarse kuristiku iga kord, kui ta jälle ülemisse asendisse jõuab. Ise oleme süüdi, et me nurki nii iseäralikul moel mõõdame. Me tahaksime *nurka*, mis elutseb ringjoonel, väljendada *arvuga*, mis elutseb sirgel. Me teeme nii: painutame sirge (mõtteliselt) ümber ringjoone, nii et selleks ajaks kui jõuame 360° juurde, oleme jõudnud tagasi algusse -0° juurde. Tähendab: kui liidame nurga arvulisele väärtusele 360° või järelikult ka mis tahes 360° -kordse, saame sellesama nurga. Et $-180^\circ + 360^\circ = +180^\circ$, on need kaks nurka tegelikult üks ja seesama nurk.

Nii muuseas ei saa, et jagate 180-ga läbi ja järeldate siis, et $-1^\circ = +1^\circ$. Võiksite nuputada, miks.

Kust küll geomeetiline ringjoon "teab", et $-180^\circ = +180^\circ$? Teab sellepärast, et ta keerab end rõngasse ja ühineb iseendaga. Nii viisi saab ringjoon hoopis teistsuguse topoloogia, kui on sirgjoonel, ning ühtlasi saab selgeks, millest tulevad meie raskused: me püüame kasutada sirgjoonel elutsevaid arve esitamaks objekti, millel on teine topoloogia. Mõni ime, et meil siis nägu esialgu pikaks venis!

Nüüd aga, kui tahame saada pendli liikumisest usaldatavat pilti — nii et selle geomeetria peegeldaks täpselt tege-likkust —, teeme niisamuti nagu ennist joonega: *keerame pildi* horisontaalsuunas *rulli*, nii et pahem- ja parempoolne ots puutuvad kokku, ning sunnime jõhkra jõuga -180° ja $+180^\circ$ ühte langema. Ühesõnaga teeme paberilehest silindri (joonis 31).

Tuleb märkida, et pendli kiirusega selliseid probleeme ei ole. Nurkkiirus 180 kraadi sekundis *ei ole* seesama mis nurkkiirus -180 kraadi sekundis. Esimene väljendab propellerliikumist kellaosutile vastupidises suunas, teine kellaosuti suunas. Pikk ja põhjalik mõtisklus nurkkiiruse ja *-asendi* kummalise erinevuse üle avaks teie pilgule hulga imesid ja kui teil oleks Euleri või Hamiltoni vaistu, siis näeksite enda ees kogu tänapäeva topoloogia käsitust Hamiltoni dünaamikast kui "kootangenssidumite simpleksstruktuurist". Seda teemat puudutatakse harva enne magistriõpet, kuid pendlis on see kõik kõige otsesemas mõttes olemas. Matemaatikas saavad

Joonis 31. Et esitada usaldusväärsemalt pendli asendit — see tähendab nurka — rullitakse pendli faasitasand silindriks.

suured teooriad alguse väikestest näidetest. Ärge nüüd kõige selle pärast väga muretsema hakake, kuid pidage meeles, et kiiruse ja asendi matemaatilised omadused on väga erinevad.

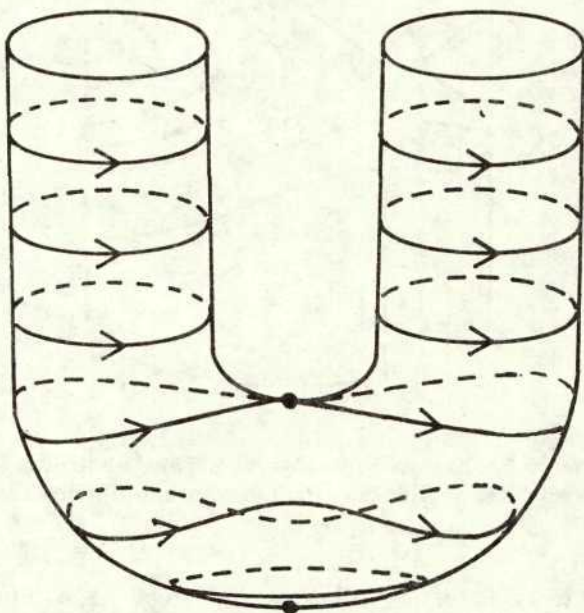
Kena. Niisiis asub pendli dünaamika nüüd silindri peal ning perioodiline liikumine näeb ka tegelikult perioodiline välja. Mis me veel teha saaksime?

Liikumine on mõnes kohas energilisem kui teises. Hetkel on aga neid "energiatasemeid" raske näha. Pilt peaks selgesti näitama, et silmapupill on vähima energiaga liikumine, ning et energia kasvades läbib pendel iirise, möödub silma äärest ja liigub edasi kulmude ja kurdudeni. Ehk dünaamilises keeles:

Kas Jumal mängib täringuid?

võnked kasvavad, kuni pendel läheb üle ülemise punkti ja alustab tiirlemist.

Selle jaoks tuleb painutada silinder U-kujuliseks toruks (joonis 32). Kui seda õigesti teha, saate pildi, millelt on näha ühekorruga nii pendli kogu liikumine kui igale staadiumile vastav energiatase. Kui lõigata U-toru mingil antud energiatasemel horisontaalselt läbi, kirjeldab lõiketasandil tekkinud kõver sellele energiale vastavat liikumist.

Joonis 32. Energia jäävuse geomeetriline kujutis. Kui pendli silindriline faasiruum on painutatud U-toruks, jäävad trajektoorid konstantssele kõrgusele.

Näha on seegi, miks esineb piisavalt suure energia korral *kaks* eri tüüpi perioodilist liikumist (päri- ja vastupäeva),

samas kui vähese energia korral on liikumine ainult *ühte* tüüpi (edasi-tagasi). Ei ole kuidagi võimalik rääkida päripäeva edasi-tagasi ja vastupäeva edasi-tagasi liikumisest. U-toru on ülalpool kaks haru, all on need aga ühendatud. Kui ei oleks, poleks see ka U-toru. Oleks hoopis II-toru.

Võib-olla tahate teada, mis mõte on kõigil neil mahhinatsioonidel. — Need nimelt näitavad piltlikult, et tegelikult on võimalik tabada ühesainsas geomeetrilises kujutises kõiki pendli kvalitatiivseid dünaamilisi omadusi — ning mitte ainult paigalseisuasendi lähedal, vaid tervenisti ja kõikjal, olgu tegu suure või väikese energiaga.

Pildi võib valemitesse ümber panna, esitada korralikus matemaatilises keeles ning kasutada ka muu kui pendlite uurimiseks — (vähemasti põhimõtteliselt) saab selle abil uurida igasugust, ükskõik kui keerulist dünaamilist süsteemi. Et geomeetria ja topoloogia on väga võimsad asjad, võib niisuguse pildi abil saada dünaamika kohta informatsiooni, milleni klassikalise “viska-valem-valmis”-seisukohaga iialgi ei küüni. Valemite ei pruugi *olemas ollagi*. Geomeetria aga — nagu vaeuski — on meil alati varnast võtta.

HÕÖRDUMISEST VEIDRAMGI

Selle geomeetrilise lähenemisviisi võimsus saab ilmsiks, kui me nüüd küsime: “Mis juhtub siis, kui esineb pisukenegi hõõrdumine?” Oletan, et hoolsalt arvatades ja elliptilisi funktsioone appi võttes *võib* ehk tõesti vastuse leida. Ma pole küll kunagi näinud, et keegi seda teeks — see oleks tõeline *tour de force** või lausa *tour de farce*, sest see on täiesti mõttetu. Geomeetria abil on vastuse leidmine aga lihtsamast lihtsam.

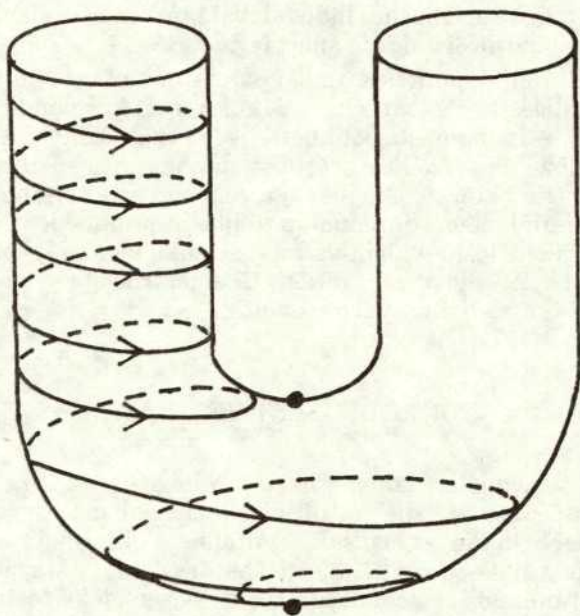
Mis on hõõrdumise tulemus? See põhjustab energia vähenemist. Tegelikuses muundub energia soojuseks — vastavalt tuleb ümber sättida meie energia jäävuse seadust. Käsi te hõõrute ju sellepärast, et sooja saada.

U-toru pildil vastab energia vähenemisele laskumine madalamale tasemele. Kujutage ette, et algab suure kiirusega propellerliikumine: pendli liikumist esindaval silindril aset-

*kaelamurdev vägitükk. *Tlk.*

Kas Jumal mängib täringuid?

sev liikuv punkt käib väga kiiresti ringi kusagil U-toru ühe haru ülemises osas. Lisage veidi hõõrdumist, et see punkt oleks sunnitud aeglaselt allapoole liikuma, ning ta hakkabki spiraalikujuliselt mööda toruseina tulema (joonis 33). See kujutis esitab pendli pöörete järkjärgulist aeglustumist, kuid pendel jätkab tiirlemist samas suunas, sest ta on ikka veel sellesamas toruharus.

Joonis 33. Sumbumisel hajub energiat: sumbuvalt võnkuv pendel liigub spiraalikujuliselt allapoole mööda energiatasemeid.

Lõpuks aga jõuab spiraal toru paindekohani ning jätkab teed allapoole — edasi-tagasi-võnkumise piirkonda, liikudes ka seal spiraalikujuliselt. Dünaamilises mõttes tiirleb pendel järjest aeglasemalt, kuni ta lõpuks enam üle kõige ülemise punkti käia ei suuda — seal kõhkleb ta hetke ja kukub siis

tagasi. Liikudes nüüd tagasi teisele poole, jõuab ta sealtkaudu ülemise punkti lähedale, aga sellest jääb puudu juba õige pisut suurem vahe. Nüüd võngubki ta edasi ja tagasi ning võnkeamplituud kahaneb aeglaselt, kuni viimaks jääb pendel kõige alumisse punkti seisma.

Kõik see on füüsikas ka intuiitiivselt tabatav ja U-toru joonisel loomulikuna näha. Ent nagu ma ütlesin, on seda liikumist jube raske dünaamika võrranditest välja tuua. Niisiis on teie ees lihtsalt üks näide sellest, et võrrandi lahendamine valemi abil ei olegi igakord otstarbekas, kuid samas võime saada geomeetria abil vastuse peaaegu ilma igasuguse pingutuseta.

MITME DIMENSIOONI ROMANSS

1884. aastal ilmus teine väljaanne inglise vaimuliku Edwin A. Abbotti võluvast raamatust *Tasandik: mitme dimensiooni romanss*. Raamatul on pühendus:

KÕIGILE MAAILMARUUMI asukatele

Ja ISEÄRANIS H. C.-le

On Pühendanud selle teose

Tagasihoidlik Tasase maa Elanik

Lootuses et

Kui isegi tema kes ta enne oli näinud

VAID KAHT Dimensiooni

Pühendati

KOLME Dimensiooni Saladustesse

Siis kõigil Kodanikel sel Taevasel Alal

On pütüd aina kõrgemale-kaugemale veel

Kuni NELJA VIIIE VÕI KUUEGI Dimensiooni imedeni

Et neilgi oleks oma osa

Kui laieneb KUJUTLUSHAARE

Ja Edeneb küllap

Nii haruldane ja suursugune Anne nagu MALBUS

TÕELISE INIMSOO

Ülimas Tõus.

Peategelase Ruudu eluase on kahemõõtmelises ruumis. Kord külastab teda üks kera ilmaruumist. Nii saab Ruut teada, et

olemas on ka kolmas mõõde. Tahtes leida veelgi kõrgemaid dimensioone, ajab ta oma külalise peagi lausa raevu, ning lõpuks mõistavad Ruudu enda kaasmaalased ta ketserina vangistus-
se.

Tänapäeval on mitmemõõtmelise ruumi mõiste matemaatilistes teadustes nii levinud, et selle olemasolu peetakse peaaegu endastmõistetavaks. Ketserlik poleks enam mitmemõõtmeliste ruumide olemasolu väita, vaid eitada. Füüsikud teoretiseerivad selle ümber, et aegruumil võib tegelikult olla kümme mõõdet: kolm ruumimõõdet ja üks ajamõõde, ja siis veel kuus tükki lisaks nii tihedalt kerratõmbununa, et neid ei näe. Aga need kuus lisamõõdet ikkagi võbelevad, millest tulevadki kõik elementaarosakeste füüsika raskused.

Topoloogilise dünaamika arengus ja kaose avastamisloos juures on mitmemõõtmelise ruumi mõistel pöördeline, kuid lavatagune roll. Idee ise on lihtne, seda vaimusilmas kujutleda aga vist mitte eriti.

See kõik on koordinaatide geomeetria loomulik üldistus. Alustame ühest mõõtmest ja võtame sirgjoone. Ükskõik millist punkti joonel saab kirjeldada ühe arvuga x — kui kaugel ta teatud kindlast punktist asub. Samuti saab tasandi iga punkti kirjeldada tema kahe koordinaadiga x ja y , mis on seotud kahe fikseeritud teljega. Ja mis tahes punkti kolmemõõtmelises ruumis saab kirjeldada kolme koordinaadiga x , y ja z .

Aga miks me siin seisma jääme?

Nojah, tähestik lõpeb küll ära, aga millegipärast tundub, et see iseenesest pole takistuseks. Kuidas oleks punktidega, mida kirjeldavad neli koordinaati, ütleme w , x , y , z ? Eeldatavasti vastavad nad mingisugusele neljamõõtmelisele ruumile. Koordinaadid v , w , x , y , z annavad viiemõõtmelise ruumi ja nii edasi.

Teatud mõttes asi nii ongi. Siia pole midagi lisada. Me määratlesime, mida mõistame viiemõõtmelise ruumi all — ja kõik.

Muidugi on veel mõningast kribu-krabu, millega peaks tegelema. Tunnistagem, et nende uute "ruumide" juures on muudki tähelepanuväärset kui ainult ruumiline aspekt. On ilmne, et üheski neist me ei ela, vaid elame ikka oma vanas heas kolmemõõtmelises ruumis. (Neljamõõtmelises, kui aeg kaasa arvata — vt allpool.) On tõeline mõistatus, *miks* füüsi-

kaline ruum meie ümber endale selliseid piiranguid seab. See aga tähendab, et mõistus jääb meil nelja- või enamamõõtme-
list ruumi *visualiseerides* teatud määral hätta.

Osalt siin probleem peitubki. Meie visuaalsüsteem — meie nägemine — on õppinud ära tundma kolme ruumimõõtme-
ga objekte. Seepärast ei saagi “visualiseerimist” eesmärgiks seada! Pigem tuleks arendada uut laadi geomeetrilist intui-
tsiooni ja aastakümneid matemaatikud just sellega tegelesidki. Hakatuseks mängisid nad lihtsamaid analoogiamänge, nagu näiteks:

- Sirglõigul on 2 otspunkti,
- ruudul on 4 nurka,
- kuubil on 8 nurka.

Mis tuleb pärast 2, 4 ja 8-t? Ahhaa! — Järelikult

- neljamõõtmelisel hüperkuubil on 16 nurka,
- viiemõõtmelisel superkuubil on 32 nurka,
- kuuemõõtmelisel supersuperkuubil on 64 nurka

ja nii edasi. Nii tore oli aina mõelda “mängime, et...”, mi-
da lõppude lõpuks toetasid ka täpsed definitsioonid ja arvu-
tused koordinaatsüsteemide abil, näiteks (u, v, w, x, y, z) kuue-
mõõtmelise ruumi jaoks. Asjal oli sisu ja mis veelgi tähtsam,
see *tundus geomeetria*. Nii on näiteks kolmemõõtmelises
ruumis viis korrapärast keha (nelitahukas, kuup, kaheksa-
tahukas, kaksteisttahukas ja kaksikümendtahukas). Võib
tõestada, et neljamõõtmelises ruumis on *kuus* korrapärast hü-
perkeha. Viie-, kuue- ja seitsmemõõtmelises ruumis on neid
aga kõigest kolm. Eks ole kummaline? Nendel ruumidel on
oma isiklik identiteet. Vahest tasuks siit midagi välja sõeluda.

Tasapisi tõusis mitmemõõtmelise ruumi mõiste ausse, se-
da enam et sealt hakkas tulema tõesti kena matemaatikat.
Kõige selle taga seisis peamiselt inglise matemaatik Arthur
Cayley. Kui Kuninglik Ühing 1874. aastal pidulikult tema
portree avas, pidas kõne James Clerk Maxwell ja lõpetas luu-
letusega:

Kas Jumal mängib täringuid?

Kui tuhat meest — nii jõuline ta samm!
Küll rauged peagi Aja, Ruumi ramm.
Pea! Dickenson nüüd kahes dimensioonis
loob pildi mehest, kelle avar hing
vulgaarset ruumigi peab ahtaks ning
vaid n -is mõtmes ülivõimsalt trooniks.

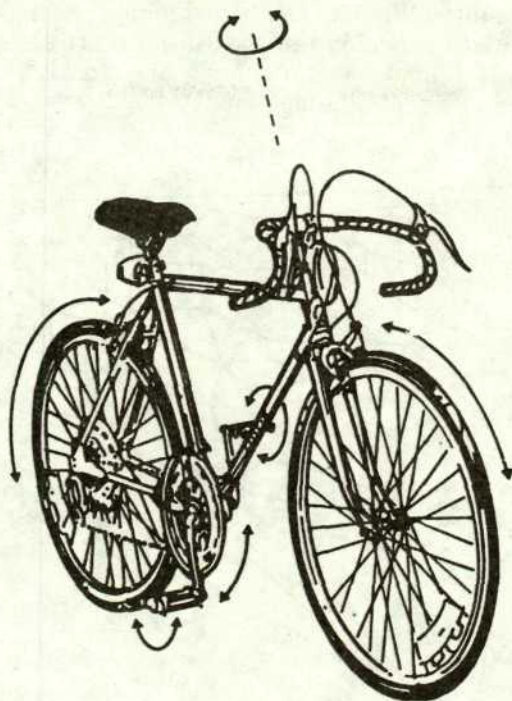
Võib-olla oleksid need ideed jäänudki vaid kurioosumiks, kui matemaatikutel poleks lõpuks hakanud koitma, et nad on mitmemõõtmelisi ruume uurinud tegelikult juba sajandeid, ise seda taipamata — nagu Molière'i hr Jourdain avastas hõmmastusega, et on eluaeg proosas rääkinud. Vaadake või kolme keha probleemi. Mida te seal õieti arvutada tahate? Kolme keha kiirusi ja asendeid. No nii: igal kehal on kolm asukohakoordinaati (nad kõik asuvad tavalises kolmemõõtmelises ruumis) ja kolm kiirusekoordinaati (*dito*). Seega on teil ülesanne, milles on 18 eri suurust. Te mõtlete juba 18 mõtmes.

Jalgrattal on (tagasihoidliku arvestuse järgi) viis peamist liikuvat osa: juhtraud, esiratas, ühendus vändad—kett—tagaratas ning kaks pedaali (joonis 34). Igaühe kirjeldamiseks on vaja üht positsioonikoordinaati ja üht kiirusekoordinaati — insener ütleks, et tal on “kümme vabadusastet”. Et jalgrattaga sõita, peate suutma tajuda punkti liikumist kümnemõõtmelises ruumis! Ehk sellepärast ongi sõitu nii raske ära õppida. Oeh, ja siin pole ju veel juttugi muutujatest, mis tulevad mängu siis, kui jalgratas juba teel on.

Paraku on säherdusi reformulatsioone jalaga segada. Ja enamik on pealegi kasutud.

See siin ei ole kasutu. Saame hoopis ilusa geomeetrilise raamistuse, mille abil on palju-palju kergem “näha”, mis dünaamikas toimub. Selle äraõppimine võtab veidi aega ja tegelikult pole kellelgi aimu, missugune näeb välja kümnemõõtmeline ruum, aga kindla peale on sellisest “nägemisest” abi. Näiteks võib topoloog tõmmata hooletult tahvlile kaks ringi ja öelda: “Vaatleme kaht seitsmemõõtmelist kera kümnemõõtmelises ruumis.” Kusjuures nii tema kui kuulajaskond arvavad, et lahti pole midagi iseäralikku.

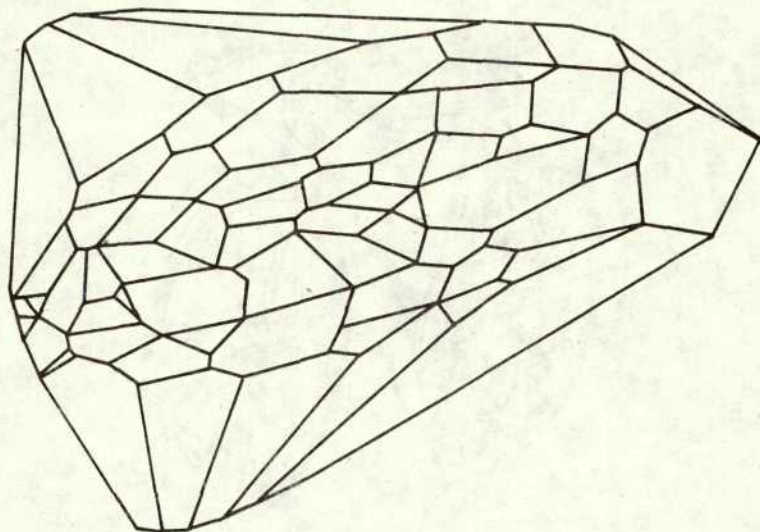
Mõte ajast kui neljandast mõõtmest omandas väärrikuse tänu Albert Einsteinile (ja tema eelkäijatele). (Jutt ei käi sugugi

Joonis 34. Jalgrattal on (vähemalt) viis vabadusastet: juht-raud, vasak pedaal, parem pedaal, esiratas ja tagaratta-ketisüsteem. Matemaatiliselt väljendudes läheb jalgratta liikumise kirjeldamiseks vaja kümnet mõõdet: viit asendi- ja viit kiirusemõõdet.

mingist ühest ja ainsast neljandast mõõtmest — neljandaid mõõtmeid on ka jalaga segada. Jalgrattal võite neid valida seitsme hulgast — niipea kui olete otsustanud, millised on kolm esimest.) Kuid asi ei piirdu kaugeltki sellega. Olgu tegu füüsika või psühholoogiaga — igasugust eraldi suurust, mis käsitletava probleemi juures huvi pakub, saab vaadelda antud probleemi uue mõõtmena. Õkonomist otsib alati teed, kuidas ettevõtte kasumit võimalikult palju suurendada, žongleerides tuhandete muutujatega. *Nad töötavad tuhandete mõõtmitega ruumis.* (See on üks põhjus, miks on majandusteadus nii

raske — tõsijutt.) Viimane vapustav läbimurre sel alal toimus siis, kui avastati meetod nimega Karmarkari algoritm (joonis 35) — ja selleni jõuti küsimuse üle täpselt samamoodi mõeldes —, mis räägib n -mõõtmelistest ellipsoididest, nii et silm ka ei pilgu.

Joonis 35. Mitmemõõtmelise hulktahuka kolmemõõtmeline projektsioon, mis on tekkinud Karmarkari algoritmi rakendamisel.

DÜNAAMIKA n -MÕÕTMELISES RUUMIS

Lõplikult paneb mitmemõõtmeliste ruumide idee paika nende ideaalne kokkusobivus: nagu tõmmataks 999-mõõtmelisse kätte 999-mõõtmeline sõrmik.

Näiteks laieneb enne hoolikalt tuletatud pendli liikumise dünaamikagi mitmemõõtmelistele ruumidele. Võib ette kujutada, et n vabadusastmega — n muutujaga — süsteem elutseb n -mõõtmelises ruumis. n -mõõtmelise ruumi üksiku punkti n koordinaati määravad kõik n muutujat üheaegselt.

Kumba on lihtsam ette kujutada — kas ühte liikuvat punkti mõttelises kümnemõõtmelises ruumis või jalgrattasõidu kogu keerukat dünaamikat, kui ratas rappub, lenks vänderdab siia-sinna ja pedaalid muudkui pumpavad üles-alla?

No hea küll, unustage see kümnemõõtmeline ruum hetkeks ära ja mõelge ühe punkti peale. Läks paremaks? Kena.

Kuidas saab siia kujutluspilti sobitada liikumisseadusi? Need ütlevad, kuidas teatud (lähte)punkt oma mitmemõõtmelises ruumis liigub. Ta liikumisjooneks saab mingisugune kõver, mida Einstein nimetab maailmajooneks. Nüüd saate ette kujutada juba tervet lähtepunktide kogumit, mis kõik liiguvad mööda kõveraid, nagu hõljuksid ringi mingi vedeliku osakesed.

Jalgratta mingisugune liikumine vastab punkti liikumisele kujutletavas kümnemõõtmelises ruumis. Jalgratta kõik võimalikud liikumised vastavad kujutletava vedeliku voolamisele ses kujutletavas kümnemõõtmelises ruumis.

Teoreem. Kui tegemist on Hamiltoni süsteemiga (hõõrdumine puudub), siis on vedelik kokkusurumatu.

Loodetavasti kukute teie maa peale tagasi samasuguse põnt-suga, nagu minuga alatasa juhtub. See pole mingi abstraktne mäng! Kõik on *päriselt!*

Mõtlen siin seda, et järelikult toimub midagi väga põhjapanevat, kui geomeetriline pilt ei muuda dünaamikat mitte lihtsalt mingi kahtlase vedeliku liikumiseks mingis kahtlases ruumis, vaid teatab kogunisti vedeliku kokkusurumatusest. (Tähendab, et “ruumala” kümnemõõtmeline analoog *ei muutu, kui vedelik voolab.*) Kokkusurumatuse teoreemi sõnastas Joseph Liouville 19. sajandil ja selle tagajärjed on kõigiti silmapaistvad.

Kui tegemist ei ole Hamiltoni süsteemiga, nt kui hõõrdumine on olemas, võib samuti võrdluseks vedeliku peale mõelda, kuid see ei ole enam kokkusurumatu. Sellest kõigest on võimalik üldjoontes aimu saada, kui võrrelda jooniseid 32 ja 33. Kujutlege piisakest kahemõõtmelist vedelikku, mis täidab väikese ringjoone joonise 32 U-toru allosas. (*Ärge* kujutage vedelikku täitmas toru “sisemust”: füüsikalisele reaalsusele vastab ainult toru *pind!*) Aja jooksul see piisk lihtsalt käib ringi,

Kas Jumal mängib täringuid?

kindlalt kinni samal väikesel ringjoonel. Tema "ruumala" ei muutu. Ent joonise 33 samasugusel vedelikupiisal tuleb liikuda spiraalikujuiselt mööda energiatasemeid alla, toru põhja poole, niisiis peab ta kokku tõmbuma. See on Hamiltoni ja mitte-Hamiltoni ehk dissipatiivse süsteemi põhiline erinevus.

Kokkusurumatus on nii loomulik mõiste, et see teoreem ei saa olla kokkusattumus. Kui te just ei ole nõus Kurt Vonnegutiga, kes ütleb oma *Kassikangas*, et jumalus tegi universumi valmis peensuseni viimistletud praktilise naljana.

6

VEIDRAD ATRAKTORID

Neil on kummalised piirid ning tuleb õppida neist kinni pidama. Võoras võib kergesti lõksu langeda, uskudes nende lihtsakoelist välismuljet. Esimese mulje kohaselt tunduvad nad olevat täielikud tosikesed. Siis satud nende iseloomus äkki millegi kivikõva peale ning mõistad, et oled jõudnud piirini ning pead selle faktiga leppima.

*Sir Arthur Conan Doyle, Viimane kummardus.**

Tundub, et maailmas on kaht tüüpi matemaatikuid. Enamik töötab visuaalsete kujutistega ja piltidega vaimusilmas, vähem on neid, kes mõtlevad valemites. Alati ei sõltu ta ainevallast, kumba mõtlemislaadi keegi kasutab. On algebraiste ja loogikuid, kes mõtlevad piltides, ja samas tean ma üht kõige paremat topoloogi, kes on püstitanud, kui ta peab silme ette manama kolmemõõtmelise objekti. Kuulus bioloog Johannes Müller on öelnud, et tema kujutluspilt koerast on niisugune:

KOER

Matemaatilises esituses on omad moed ka. Aastakümneid joonistati aina pilte. Ühtäkki ei olnud pildid enam *de rigueur* ja asemele tuli väga formaalne stiil. Laplace teatas ülbelt, et tema *Analüütilises mehaanikas* ei ole ühtegi pilti, ainult analüüs. Ja kui tulla tänapäevale lähemale — 1950. aastatesse — siis näiteks Nicolas Bourbaki töödest leiab tõepoolest üsna vähe jooniseid. Seda pseudonüümi kasutas rühm (peamiselt

*Krista Kaera tõlge (Tallinn: Varrak, 1993, lk 169). *Tlk.*

prantsuse) matemaatikuid, kes püüdis formaliseerida korraga kogu matemaatika. Harilikult visatakse joonised nurka siis, kui loogika on hakanud kuidagi lonkama — liiga kaua on mõttekäigud olnud hooletud ja liiga kaua on uuel matemaatikamaastikul niisamuti vabalt lusti kihutatud. Kui aga valemid jälle üha keerulisemaks muutuvad, tõusevad visuaalsed kujutised kollektiivsest matemaatilisest alateadvusest uuesti pinnale.

Viies geomeetria mehaanikasse tagasi ning vähendades tublisti analüütiliste meetodite ja arvutuste osatähtsust, millele oli suurt rõhku pannud Laplace, tegi Poincaré ära suure töö. Taas uus ajalooring, järjekordne trepikeere. Ja geomeetria all ei mõtle ma seda uhket teoreem—tõestus—MOTTi, millega Eukleidese nimel süütuid lapsukeksi kiusatakse — ma pean silmas *pilte*. Poincaré vabastas visuaalse kujutluse analüüsi küüsisist ja lasi ta taas vabalt uitama. Olles teinud koos Bourbakiga ühe järjekordse türu formalismis, tormab tänane matemaatika meie tuttava spiraali geomeetrilise keeru poole, nii kuis jalad võtavad.

Heidame mõnele Poincaré ideele pilgu. Tema vaateid esitades olen kaasajastanud vaid keelekasutust.

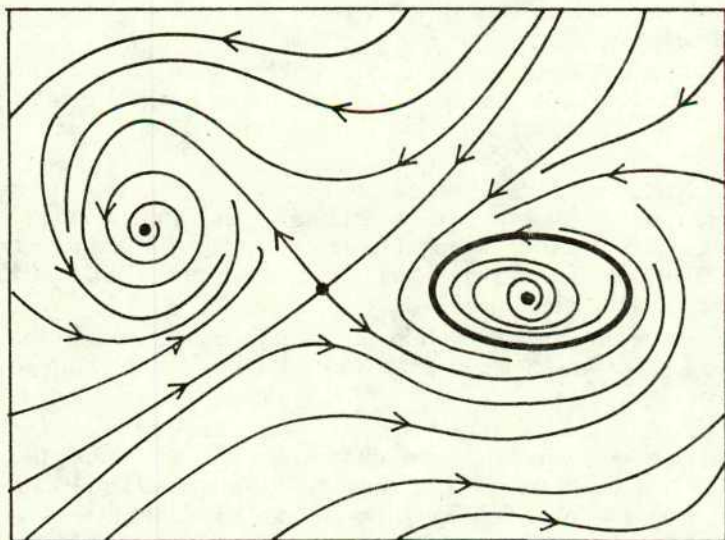
AEG LENDAB NAGU NOOL

Alustame süsteemist, millel on kaks vabadusastet, see tähendab juhtumit, kus me oskame tasapinnale pilte joonistada. Erinevalt pendlist, mis samuti saab hakkama tasandil (või vähemalt silindril, mis teeb enam-vähem sama välja), ei vaatle me siin Hamiltoni süsteemi. Tegelikult ei vasta antav kirjeldus ühelegi konkreetsele füüsikalisele mudelile, vaid on puhtmatemaatiline konstruktsioon, mis peab illustreerima kahe vabadusastmega süsteemi tüüpilist käitumist.

Küllap on teil meeles, et üksiku diferentsiaalvõrrandi korral on meil võimalik visualiseerida kõigi võimalike algpunktide liikumist, kujutades endale ette mingit vedelikku, mis voolab piki võrrandi trajektoore — integraaljooni. Kui algpunkt on valitud, s.t on fikseeritud võrrandi algtingimused, siis on punkti edasise liikumise koordinaadid määratud dife-

rentsiaalvõrrandi lahenditega, mis vastavad nendele algtingimustele.

Pilti sellest, kuidas need voolujooned omavahel paigutuvad, nimetatakse antud võrrandi *faasikujutiseks* ehk *faasiportreeks* (joonis 36). "Portree" tundub küllalt selge, pealegi on ta paremini kujutletav kui nii mõnigi matemaatikatermin. See imelik sõna "faas" on tulnud nähtavasti elektrotehnikast. Võnkuvatel lainekujudel on *amplituud*, mis näitab laine suurust, ja *faas*, s.t umbkaudne asupaik tsüklis. Mõlemaid graafiliselt kujutades saame kokku tasapinnalise pildi. Nojah, minu teooria on igatahes selline.

Joonis 36. Voolamise faasikujutis tasandil, kus on näidatud (vasakult paremale) neeldumispunkti, sadulpunkti, tsüklit ja allikat.

Voolu märgivad kõverad, mis vastavad eri algpunktide koordinaatide muutumisele ajas. Nooled märgivad liikumise suunda aja jooksul. Oleme kahe faasikujutisega juba varem kohtunud: lihtsa harmoonilise võnkuja ja pendli omaga joonisel 28 ja 29.

Pange tähele, kuidas voolamisel eri punktide liikumine üksteise suhtes paigutub: nooled kõrvutistel kõveratel näitavad üsna samasse suunda. Tähendab, et see mõtteline vedelik, mille voolamist jooned kujutavad, ei lahkne eraldi osadeks: liikumine on pidev.

Vaadeldaval voolul on neli omadust, millele tahaksin tähelepanu juhtida.

Esiteks on vasakul pool üks punkt, mille suunas koolduvad spiraalikuuliselt kõik ligidased jooned. Seda nimetatakse *neeldumispunktiks* ehk *neeluks*. See on nagu vanni äravooluauk, mis korisedes neelab keerlevat vett — küllap sellest ta nimetuski.

Teisel pool, paremal, on tagurpidi neeluauk, punkt, kust vedelik spiraalikuuliselt eemaldub. Seda nimetatakse *allikaks* — on ju kerge ette kujutada, kuidas allikast vett välja pulbitseb.

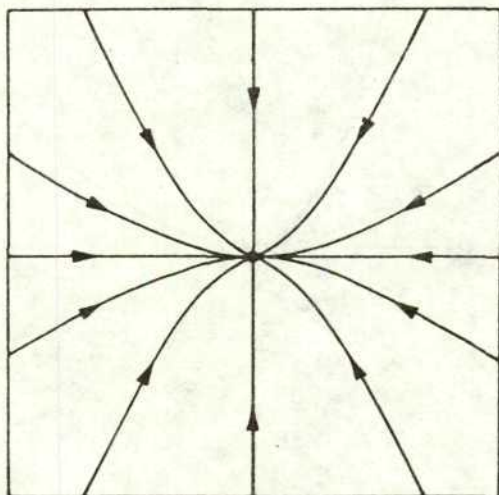
Nende kahe vahel on veel koht, kus voolu jooned näivad ristuvat ja mille nimi on *sadulpunkt*. Tegelikult jooned siin ei ristugi — asi on hoopis huvitavam, aga sellest räägin ma pärast. Kui kaks päris veejuga kokku põrkavad, siis tekibki midagi sadulataolist.

Ja lõpuks on ümber allika paremal pool veel üksik kinnine joon — *tsükkel*. See sarnaneb pööriseaga, kus vedelik käib aina ringi ja ringi. Veekeeris.

Paari lehekülje pärast on meil selge, et tasandil võivad voolul olemas olla just need omadused (kõik või osa neist) ja muid neil tüüpiliselt polegi. Iga iseloomulikku omadust võib esineda korraga mitmes kohas, aga midagi keerukamat enam ei leidu. Setaan pärastpoole ka, miks ma ütlesin "tüüpiliselt". Kõigepealt aga tutvume lähemalt tasandilise voolamise — kahe vabadusastmega diferentsiaalvõrrandite — nelja põhiomadusega.

NEELUD

Neel (joonis 37) on koht, kus voolu joon kidub üksikpunktiks, mille poole voolavad kõik selle ligidal asuvad punktid. Kui süsteemi alustada neelu keskpunktist, siis ei juhtugi mitte midagi. Süsteem istub lihtsalt seal kinni. Niisiis tähistab neel süsteemi püsiseisundit. Nii nagu tainast segades võib terve taigaklimp mikseri põhjas rahulikult paigal istuda.

Joonis 37. Neel.

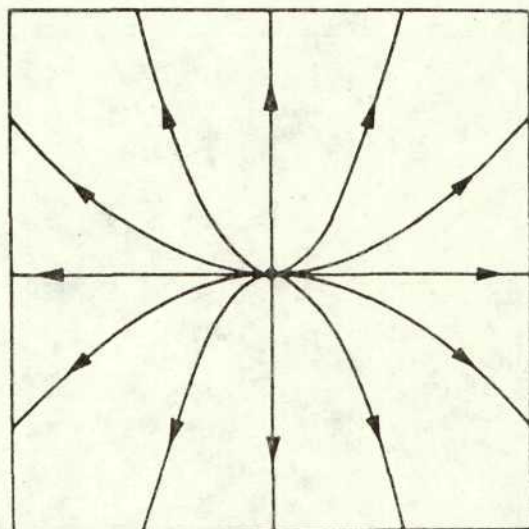
Muuseas, kui süsteemi alustada mingist punktist neelu lähedal, siis liigub ta neelu poole. Kui teie taigaklimp on mikserinõus esialgu põhjast veidi kõrgemal ühes seinas, siis liigub ta keereldes alla, kuni jääb nätskelt põhja kinni. (Nätskest taigast räägin seepärast, et jõuda nüüd ka hõõrdetõuni — kui te kasutaksite hõõrdeta marmorit, oleks tegemist Hamiltoni süsteemiga, kus toimuksid sootuks teistsugused asjad.)

Tähendab, püsiseisund neelus on *stabiilne*. Kui võtate punkti, mis esindab süsteemi seisundit, ja liigutate teda pisut teise koha peale, liigub ta ikka spiraalikuljuselt tagasi

Kas Jumal mängib täringuid?

samasse kohta, kust alustas. Võite ju nügida oma taignaklimpi mööda mikserinõu külge ülespoole, aga tema keerleb ikkagi põhja tagasi.

Neel tähendab niisiis stabiilset püsiseisundit.

Joonis 38. Allikas.

ALLIKAD

Ka allika puhul (joonis 38) on tegu püsiseisundiga. Siit aga liiguvad ligidal olevad punktid eemale. Kui te üritate panna taignaklimpi kummulikeeratud nõu otsa tasakaalu, võib

see teil teatava pingutusega ka õnnestuda, aga kui teda siis müksata, libiseb ta mööda külge maha. Järelikult on see püsiseisund ebastabiilne.

Jätke meelde, et ka nätske tainas kleepub siiski üsna vähe — nõu seina külge ta kinni ei jää. Ja nõu on meil siin ümmarguse põhjaga, mitte lame. Parem analoogia oleks vist see, kui räägiksime kahe sileda kuulikese teineteise otsa tasakaalu seadmisest. Kui olete hoolas, saate sellega hakkama, aga esimene tuulehoog puhub pealmise kuulikese alla.

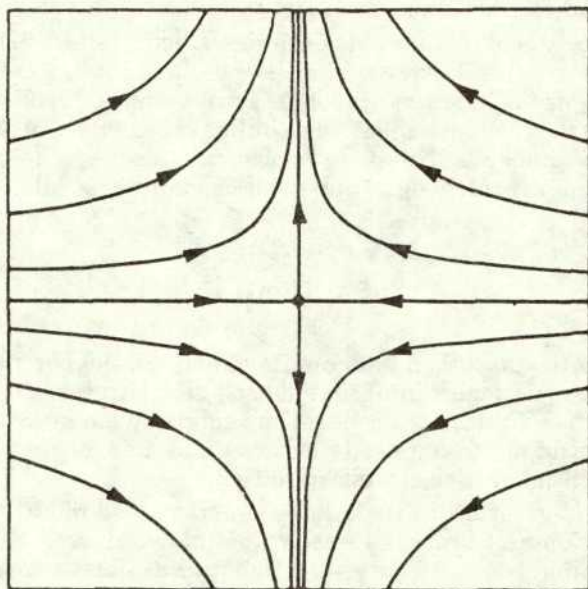
SADULAD

Sadulad (joonis 39) on juba huvitavamad. Pealegi on nad midagi niisugust, mis ainult matemaatikule mõttesse võib tulla, kuigi jah — Emakesel Loodusel on veelgi elavam kujutlusvõime. Teatud mõttes on need püsiseisundid, mis mõnes suunas on stabiilsed, mõnes aga ebastabiilsed.

Kujutage ette üht üsna kogenematut ratsanikku hobuse selga istumas — rasvaga sissemääritud sadulasse. Kui ratsanik nihkub sadulas ette- või tahapoole, libiseb ta ikkagi keskmisse asendisse tagasi. Kui ta aga juba küljele hakkab libisema, käib ta uperkuuti. Nihke suhtes ette- või tahapoole on asend stabiilne, külgnihke suhtes aga mitte. Seetõttu nimetataksegi seda punkti "sadulaks".

"Risti" keskel on sadulpunkt ise, mis on püsiseisund, nii nagu üksikpunktiks kiduva trajektoori puhul ikka. Kaht voolu joont nimetatakse sadula *asümptootideks* — nad on eraldusjoonteks kahe erisuguse punktide voolu vahel. Vaatame asümptooti, mis tuleb pildi vasakust äärest suunaga paremale. Kui te alustate liikumist sellest ülaltpoolt, siis teete sadulpunkti juurde jõudes järsu pöörde vasakule; alt alustades teete järsu pöörde paremale.

Paistab peaaegu, nagu tõmmataks vedelik sadulpunkti juures kaheks. Ma ütlesin aga juba enne, et ei tõmmata. Sellepärast, et asümptootid ei läbi tegelikult sadulpunkti, igatahes mitte selle sõna harilikus mõttes: kui läheneda sadulale mööda asümptooti, läheb lõputult aega sadulpunktiga kokkupuutumiseni. S.t vool muutub sadula lähedal lõputult aeglaseks. Vedelik venitatakse külgede poole laiali, aga katki ei rebita.

Joonis 39. Sadul: keskkohas ristuvad jooned on sadula asümptootid.

Teile võib tunduda, et sadulat tuleb ette harvem kui allikat või neelu. Tegelikult see nii pole. Seletan veel ühe analoogia abil, miks. Manage silme ette mägine maastik ja mõelge nende kohtade peale, kus maapind (või vähemalt puutujatasand) on horisontaalne. Seal on mäetippe — punkte, kust võttes on iga suund allapoole — need on analoogsed allikatega. On sügavikke, kust välja on iga suund ainult üles — need vastavad neeludele.

Ja seal on ka *mäekurusid*, kust võib suunduda nii üles- kui allapoole. Need on sadula analoogid.

Kurusid on mäestikus niisama sageli kui tippe ja sügavikke. Vaadake Šveitsi Alpide kaarti. Nii on saduladki sama

harilikud kui allikad ja neelud. Neid võib näha näiteks ilma-kaardi isobaaridel, samuti nagu suletud jooni ühes tähtedega K või M ümbritsemas õhurõhu allikaid ja neele — kõrg- ja madalrõhkukondi. Isobaarid joonistatakse kokkuleppeliselt teatud rõhkude puhul — nt iga 10 millibaari järel. Sellepärast on harva näha iseloomulikke "risti" kujulisi asümptoote endid, aga nende olemasolu on tunda neljast lähestikku asuvast kõverast, seljad vastamisi.

TSÜKLID

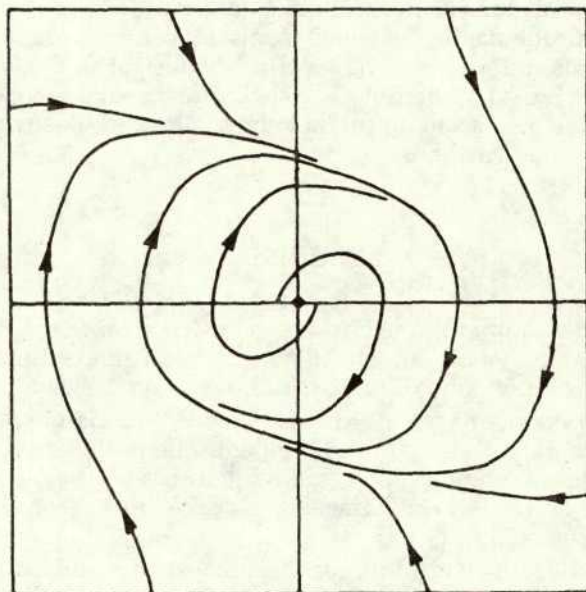
Vaat tsüklid on küll ühed huvitavad asjad. Kui te ühelt selliselt alustate (joonis 40), siis jäätegi igavesti ringi käima, korrates kogu aeg sama liikumist. Liikumine on perioodiline.

On kaks põhilist tsükli tüüpi. Joonisel on näha stabiilne tüüp: ligidal asuvad punktid liiguvad selle poole. Kuid on ka ebastabiilset tüüpi tsüklid, mille ligidusest liiguvad punktid kaugemale (selle joonistamiseks pöörake sinise joonise kõik nooleotsad teisipidi).

Tsüklid erinevad allikatest, neeludest ja sadulatest selle poolest, et neid juba lihtsalt ühe punkti ümbruse vaatamisega ei tuvasta. Tuleb vaadata tervet piirkonda. Seetõttu on ka perioodilist liikumist raskem tuvastada kui püsivaid seisundeid. Ja seesama teeb ta ka matemaatiliselt palju huvitavamaks.

1927. aastal avastas Balthasar van der Poli nimeline hollandlasest elektrofüüsik äärmiselt tähtsa tsükli. See esineb raadiolambi matemaatilises mudelis. Enne kui William Shockley, John Bardeen ja Walter Brattain 1947. aastal Belli Telefonilaboratooriumides transistori leiutasid, kasutati neid lampe raadioaparatuurides. Samamoodi saab matemaatiliselt analüüsida ka transistoreid. Van der Poli tsüklid vastab "võnkuvale" lambile, mis tekitab üles-alla käiva lainekuju. Kõlab nagu vilistamine või kriiskamine.

Võnkuvad raadiolained on raadioülekanne alus. Mõte on selles, et alustuseks tuleb võtta korrapärane, väga kiiresti võnkuv laine ning siis muuta tema kuju vastavalt helile, mille edastamist talt oodatakse. Standardiselt tehakse seda kahel viisil: amplituudmodulatsiooni (AM) ja sagedusmodulatsiooniga (FM). Esimene muudab laine suurust, teine lainete pe-

Joonis 40. Stabiilne tsüklil on kinnine joon, mille suunas ligidal asuvad trajektoorid koonduvad.

rioodi. Kuid selleks et meil üldse oleks midagi moduleerida, on kõigepealt vaja korrapärast võnkujat. Nii on van der Poli matemaatilise võnkujat tsüklil andnud tehnika jaoks olulisi tulemusi.

TÜÜPILISELT JA KÕIK

Poincaré ja rootsi matemaatik Ivar Bendixson tõestasid teoreemi, mis väitis, et "tüüpiliselt" esineb tasandi diferentsiaalvõrrandisüsteemi puhul ainult neid nelja tüüpi käitumist.

Kuid ei ole nii, et *igal* diferentsiaalvõrrandil on ainult need neli omadust. Kergesti võib kokku keerata igasuguseid keerulisemaid asju: kohti, kus lõikub kolm joont; tsükleid, mis on seestpoolt stabiilsed ja väljastpoolt ebastabiilsed.

Siin hakataksegi kasutama sõna "tüüpiline", pealegi veel täiesti täpses tähenduses: nimelt saab näidata — aga liigsete tehniliste peensuste abil nagu näiteks " ε -homöomorfismid", mis siia raamatusse ei sobi —, et need erandid on lõpmata harvad. Kui neelud, allikad, sadulad ja tsüklid on kull või kiri, siis erand tuleb juhul, kui münt jääb serviti seisma. Jaa, teoreetiliselt *võib* see juhtuda... aga ei, tegelikult küll mitte.

Selliste tulemusteni jõutakse matemaatikas üsna sageli ja dünaamiliste süsteemide teoorias on neid karjade kaupa. Kui keegi püüaks koostada nimekirja absoluutselt kõigest, mis juhtuda võib, siis oleks näha, et selles kuidagi selgusele jõuda on lõpmata keeruline ja öieti võimatu. Aga kui te küsite, mis on "tüüpiline" — või kui teile nii rohkem meeldib: mille esinemise tõenäosus pole null — siis on kõik palju-palju kenam. Selline situatsioon on nii tavaline, et dünaamiliste süsteemide teoreetikud on tema jaoks omaette oskussõnagi leiutanud (pigem küll laenanud): *geneeriline*. Käitumine on geneeriline siis, kui selles esinevad tüüpilised asjad ja puuduvad lõpmata harvad erandid.

Ma ei arva sugugi, et erandite imeteod peavad igaveseks saladuseks jäämahi — mõnikord võib meid edu saata ka ebatüüpiliste, mittegeneeriliste süsteemide juures. On olemas koguni tüüpilisuse hierarhia: tüüpiline, üsna tüüpiline, mõdukalt tüüpiline, üldse-mitte-tüüpiline, uuhh.

Praktilises tegevuses, rakendusmatemaatikas ja rahuldavate, mitte liiga keeruliste teooriate juures on tüüpiline, geneeriline, see, mis tuleb ära õppida. Tehes endale selgeks, et *mis on tüüpiline ja mis mitte, sõltub sellest, mis asjadest jutt käib*. Tüüpilised Hamiltoni süsteemid käituvad hoopis teisiti kui need tüüpilised süsteemid, mis pole Hamiltoni omad. Soomülkasse münti visates ei tule ei kulli ega kirja, münt hoopis kaob mülkasse. Aga kui loopida münti märja saviga kaetud laua kohal, on tal märksa enam šansse serviti maanduda. Tänaval jalutades ei tule teile tüüpjuhul vastu rahandusminister, aga parlamendihoones võib see väga hästi juhtuda.

Teatud mõttes on iga huvitav süsteem tüüpiline — piisavalt piiratud kontekstis —, ning kui te tahate sellest süsteemist

Kas Jumal mängib täringuid?

aru saada, oleks täitsa kasulik välja uurida, missuguses kontekstis ta toimib. See on umbes nagu George Orwelli *Loomade farmis*, ainult et siin on küüni seinal käsk

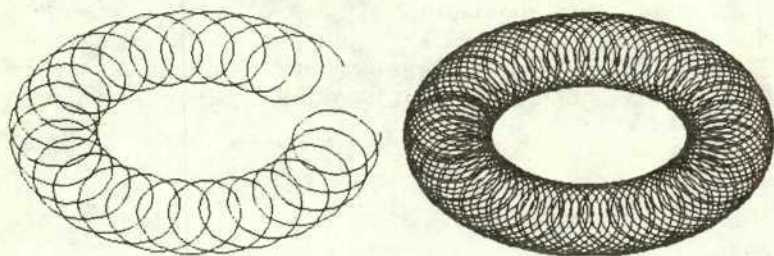
KÕIK SÜSTEEMID ON TÜÜPILISED, AGA MÕNED SÜSTEEMID ON TÜÜPILISEMAD KUI TEISED.

OH KEERUTA, LENNUTA...

Lõpuks väärib tähelepanu veel üks klassikaline liikumise tüüp: *kvaasiperioodilisus*. See tähendab, et kombineeritud on mitu eri sagedusega perioodilist liikumist. (Perioodilise liikumise *sagedus* näitab perioodide arvu sekundis. Nii on madala sageduse korral tegemist pikkade perioodidega, kõrgsagedusel aga lühikestega.) Kujutage nüüd ette, kuidas lennuk ümber Kuu nooruke astronaut keerutab linalakk-neidu ümber enda. (Jajah, ma tean — laevakabiinis pole endalgi ruumi ümber pöörata —, aga tehke mulle seda rõõmu!) Linalakk keerleb perioodiliselt ümber astronauti, astronaut perioodiliselt ümber Kuu, Kuu käib ümber Maa, Maa ümber Päikese ja Päike tiirleb galaktika keskpaiga ümber. See teeb kokku viis perioodilist liikumist superpositsioonis.

Topoloogiliselt kujutatuna näeb kvaasiperioodiline liikumine välja nagu spiraalne liikumine rõngaspinnal (s.t pontšikul, vt joonis 41). Seda pilti näete kahe perioodilise liikumise kombineerumise korral: “ümber” rõngaspinna on kaks suunda. Üks läbib keskel olevat auku, teine liigub esimese suhtes täisnurga all mööda “ekvaatorit”. Kui tiirutada kogu aeg muudkui läbi augu ja siis anda lisaks väike müks piki ekvaatorit, ongi tulemuseks spiraalne liikumine.

Kombineerides kaks perioodilist liikumist, mille perioodidel on olemas ühismõõt, s.t mõlemad on saadavad ühe ja sama arvu — ühiku — korrutamisel mingi täisarvuga, siis on tulemus *perioodiline*. Ütleme, et ühe liikumise periood on 3 sekundit ja teise oma 5 sekundit — siis kordub kombinatsioon iga 15 sekundi tagant.

Joonis 41. Topoloogiliselt kujutatakse kvaasiperioodilist liikumist rõngaspinna: vasakul on väikest ja suurt ringjoont pidi kulgevate liikumiste kombinatsioon, paremal aga tulemus — rõngaspind.

Ent kui ühismõõtu pole — üks periood on näiteks 1 sekund ja teine $\sqrt{2}$ sekundit —, siis ei kordu sama liikumine täpselt mitte kunagi. Küll aga kordub ta “peaaegu” — selles mõttes, et võib ette tulla lähteseisundile kui tahes lähedasi seisundeid. Sellepärast kasutatakse nime *kvaasiperioodiline*.

Kahe perioodi kombineerimisel on liikumise perioodilisuse kriteeriumiks see, et perioodide suhe oleks ratsionaalarv, see-ga murd p/q , kus p ja q on täisarvud. Kui perioodide suhe on irratsionaalarv, siis ei ole kahel perioodil ühismõõtu ja nende kombinatsioon ei kordu kunagi. Ta kordub “peaaegu”, sest perioodidel on olemas ligikaudsed ühiskordsed, see tähendab, et leidub tegelikule perioodide suhtele väga lähedasi ratsionaalarve.

Kvaasiperioodiline liikumine *ei ole* üldises dünaamilises süsteemis tüüpiline. Klassikalises dünaamikas esineb teda sellegipoolest tihti. Peamiselt seepärast, et täiesti tüüpiline on ta Hamiltoni süsteemides, millele klassikaline dünaamika põhitähelepanu pöörabki. Taevamehaanika kubiseb ringjoonte superpositsioonidest, mida illustreeris meil linalaka keerutamine. Teine põhjus on see, et igas pöördsummeetriaga süsteemis, ükskõik kas Hamiltoni või mitte, on kaheperioodilised liikumised tüüpilised. Summeetria “stabiliseerib” kahe perioodi kombinatsiooni. Pöördsummeetria on tavaline. Kolmandaks on põhjust kvaasiperioodilist liikumist uurida see-

Kas Jumal mängib täringuid?

pärast, et kui ta ka pole tüüpiline, täheldatakse kvaasiperioodilist liikumist sageli üleminekul ühelt tüüpiliselt liikumiselt teisele. See on liikumine, millest me aru saame ja mis võib teatud mõttes põhjustada teist laadi liikumisi, millest me aru ei saa. Seetõttu on ta mõnigi kord heaks lähtepunktiks, kui tahame süveneda mingisse uut laadi liikumisse, näiteks kaosesse.

(Järgneb)

Austatud „Akadeemia“
lugeja!

Tänu senise havi eest!

Ostus või tellides ning säilitades „Akadeemia“ aastakäike olete - söandame seda arvata - täiendanud oma raamatukogu mõnegi aegumatu väärtusega.

Aastatellimus toob Teile meie ajakirja koju tunduvalt odavamalt.

Loodame, et jäätte eblevalgi aastal „Akadeemia“ sõbraks.

Tartus,
sept. 1995

Ain Kaalep
peatoimetaja

Elu sisustaja

EESTI EKSPRESS

Eesti Ekspress pakub uusi ja julgeid vaateid meie tänasele maailmale. EE veergudelt võib leida portreid meie avalikest tegelastest ning ülevaateid nende vaimsest, moraalsest ja varanduslikust seisust. Kõne all on ka salajased (st allilma-) tegelased, kellega on kõige mõnusam kokku puutuda just leheveergude kaudu. Kuulda saab nii eesti elu uutest tegijatest kui ka vanadest olijatest. Lisaks avalikustatakse poliitilised ja majanduslikud salaliidud ja -lepped, peetakse diskussiooni ühiskonna elu ja surma küsimuste üle ja antakse lihtsat inimlikku tervisenõu igaühele.

Eriti huvi- ja kõneväärne on kahtlemata EE kultuuriosa Areen, kus hea akadeemiline haridus ja valgustuslik vaim on ühendatud kriitilise analüüsi ja leebe ironiaga. Kõrvuti traditsiooniliste kultuuriliikide autoriteetsete käsitlustega leiavad peegeldamist kõik inimtegevuse vaimsed valdkonnad salateadustest küberseksini. Trükivalgust näevad ka kõige sõltumatumad ideed ja esoteerilisemad mõttekäigud - muidugi juhul, kui nad on võluvalt kirja pandud. Autorkonda kuulub kogu eesti kultuuriloojate plejaad Kaalepist ja Kaplinskist Kivisildniku ja Sinijärveni. Kuna EEd loeb veerand miljonit lugejat, ei ole tark jätta tema kultuurisõnumit tähelepanuta. Kui Sa vaikides lugeda ei saa, haara sulg ja kirjuta vastu!

EE kaaned sisaldavad ka professionaalse karmusega kommenteeritud telekava ja kõikvõimalikke muid maksuta kaasaandeid.

EE garanteerib Sulle vaimuvilka nädalalõpu.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid numbreid (1990 — 11-12; 1991 — 3-12; 1992 — 1-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12 ja 1995) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplusest "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numбри eest 16 krooni ja *märjite lõigendile soovitud numbrid*.

Adress: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1996:

USD 44, DEM 63, FIM 188, CAD 59, FRF 216, SEK 305, GBP 28, AUD 58.

Back issues for 1990 — 10-12; 1991 — 3-12; 1992; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12, 1995 and single issues for 1996:

USD 4, DEM 6, FIM 16, CAD 5, FRF 18, SEK 26, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Union Bank of Finland, Helsinki, UNIT-FIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtparkasse München, München, SSKMDEMM; for GBP: Midland Bank PLC, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my *AKADEEMIA* subscription for 1996

Single issues for 1995

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1990

										11	12
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Migration and integration: Estonians in South Australia 1948—1961	<i>Karen J. Cameron</i>	2243
South Australian poetry		2256
Exam in poetry: Setu bridal laments in comparison with the lament tradition of the northern Baltic Finns	<i>Paul Hagu</i>	2262
Where do we come from, Who are we?: About a book	<i>Urmas Sutrop</i>	2290
On philosophy: To Dorothea	<i>Friedrich Schlegel</i>	2302
Schlegel's religion: Five letters to V*** in addition to the letter on philosophy	<i>Claus Sommerhage</i>	2325
Ideology and utopia: The end of utopianism? II	<i>Leonidas Donskis</i>	2352
Euthanasia from the viewpoint of medical ethics and justice	<i>Kurt Stellamor</i>	2373
On the system of accounts in Estonian national economy	<i>Kersti Meiesaar</i>	2395
<i>Review: A valuable book. Eesti pagulaskirjandus 1944—1992:</i> <i>Luule. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tug-</i> <i>lase Kirjanduskeskus, 1994. 256 lk.</i>	<i>Karl Muru</i>	2405
<i>Review: A history of refugee Estonians' poetry. Eesti pagulas-</i> <i>kirjandus 1944—1992: Luule. Tallinn: Eesti Teaduste Aka-</i> <i>deemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 1994. 256 lk.</i>	<i>Janika Kronberg</i>	2414
<i>Review: New «Old Tallinn». Vana Tallinn IV (VIII). Toim.</i> <i>Raimo Pullat. Tallinn: Estopol, 1994. 163 lk.</i>	<i>Kaalu Kirme</i>	2418
Editorial note. Summaries		2422
Does God play dice?: The mathematics of chaos. IV	<i>Ian Stewart</i>	2429

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 12 krooni